

THE NIGHANTU

AND

THE NIRUKTA

of Yaska

THE OLDEST INDIAN TREATISE
ON ETYMOLOGY, PHILOLOGY, AND SEMANTICS

CRITICALLY EDITED FROM ORIGINAL MANUSCRIPTS AND
TRANSLATED FOR THE FIRST TIME INTO ENGLISH, WITH
INTRODUCTION, EXEGETICAL AND CRITICAL NOTES,
THREE INDEXES AND EIGHT APPENDICES

27177

BY

LAKSHMAN SARUP, M. A. (PANJ.), D. PHIL. (OXON.)

(Of Balliol College Oxford)

PROFESSOR OF SANSKRIT, ORIENTAL COLLEGE, LAHORE

D29

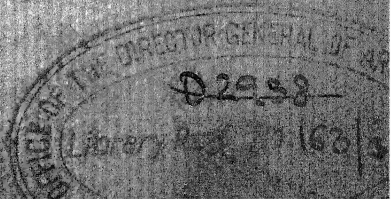
SANSKRIT TEXT, WITH AN APPENDIX SHOWING THE
RELATION OF THE NIRUKTA WITH OTHER
SANSKRIT WORKS.

Sa4N
Yas/Lak

Vol I

PUBLISHED BY THE UNIVERSITY OF THE PANJAB.

1927

Published by A. C. Woolner M. A., C. I. E., Dean of the University
Instruction, University of the Panjab.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI**

Acc. No. 271.77

Date. 15-7-57

Call No. 54 N

yās/Lak

Agents

Messrs Probsthain & Co.,

41 Great Russel Street, London.

The Oriental Book Supplying Agency, Poona.

Messrs Mehrchand Lachhmandas, Said Mitha, Lahore.

Messrs Motilal Banarsidas, Said Mitha, Lahore.

निघण्टुसमन्वितं निरुक्तम्

[शब्दव्युत्पत्ति-भाषाविज्ञानार्थविज्ञान-विषयको भारतीयः
प्राचीनतमः प्रबन्धः]

मूलमात्रम्

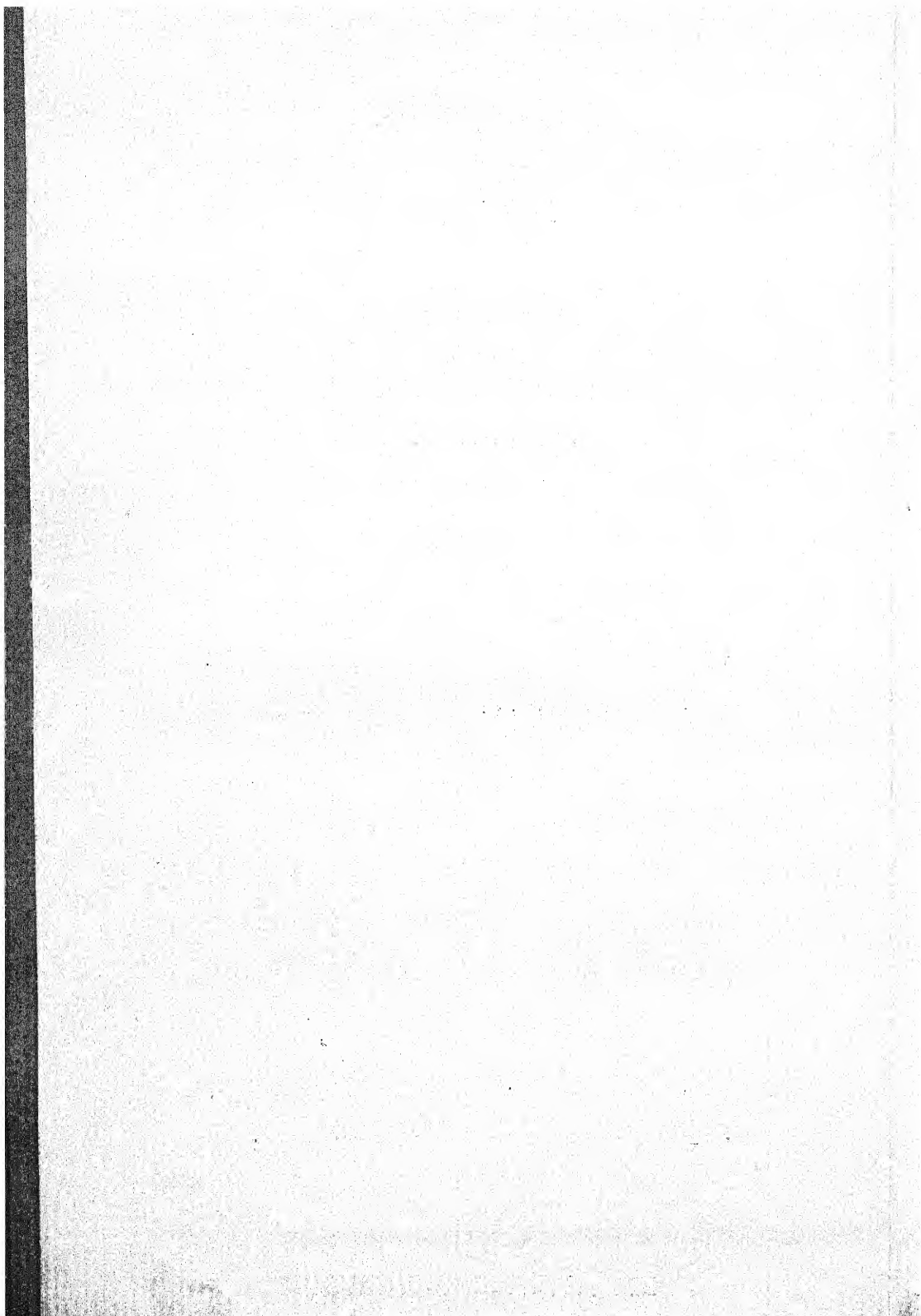
संहिताब्राह्मणप्रातिशाख्याष्टाध्यायीमहाभाष्यादिग्रन्थान्तरैः
साकं निरुक्तसम्बन्धप्रदर्शिना परिशिष्टेन सहितम्

पञ्चनदीयप्राच्यमहाविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन
लक्ष्मणस्वरूप एम्. ए. (पञ्जाब), डी. फिल. (ऑक्सफोर्ड), इत्येतेन
नानादेशसमानीतान् जीर्णतालपत्रकोषान् विविधलिपिलिखि-
तान् अन्यांश्च बहून् प्राचीनकोषान् पर्यालोच्य सम्पादितम्

उपोद्घातेन, विषमस्थलविवरणकृता समालोचनात्मिकया टिप्पण्या,
तिसृभिरनुक्रमणीभिः, अष्टाभिः परिशिष्टैश्च सुपरिष्कृतम्

तथेदम्

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयाध्यक्षैः प्रकाशितम्

॥ श्रीः ॥

॥ समर्पणम् ॥

॥ षट्पदी ॥

शशिकरशुचिगुणगणपरिगुम्फितजनतामनसः

नीतिप्रतिभाशालिशीलसम्पन्नसुमनसः ।

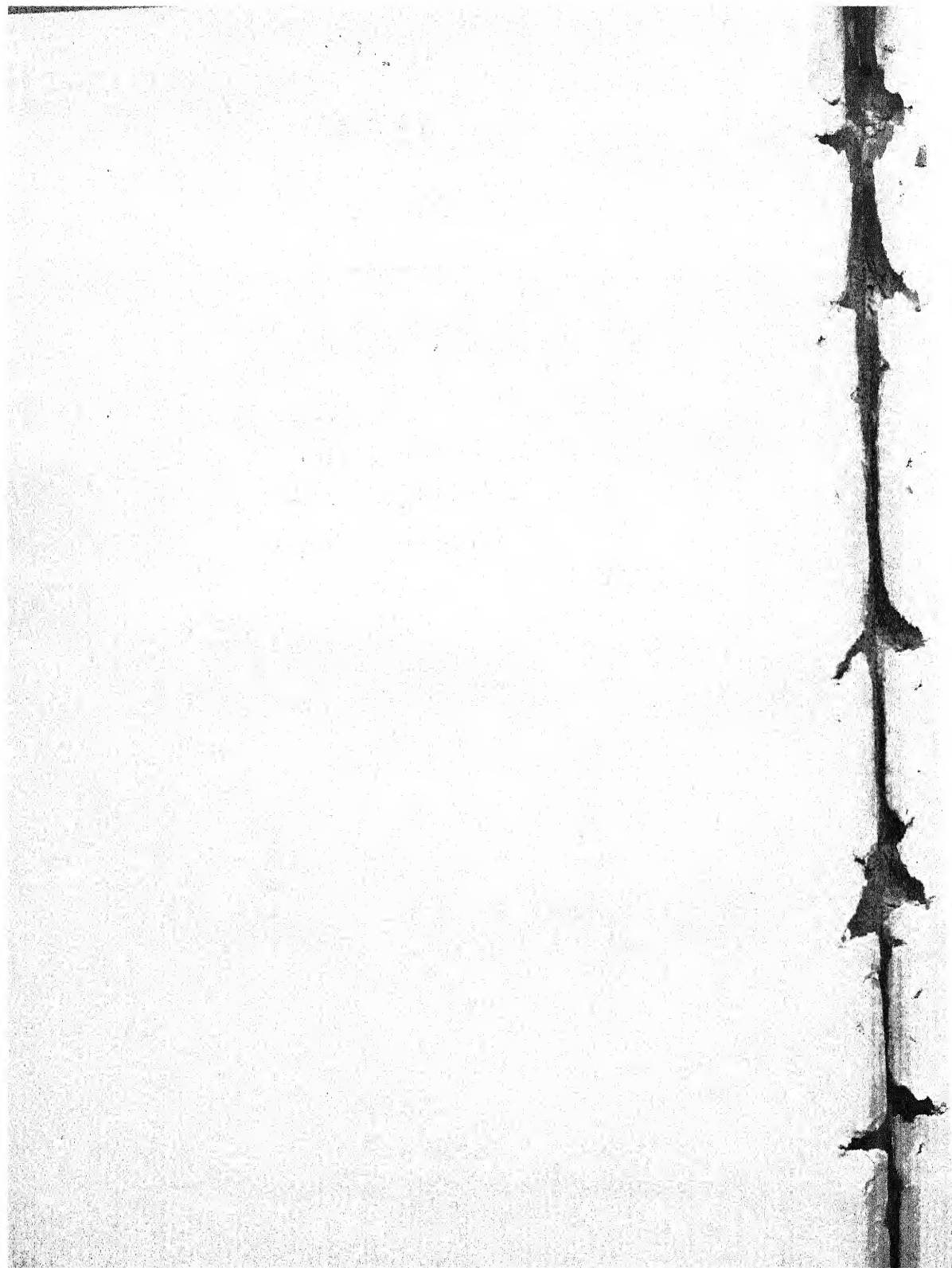
देवगिरारसिकस्य लोकदृक्शीतलमहसः

पञ्चनदीय“गवर्नर”वरनरमञ्जुलमहसः ॥

ग्रन्थ उपायनमस्त्वयं दोषकृतामवहेलिनः ।

गुणगुंढप्रवरस्य “सर विलियम् मल्कम् हेलिनः” ॥ १ ॥

PREFACE.

On my return home to India, a systematic and exhaustive search for the hitherto unutilised mss. of the *Nirukta* was made. I myself undertook an extensive tour in Rajputana, Baroda, Tihri-Garhwal and Cashmere and examined the state collections of sanskrit mss. I also visited Benares, Patna, Madras, Madura, and Tanjore. I wrote to scholars, and librarians in charge of sanskrit mss. throughout the country. I was therefore able to secure the use of several mss. hitherto not utilised for the constitution of the text. These mss. are as follows :—

Bk.¹ This ms. belongs to the state Library, Bikaner. The loan was secured for the University of the Panjab through the courtesy of Mahārāja S'rī Sir Bhairon Singhji, K. C. I. E., Vice-President, Council, Bikaner.

Contents. The *Nirukta* of Yāska in the shorter recension containing the two parts i. e. the *pūrvārdha* and the *uttarārdha* in III leaves. It is a badly preserved ms. and full of mistakes.

Size: $9\frac{3}{8}'' \times 4\frac{2}{8}''$ Material: Paper. No. of leaves: III

No. of lines per folio: 8. Characters: Devanāgarī.

Date: on f. IIIr. (sic.) श्री सारदाप्रसन्नोस्तु ॥ संवत् बाणाग्रिसहस्रेन्दुमार्गे ।
असितपक्षके । अष्टम्यां विधुवारे हि लिखिता पत्तने पुरे i. e. 1735 Vik.=1679 A. D.

The colophon ends thus: (sic.) महाराजाधिराजस्य धर्मभारधुरंधर ।
अनूपसिंहप्रतापो यावच्चंद्रो दिवाकरः प्रत्यक्षरं गणनया ग्रंथमानमयोदितं । अनुष्टुभां सहस्रे द्वे शतैः
पंचभिरन्वितैः ग्रं० २५००.

BK.² Contents: the *S'ikṣā Catuṣṭaya* written without a break. The ms. is injured in many places. *Nighaṇṭu* is given from f. 9 r. to f. 18r.

Size: $9\frac{3}{8}'' \times 4\frac{2}{8}''$. Material: Paper. No. of leaves: 18.

No. of lines: 8. Characters: Devanāgarī. Date: on f. 18 r:

sic: शुभं भवतु: ॥ ग्रं० ३७५ संवत् १७३५ वर्षे मार्गशीर्षे वदि १० गुरुदिने
श्री पद्ममनगरे लिखितं । महाराजाधिराज श्री अनूपसिंहजी विजयराज्ये ॥ शिवमस्तु ॥

R.¹ A ms. written on paper in Devanāgarī characters,

obtained through the courtesy of the Curator, Central Library, Baroda. The contents are the 1st half of the *Nirukta*. It is full of mistakes and belongs to the longer recension.

Size: $8\frac{1}{2}'' \times 3\frac{3}{4}''$. Number of leaves: 69.

Number of lines: 9.

Date: sic. शके ॥ १६ ॥ ९९ ॥ हेमलंबीनामसंवत्सरे श्रावणमासे शुद्धपक्षे षष्ठ्यां तिथौ ॥ मंदवासरे सिद्धेश्वरसंनिधौ कृष्णतीरे समाप्तः ॥ लेखकपाठयोः शुभमस्तु ॥

Scribe: sic. अथेद्वत्युपसामकदाक्षंधं × रात्रौ ४ चेमसिगिपं ॥ ॥ यादवं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ गजाननार्पणमस्तु ॥ कृष्णपबाई प्रसन् ॥ राम् ॥

Peculiarities: The colophon at the end of the 1st chapter runs thus: ॥ इति नैरुक्ते प्रथमोऽध्यायः ॥; at the end of the 3rd chapter thus: sic. ॥ इति नैरुक्ते ॥ पूर्वषट्के ॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ शके ॥ १६ ॥ ९९ ॥ हेमलंबीनामसंवत्सरे ॥ आषाढशुद्धअष्टम्यां तिथौ संक्रांतपर्वणि समाप्तः ॥; at the end of the 4th chapter thus: ॥ इति नैरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तोऽयं भवति वा ॥ Evidently *ayam* refers to the 4th chapter and not to the *Nirukta* as the 5th chapter is immediately continued. But the use of *vā* does not seem to be correct in this case.

Sandhi and spelling: The *visarga* is retained but at the same time euphonically combined i. e. a double process is introduced, e. g. f. 1v: व्याख्यातव्यःस्तमिमं.....समाम्नाताःस्ते etc. The *avagraha* is not marked, e. g. f. 2r. जायतेस्ति f. 1v. औपमन्यवोपि etc. The dental nasal is avoided in conjunction, being reduced to *anusvāra*, e. g. f. 1v. निगमनानिघंटव उच्यन्ते =०नास्ति०

F. 2r. अर्थानिराहुः f. 6v. निष्पन्नेभिः

=०र्यास्ति०

=०पक्षे०

R.² A neat, well-written, well-preserved and complete ms. of the *Nirukta* in Devanāgarī characters.

Size: $8\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Number of leaves: 69 + 77 + i blank = 147. Three leaves 75-77 are wrongly numbered as 85-87.

Number of lines: 9.

No date is given. The name of the scribe is not known. The ms. looks about 200 years old. It belongs to the longer recension and does not give any new variants.

R.³. It contains the 2nd half of the *Nirukta*, written on paper in Devanāgarī characters.

Size: $8\frac{1}{2}'' \times 3\frac{3}{4}''$. Number of leaves: 83+i blank. Number of lines: 9.

Date: sic. ॥ ॐ ॥ शके ॥ १७०५ ॥ शोमकृष्णमसंवत्सरे माघवद्यष्टी इदं पुस्तकं समाप्तं.

The owner seems to be one Rāmakṛṣṇa. He is saluted like a god which is rather unusual: श्री। रामकृष्णमालिकाय नमः। Or the word *Mālīka* does not refer to the owner of the ms. but to God, who is *the master* of all.

The ms. belongs to the longer recension. It represents a very late stage of textual expansion. The colophon at the end runs thus: इति नैरुक्ते उत्तरपद्धे अष्टमोध्यायः।

R⁴. A fragment of the 1st half of the *Nirukta*, written in Devanāgarī characters on paper. It looks old. It is illegible in many places. Ink is bleached by age. It belongs to the shorter recension.

Size: $9\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{2}''$. Number of lines: 7. Number of leaves: 61. Eight leaves are supplied in a different handwriting.

Kn. A palm leaf ms. written in old Canarese characters, presented to the Panjab University Library, Lahore. It belongs to the shorter recension and sometimes gives important readings.

Size: $11\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$. Number of leaves: 94+i blank. Number of lines: 7.

No date is given, but as it is written in old Canarese characters, it must be at least 300 years old, and might be older.

R⁵. The text of the *Nirukta* is made up by 2 different mss. The 1st half is given in 60+i blank leaves.

Size: $9\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{2}''$. Number of lines: 9. Date is not given. The name of the scribe is also unknown. The colophon ends thus:— sic. इति निरुक्ते पूर्वपद्धे षष्ठोध्यायः। शुभं भवतु। भद्रपृष्टिकदिप्रीवा बद्धदष्टिरघोमुखः। कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥ गणपति ॥ प्रसन्न ॥ विश्वेश्वरार्पणमस्तु। The ms. belongs to the longer recension.

The 2nd half is given in i + 65 leaves.

Size: $9'' \times 3\frac{1}{2}''$. Number of lines: 9.

Date: ॥ शके ॥ १६८१ ॥ प्रमाथीनामसंवत्सरे कार्तिकशुद्धदशम्यायां तिथौ सौम्यवासरे तद्विने पुस्तकं समाप्तं ॥

Colophon ends thus: (sic.) भग्नपृष्ठिकटिप्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुखः । यत्नेन लिखितं ग्रन्थं कष्टेन परिपालयेत् ॥ तैलाद्रक्षेजलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबंधनात् । मूर्खहस्ते न दातव्यं एवं वदति पुस्तकं ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ श्री कृष्णपरमात्मने नमः ॥ श्री गोविन्दपरमात्मने नमः ॥

The text belongs to the longer recension, both the *pariśiṣṭas* being given in full.

R.⁶ An incomplete ms. of the 1st half of the *Nirukta*. The 1st leaf is missing. It looks old and has preserved the old spelling. The text belongs to the shorter recension. In many parts it is illegible.

Size: 9" × 4". Number of leaves: 78.

Number of lines: 8. Characters: Devanāgarī. Material: paper.

The text is given up to the 34th section of the 6th chapter. The last leaf is missing.

R.⁷ A fragment of an old ms. gives the text of the *Nirukta* in the shorter recension from the words अथाप्येते साध्यमका देवगणा..... of the 4th section of the 5th chapter up to: प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या of the 9th section of the 8th chapter. The 7th ch. begins thus: (sic.) तुं नामा यास्काचार्याय = ॐ नमो.

Size: 9" × 4½". Number of leaves: ...54-97...missing. Number of lines: 9. Characters: Devanāgarī. Material: paper. Spelling: old. Date etc: unknown.

R.⁸ A ms., the contents of which are the 2nd half of the *Nirukta*.

Size: 9" × 4". Number of leaves: 62.

Number of lines per page: 9. Characters: Devanāgarī. Material: paper.

Date: sic. तुं स्वस्ति संवत् १५४८ वर्षे पौषवदि १४ गुरोवृद्धनागरजातीय द्वाचीचासुत नागापठनार्थं अन्येषां भ्रात्रीणां पठनार्थं लिखितमिदं ॥ ५ ॥ शुभं भवतु ॥

The *Parīśiṣṭas* are given together as one chapter, being bodily separated from the 12th ch. of the *Nirukta*.

Spelling is old. The paper is very much worn. There is no ground to suspect the date. The external appearance, the state of the paper, which unmistakably bears the stamp of old age, and

the internal evidence of old spelling support the above mentioned date. It belongs to the shorter recension. The following case of accidental omission is to be noted.

F. 29r. l. 6 from top:

आ दधिकाः शवसा पंचकृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यवा पृणकु मध्वा समिमा वचांसि ॥

आतनोति दधिकाः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि...सूर्य इति ज्योतिषा.

The eye of the scribe wandered from the 1st line to the similar words in the 3rd line with the result that the intervening passage अपस्ततान...बलेनापः was omitted.

D. A ms. brought for me by my friend P. Bhagavaddatta. B. A. It is a neatly written, well preserved ms., and belongs to the longer recension.

Size: $6\frac{1}{4}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Number of leaves: $112+128+i+21=261$. There are 3 parts. The 1st two parts contain the 1st and the 2nd half of the *Nirukta* respectively. The contents of the last 21 leaves are the Nighaṇṭu. Number of lines: 7. Characters: Devanāgarī. Material: paper.

Date on f. 112r. (sic.) शके १६४६ । क्रोधीसंवत्सरे भाद्रपदशुद्ध १३ तद्दिने समाप्तं ।

Scribe:—(sic.) जामखेडकर इत्युपनाम्ना यज्ञेश्वरेण लिखितं ॥ गजानन

Date on f. 128r. (= 240): (sic.) ॥ शके १६४६ क्रोधीनामसंवत्सरे मार्गशीर्ष कृष्ण ८ श्रुगौ तद्दिने इदं पुस्तकं संपूर्णम् ।

Scribe: जामखेडकर इत्युपनाम्ना कृष्णभट्टात्मजयज्ञेश्वरेणेदं लिखितं । Colophon ends with the usual statement: यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा etc.

Date on f. 21r (= 261r): sic. ॥ शके १६८५ सुभोतुनामसंवत्सरे आश्विन-कृष्णदशमिदं समाप्तं ॥

Scribe: जामखेडकर पुंडिराजभट्टात्मजगोविंदभट्टेन लिखितं ॥

There is a good ms. of the *Nirukta* in the library of H. H. the Mahārājā of Alwar. All my efforts to secure a loan of this ms. were fruitless, as the authorities refused to lend the ms. to the Panjab University on any terms. Even a copy of the ms. could not be obtained. But H. H. the Mahārājā was kind enough to let me see the ms. On examining a few test passages, I found that no new variants were forthcoming. Its collation was therefore unnecessary.

Besides, six mss. of the Raghunātha Temple Library, Jammu were collated by Principal Raghubar Dayal M. A.; M. O. L. of the S. D. College, as far as the 12th section of the 1st chapter of the *Nirukta*. He was good enough to place the result of this collation at my disposal. On carefully examining the critical notes supplied by Principal Raghubar Dayal, I did not find any new variants. I did not therefore feel justified in collating the mss. afresh.

The evidence supplied by the Indian mss. further supports the conclusion, deduced from the collation of European mss.

The evidence of the European mss. was discussed at length in my *Introduction to the Nirukta*, published by the Oxford University Press in 1920. *The Introduction* was sold out within a few years of its publication and is now out of print. New readers of the *Nirukta* will require information with regard to the principles of the constitution of the text. For their benefit, the relevant part of the *Introduction* is reproduced.

The Relationship of the MSS.: two recensions.

The manuscripts fall into two groups, and for the sake of convenience and brevity, may be called A and B—A representing the longer and B the shorter recension. None of the manuscripts grouped in these two families is earlier than A. D. 1479. Although they have been copied from earlier manuscripts—often with great labour and trouble as some of the scribes remark—neither of them transmits the text of the *Nirukta* in an uninterpolated state. Both recensions add the *parisīṣṭa*—which can be proved to be an interpolation by independent testimony—as an integral part of the text, and cannot, therefore, be the faithful representatives of the archetype. Moreover, both have besides the *parisīṣṭa*, an entire section or the equivalent of a section added on to them. These additions are meaningless. The commentary on the Vedic stanzas quoted therein is very poor, and written in a style quite different from that of Yāska. For instance, there can hardly be any doubt as to the interpolated character of ix. 2, which is given as a constituent part of the text by the manuscripts of both recensions. Further, the commentary on the Vedic stanza in xi. 7 is meaningless and written in a different style. The Vedic stanza, being quite easy, requires no explanation.

Yāska generally does not comment on easy Vedic stanzas, simply remarking: *iti sã nigada-vyākhyātā*¹, i. e. 'this stanza is explained by the mere reading'. In all such cases, this note of Yāska comes after easy Vedic stanzas only. It would thus be intelligible, if it had followed immediately the Vedic stanzas in xi. 7. But as the text now stands, it is placed just after a very difficult Vedic stanza in xi. 8. This is contrary to Yāska's method. It is clear that the words: *iti sã nigada-vyākhyātā* were originally placed immediately after the Vedic stanzas in xi. 7. The intervening passage is an interpolation, and rather a clumsy one, for it can be easily detected. This is further proved by the fact that Durga, who repeats every word of Yāska in his commentary, ignores them. How these additions gradually found their way into the text is illustrated by the following example. There is an easy quotation in xii. 2, and Yāska, as usual, simply adds: *iti sã nigada-vyākhyātā*. Some interpolators have endeavoured to add after these words a short comment. Thus some manuscripts here subjoin the following remark: वसतिषु स चरथो वसतयो रातयो वसन्ते....सुरातयोः ॥

Further, each recension contains passages, which, being superfluous, are omitted by the other, or are amplified versions of those in the other. For example, B adds, between vii. 19 and 20, one entire section, which is omitted by A. It is clearly an interpolation as the commentary on the Vedic stanzas is identical with that of xiv. 33 with slight alterations.

Again, in B the commentary on the Vedic stanza quoted in v. 27, reads as follows: सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिंघवः प्राणायानुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

A's version of this is greatly amplified:

सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिंघवः सिन्धु स्रवणाद्यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति । सूर्मिः कल्याणोर्मिः स्रोतः सुषिरमनुयथा । वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्व्यांसीरन्त्यस्मिन्भांसि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

Further, A contains a long passage in 6. 5: इन्द्र ऋषीन्प्रग्रच्छ... व्याख्याताः omitted by B.

'Omissio ex homoeoteleuto' in Sanskrit Manuscripts.

It is clear, therefore, that both the recensions cannot faithfully

1 Cf. N. x, 18, 24; xi, 3, 45; xii, 31.

represent the archetype. Hence the question arises which of them adheres more closely to the original? Roth adopted the text as given by the longer recension in his edition, without, however, assigning adequate reasons for his preference. The same text is also adopted by most of the editors of the *Nirukta*. This text, as has been shown above, does not represent the original. It is true that often the longer recension preserves the better text, for sometimes passages are omitted by accident. The eye of the scribe wanders from a particular word to the same or to a similar word, occurring further on in the text, with the result that the intervening words are omitted. This phenomenon known as *omissio ex homoeoteleuto* is universal and of very frequent occurrence. The following example illustrates this kind of omission. In copying the lines: 'The book, which is rather scarce, was till very lately of absolute necessity for the Student of the Christian Hymnology, above all for the Student of Adam of St. Victor's hymns',¹ the eye of the copyist wandered from the student of the first to the same word in the second line and the words 'of the Christian...for the' were left out. The same thing happened to the scribe of ms. C 3. In copying the sentence: सोदैवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते his eye wandered from the word असृजत in the first line to the same word in the second line, with the result that the words तत्सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरान् were left out.

Again, in copying N. vi. 22: स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु । RV. VIII. 4. 19. स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति । the eye of the scribe wandered from the स्थूरं of the first line to the similar word स्थूरः in the second line, consequently the intervening words राधः शताश्वं... दिविष्टिषु were omitted in ms. C 3.

Further in N. ii. 26: देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणिं देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः is the first *pāda* of the second hemistich of the stanza of RV. III. 33. 6. Unconsciously the scribe remembered the second *pāda* तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः and wrote it down immediately after finishing the first *pāda* with the result that the intervening words कल्याणपाणिः । पाणिः पणायते...पूजयन्ति are missing in ms. C 4. It cannot therefore be concluded that the shorter recension is always the best, for sometimes omissions are accidental.

Dittography in Sanskrit Manuscripts.

On the other hand, there is also the phenomenon called dittography, i. e. the repetition or addition of a few words or sentences. An excellent example of dittography is furnished by *The Globe* on July 9, 1915.

The *Echo de paris* publishes a message from Cettinje announcing the message from Cettinje announcing the appointment as Governor of Scutari of Bojo Petrovitch.¹ The part of the second line is a verbatim repetition of a part of the first line.

In N. ii. 28, उत स वाजी क्षिपणिं तुरग्यति ग्रीवायां बद्धो अपि.....ऋतुं दक्षिणाः.....

अपिकक्ष आसनीति व्याख्यातम् । ऋतुं वाजी क्षिपणिं तुरग्यति ग्रीवायां बद्धो दक्षिणाः... the eye of the scribe wandered by chance after ऋतुं to the Vedic stanza, and he mechanically copies the whole of the first line except उत स in ms. C 5.

Again, in N. vi. 8, the scribe of the ms. Mi. repeats गृह्णातिकर्मा वा.

Further there are some passages whose omission by B is absolutely unjustifiable. Yāska explains every word occurring in the fourth chapter of the *Nighantū*. The omission of the passages containing the explanation of any of these words is therefore inconsistent with Yāska's plan. Examples of such omissions are the following. Yāska explains निशृंभाः (*Ngh.* 4. 3. 12.) in N. vi. 3, but the passage: निशृंभा निश्रथ्यहारिणः is omitted by B. Again, Yāska explains क्षोणस्य (*Ngh.* 4. 3. 28) in N. vi. 6 as क्षोणस्य क्षयणस्य, which is omitted by B. This omission makes the following Vedic quotation meaningless.

Further, in commenting upon a Vedic stanza, Yāska always starts from the very beginning of the stanza. To leave out the first few words and to begin from somewhere in the middle of the stanza is altogether foreign to his practice, yet if the text of B be followed, the omission of the passage: यदमिव वृकेणाश्विनौ निवन्तौ (N. vi. 26) would involve Yāska in an inconsistency. All this shows that B is not absolutely reliable.

Now let us examine A. The majority of the manuscripts of A belong to a period later than those of B. Thus not one of them has preserved the old spelling, while most of the B mss. retain this peculiarity, i. e.

of writing ए as १/ as वर्ष - for वर्षे
 ,, ऐ ,, १/ए ,, वैश्य ,, वैश्य
 ,, ओ ,, १/१ ,, त्राया ,, त्रयो
 ,, ह for द ,, वोहारः ,, वोदारः

Again, some of the A MSS. divide the *paris'ista* into the so-called thirteenth and the fourteenth chapters, while those of B put the whole of the *paris'ista* into one chapter only, which is numbered the thirteenth.

It has already been pointed out that A contains an obvious interpolation in N. vi. 5, and an amplified version of B's comment in N. v. 27. Besides these there are shorter passages scattered throughout the book which are omitted by B and are suspected to be interpolations. One very fertile and insidious source of interpolations is supplied by Yāska's own method of giving etymological explanation. He does not content himself with one derivation, but goes on adding derivation after derivation of a single word till the whole list of probable, possible, and even fanciful etymologies is exhausted. In many cases, interpolators found it quite easy to add new derivations and attribute them to Yāska. A contains a considerable number of such additions, while B has only two.

The following are a few samples:

N. ii. 6. A reads: वृक्षो ब्रश्चनात् । वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियतामीमयत्.....

B reads: वृक्षो ब्रश्चनात् । नियतामीमयत्.....

The two derivations are omitted.

N. ii. 10. A reads: हिरण्यं कस्मात्.....हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा ।

B reads: हिरण्यं कस्मात्.....हितरमणं भवतीति वा ।

N. ii. 13. A reads: सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रमेवम् ।

B reads: सूर्यमादितेयमेवम् ।

- N. ii. 20. A reads: आमिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ।
B reads: आमिनाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ।
- N. ii. 22. A reads: प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । कृन्तन्नमन्तरिक्षम् ।
विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते ।
B reads: प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । विकर्तनेन मेघानामुदकं
जायते ।
- N. iii. 8. A reads: अग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो
भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाङ्मना भवन्ति...
B reads: अग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो
भवन्तीति वाङ्मना भवन्ति...
- N. iii. 10. A reads: आखण्डयितः । खण्डं खण्डयतेः तडिदित्यन्तिकवधयोः...
B reads: आखण्डयितः । तडिदित्यन्तिकवधयोः...
- N. iii. 15. A reads: को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद् द्वितीयो वर
उच्यते । विधवा विधातृका भवति ।
B reads: को वां शयने विधवेव देवरम् । विधवा विधातृका भवति ।
In this particular case it is obvious that the
passage देवरः कस्मात्, &c., is an interpolation,
for as the words stand in the first line,
Yāska would naturally give the etymological
explanation of विधवा first and then of देवर, not
vice versa. As a matter of fact he does so;
after explaining विधवा he says: देवरो दीव्यतिकर्मा.
This would have been absurd if the reading
of A represents the original.
- N. iii. 16. A reads: ब्राह्मणा इव वृषला इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो
वा ॥ १६ ॥
B reads: ब्राह्मणा इव वृषला इवेति ॥ १६ ॥
- N. iii. 19. A reads: निर्णीतान्तर्हित...षट् । निर्णीतं कस्मात् । निर्णिकं भवति ।
B reads: निर्णीतान्तर्हित...षट् ।
- N. iv. 2. A reads: मर्यादा...स्यात् । मर्यादा मर्यादादीयते । मर्यादामर्यादिनो-
र्विभागः ।
B reads: मर्यादा...स्यात् । मर्यादामर्यादिनोर्विभागः ।
- N. iv. 10. A reads: लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लान्छनाद्वा...
B reads: लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लान्छनाद्वा...
- N. iv. 13. A reads: ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा ।
B reads: ईर्मान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा ।

- N. iv. 15. A reads: कन्या कमनीया भवति । केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा । कनतेर्वा ।
B reads: कन्या कमनीया भवति । केयं नेतव्येति वा । कनतेर्वा ।
- N. iv. 19. A reads: उदकं हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते ।
B reads: उदकं हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते ।
- N. v. 3. A reads: पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा ।
B reads: पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा ।
- N. v. 12. A reads: तृप्रग्रहारी क्षिप्रग्रहारी सृप्रग्रहारी ।
B reads: तृप्रग्रहारी ।
- N. v. 26. A reads: जिह्वा कोकुवा । कोक्यमाना वर्णाब्रुदतीति वा । कोक्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः ।
B reads: जिह्वा कोकुवा । कोक्यमाना वर्णाब्रुदतीति वा ।
- N. vi. 8. A reads: जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ।
B reads: जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ।
- N. vi. 16. A reads: अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसंपादिन इति वा ।
B reads: अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रसंपादिन इति वा ।
- N. vi. 33. A reads: शीर्यते बिटे । बिठमन्तरिक्षम् । बिठं बीरिटेन व्याख्यातम् ।
B reads: शीर्यते बिटे । बिठं बीरिटेन व्याख्यातम् ।
- N. vi. 32. A reads: बुन्द इषुर्भवति बिन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा...
B reads: बुन्द इषुर्भवति भिन्दो वा भयदो वा...
- N. vi. 33. A reads: ऋदूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ।
B reads: ऋदूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ वा ।

Instances might be multiplied, but the above examples suffice to show that A has been much more tampered with than B.

Fortunately, as has been said above, Durga repeats every word of the *Nirukta* in his commentary, so that the text of the *Nirukta in toto* can be reproduced from his commentary alone. This commentary therefore serves the purpose of a manuscript of the *Nirukta* and supplies valuable information about the condition of the text in its author's time. Durga does not recognize the *paris'ista* as an integral part of the *Nirukta*, as in fact he is even unaware of its existence. Thus his commentary preserves the text of the *Nirukta* as current before the addition of the *paris'ista*.

Further, it derives great value from the fact that Durga displays critical judgment in the adoption of readings in the text, while giving variants and adding critical notes on them. For example, in N. i. 2, he reads अयुगपत् but gives युगपत् as a variant, adding: युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युभावपि पाठौ व्याहारं प्राप्नुतः ।

Again, in N. i. 12, he reads संविज्ञातानि but gives संविज्ञानानि as a variant, adding अथवा संविज्ञानानि तानि संविज्ञातानि तानि चेत्युभावप्येतौ पाठौ ।

Again, in N. iii. 15, he remarks: अग्निर्न य इत्यस्य निघण्टुसूत्रस्य दुर्मदासो न सुरायामित्यनेनैव गतार्थतेति मन्यमानाः केचिदत्र निगमं नाधीयते । अपरे पुनः समान्नायानुक्रमोऽयमिति मन्यमाना एवमेव निगममधीयते ।

Again, in N. iii. 21, he reads अविनाशि but gives अविनाश as a variant, adding: अन्ये त्वधीयते अविनाशनामेति । तेषामविनाशस्यैव नाम ।

Again, in N. iv. 19, he reads स्युः but gives असन् as a variant, adding: भाष्येऽपि स्युरित्येष पाठः । असन्नित्येष प्रमादपाठः ।

Again, in N. vi. 2, he remarks: निरजे गा इत्यत्र केचित्पशुगव्य एता इति व्याचक्षते ।

Again, in N. vi. 4, he reads अचनायाचम् but gives अचनेनाचम् and अनेनाचम् as variants.

Again, in N. vi. 6, he reads क्षयणस्य but gives क्षीणस्य as a variant, adding: क्षीणस्येत्येवमेके मन्यन्ते । तत्पुनरनुपपन्नम् । क्षयणस्येति हि भाष्यकारो निराह ।

Again, in N. vi. 21, he remarks: ऋज्ञतिः प्रसाधनकर्मा । भास्वजीक इत्यनेन गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते । केचित्त्वन्नैतं शेषमधीयते । दूतं वो विश्ववेदसं.....

Again, on N. vi. 33, he remarks: भाष्यमत्र न सम्यगिव लक्ष्यते । तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्टव्यः । ततो योज्यम् ।

This shows that Durga took pains to ascertain the correct readings and has handed down a sort of critical edition of the *Nirukta*, as it existed in his time.

Three stages of interpolations.

We have thus manuscript materials which belong to three distinct periods.

(1) D, i. e. the commentary of Durga, written before the addition of the *paris'istas* and embodying the whole text of the *Nirukta*, represents the earliest period, i. e. about the thirteenth century A. D.

(2) B, i. e. the manuscripts of the shorter recension, represents a period later than D,—when the *paris'istas* were added, but not divided as yet into different chapters, and when the old orthography was still prevalent.

(3) A, i. e. the manuscripts of the longer recension, represents a still later period when the *paris'istas* had been divided into chapters and the old orthography had gone out of use.

A collation of these three different recensions indicates that three distinct stages of interpolations in the *Nirukta* can be clearly traced. For example, let us take a passage in N. i. 4. On collating D, B, and A, we find that the reading of D has been expanded in B, and that of B in A.

N. i. 4. D reads: आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । दधिचिदित्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । नु इत्येषो.....

B reads: आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । आचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा । दधिचिदित्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । नु इत्येषो.....

A reads: आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । आचार्यः कस्मात् । आचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा । दधिचिदित्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । नु इत्येषो.....

Another example for these three stages is supplied by N. ix, 2, as follows:

D reads: अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥
मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र.....

B reads: अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥
अश्वो वोळ्हा सुखं.....इन्द्रायेन्दो परि खव ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं वोळ्हा । सुखमिति कल्याणनाम । कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति । मानो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र.....

A reads: अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥
अश्वो वोळ्हा सुखं.....इन्द्रायेन्दो परि खव ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं वोळ्हा रथं वोळ्हा । सुखमिति कल्याणनाम । कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति । सुहितं गम्यतीति वा । हसैता वा पाता वा पालयिता वा । शेषमृच्छतीति । वारि वारयति । मानो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्थमायुरिन्द्र.....

It has been shown above that the list of etymologies increases as one passes from the text of B to that of A. In the same manner the list of etymologies increases in B as compared with D. The following are some examples.

- N. i. 4. D reads: कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । नु इत्येषो...
 B reads: कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । नु इत्येषो...
 D reads: वयाः शाखा वेतेः । शाखाः खशयाः ।
 B reads: वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति । शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वा ।
- N. i. 7. D reads: बृहद्वदेम स्वे वेदने । बृहदिति महतो नामधेयम् ।
 B reads: बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेः । बृहदिति महतो नामधेयम् ।
- N. ii. 22. D reads: वृक्कमित्युदकनाम शब्दकर्मणो अंशतेर्वा ॥ २२ ॥
 B reads: वृक्कमित्युदकनाम...शब्दकर्मणो अंशतेर्वा । पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥
- N. ii. 26. D reads: तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ।
 प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥
 B reads: तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ।
 उर्व्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः ।
 प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥
- N. iii. 18. D reads: सिंहः सहनात् । संपूर्वस्य वा हन्तेः सहाय हन्तीति वा ।
 B reads: सिंहः सहनात् । हिंसेर्वा स्याद् विपरीतस्य । संपूर्वस्य वा हन्तेः सहाय हन्तीति वा ।
- N. v. 4. D reads: शर्या अङ्गुलयो भवन्ति । शर्या इषवः शरमय्यः ।
 B reads: शर्या अङ्गुलयो भवन्ति । सृजन्ति कर्माणि । शर्या इषवः शरमय्यः ।
- N. v. 23. D reads: उरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।
 इति पञ्चम्याम् ॥ २३ ॥
 B reads: उरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।
 इति पञ्चम्याम् । उरुष्यतिरकर्मकः ।
 अथापि प्रथमाबहुवचने ।
 नभन्तामन्यके समे ॥ २३ ॥

MS. C 1 agrees with B except that the last line नभन्तामन्यके समे is omitted.

- N. vi. 3. D reads: उद्धर रक्षः सहसूलमिन्द्र ।
 वृश्च मध्यम् । प्रति श्रणीह्यग्रम् ।

- B reads: उद्धर रक्षः सहसूलमिन्द्र ।
मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ।
वृश्च मध्यम् । प्रति शृणीह्यग्रम् ।
- N. vi. 8. D reads: देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा कल्पितया ॥ ८ ॥
B reads: देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृपा कृमुतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥
- N. vi. 24. D reads: गल्दा धमनयो भवन्ति ।
A reads: गल्दा धमनयो भवन्ति । गलनमासु धीयते ।
B omits it altogether.
- N. vi. 28. D reads: अन्या किल...कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् ।
B reads: अन्या किल.....कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा व्रतति-
र्भवति लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वैरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च ।

Parallel instance of Servius, commentator of Virgil.

Thus the stages of interpolation at different periods can be traced. The principle of the 'best manuscript' is obviously inapplicable in this case, for none of the manuscripts can be called the best. All that is available is the best manuscript of each family, and the best plan, under the circumstances, would be to place all the three families side by side. Fortunately it is possible to do so, for the successive interpolations from one family to another are invariably the amplifications of the text of a shorter recension, and are thrust between sentences wherever the text could be so enlarged with impunity, as, for instance, in multiplying the number of etymologies and attributing them all to Yāska. I have, however, distinguished the evidence of Durga's commentary from that of the manuscripts of the *Nirukta*, although Durga's commentary is very important for supplying such valuable evidence for the history of the text of the *Nirukta*, it cannot, strictly speaking, be called a manuscript of the *Nirukta*. The relation of the shorter to the longer recension is shown by the use of square brackets, which contain the additional passages of the longer recension, while the relation of the shorter recension to the text preserved by Durga is indicated by foot-notes. An analogous example is furnished by Latin literature. The text of Servius, commentator of Virgil, shows a similar threefold amplification; the three stages of interpolations being pointed out by Thilo in his edition. I think the text of the *Nirukta* reproduced from Durga represents the archetype as closely as it is possible to restore

it with the help of the present materials. I have collated thirty-seven manuscripts myself, and in addition have taken into account the evidence of fourteen manuscripts collated by Roth, eight by the editor of the *Nirukta* in Bib. Ind., and six by Principal Raghobar Dayal as stated above. Thus, directly and indirectly, the evidence of sixty five manuscripts is available for this edition. I doubt if any useful, hitherto unutilised ms. of the *Nirukta* will now be forthcoming. The text may, therefore, be regarded as more or less settled.

The present text is in the main identical with the text, which I constituted at Oxford, and which served as the basis of my English translation. But as a result of the collation of Indian mss., this text is somewhat further developed than that used for the translation. There are certain variations in detail, see for example, line 3 on page 35. Thus the present text differs from the basis of my translation although the difference is not considerable. This may serve to show the existence of the difference until such time as I may be able to publish a revised edition of the translation based on the final text.

The text is followed by Appendix I. Parallel passages from the *Saṁhitās*, the *Brāhmaṇas*, the *Prātisākhya*s, the *Bṛhaddevatā*, the *Aṣṭādhyāyī*, the *Mahābhāṣya*, the *Arthaśāstra* of Kauṭalya and other works of Vedic and Classical Sanskrit are compared with the text of the *Nirukta*. The Appendix I will be useful for the history of the *Nirukta*. One could see at a glance the extent to which Yāska is indebted to his predecessors and the influence, exercised by him, on his successors. It will also be useful in enabling one to estimate the originality of Yāska's contribution.

It was formerly proposed to add Appendix II, containing the hitherto unknown and unpublished commentary of Maheśvara on the *Nirukta*. But as the text of the *Nirukta* is already very much delayed and the addition of Appendix II would require considerable time, the publication of the commentary is being withheld for the present.

Commentators of Yāska.

Although, from an early period, Yāska's work has been recognized as one of the most important *vedāṅgas* by the orthodox

tradition of literary India, he, unlike Pāṇini, has not had many commentators. This does not mean that he had few followers or that his speculations did not dominate the thought of succeeding generations. On the contrary, he has been acknowledged to be the pre-eminent authority on etymology. Hence, at first sight, it seems rather inexplicable that his work should have been commented upon by so few people. One reason of this paucity is that Yāska's work itself is a commentary and not an independent treatise, hence it did not stand in need of much elucidation. Secondly, it is written in classical Sanskrit prose, and, notwithstanding its somewhat archaic and terse style, is easily intelligible to the reader as compared, for instance, with the aphorisms of Pāṇini; consequently there was not much demand for further comment. Yet four commentators, at least, are known to have elucidated Yāska's work.

(1) Ugra is mentioned as a commentator on the *Nirukta* by Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum*.¹ But no other information, about his personality, the character of his work, and the time when he lived, is available. No reference is made to him by any of the other writers in the same field.

A ms. in the Library of the Asiatic Society of Bengal is entitled 'Ugra's commentary on the *Nirukta*'. It is, however, not Ugra's but Durga's commentary. In writing the name of Durga, the letter D was accidentally omitted by the scribe, i. e. Bhagvad-durga was written Bhagvad-urga. This Urga became Ugra by metathesis. The cataloguer never looked at the commentary. He did not even read other colophons, otherwise he would not have committed such a blunder. This misspelt name of Durga appears as Ugra. I suppose it was this ms., which served as the source of Aufrechts' information.

(2) Another commentator is Skandasvāmin, mentioned by Devarājajavan in his commentary on the *Nighaṇṭu*:—भगवता यास्केन समाज्ञायं...निर्वृता नैगमदेवताकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च।...अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात्...उपेक्षितानि । स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम । तत्र तु...अभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात् प्रकरणश एव निरुक्तानि । स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि ।... नैगम-

¹ Vol. i, p. 297.

देवताकाण्डगतानां च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां... भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि । तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम् । अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा ।...निर्वचनं च निरुक्तं स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां...निरीक्ष्य क्रियते¹ ।

It is clear that Devarāja was well acquainted with the commentary of Skandasvāmin on the *Nirukta*, and utilised the same in writing his own commentary on the *Nighantū*. No ms. of Skanda's commentary on the *Nirukta* has yet come to light. He is anterior to Devarāja.

Date of Devarāja.

(a) Devarāja quotes Bhoja frequently, see pp. 20, 21, 29, 35, 37, 43, 55, 69, 77, 93, 117, 130, 145, 166, 173, 175, 181, 182, 183, 184, 187, 193, 197, 198 etc. of the first volume of the Bib. Ind. edition of the *Nirukta*. Devarāja is therefore later than Bhoja.

(b) Devarāja quotes the *Daiva*, a work on grammar by Deva:—(sic.) क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत् इति देवम्² । This occurs in the *Daiva*³ as follows:—क्षपेः क्षपयति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेदिति । 136. The quotation is almost identical. The difference may be attributed to the faulty reading of the mss. But even accepting the identity of the passage, the quotation does not lead to any definite result for the date of Deva is still subject to controversy.

(c) Devarāja twice quotes a passage from a *Dhātuvṛtti*. The passage is the following:—(sic.) क्षप् प्रेरणे । क्षपि क्षान्त्याम् इति कथादिषु पठितोऽपि बहुलमेतन्निर्दर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते⁴ । The same quotation occurs a second time as follows:—(sic.) क्षप् प्रेरणे । कथादिष्वपठितोऽपि बहुलमेतन्निर्दर्शनम् इत्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते⁵ ।

The only extant *Dhātuvṛtti* is that of Sāyaṇācārya and the passage is not found therein. Nor is it likely to occur in Sāyaṇa's *Dhātuvṛtti* because Devarāja is anterior to Sāyaṇa as the latter quotes the former, the quotation being the following:—उच्चाशब्दात्स्वार्थे पृषोदरा-

1. See Bib. Ind. ed., vol. i, pp. 2-4.
2. See, *op. cit.* p. 43. commentary on क्षपा Ngh. I. 7.
3. Trivandrum Sanskrit Series No. 1. p. 95.
4. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. vol. I. p. 43.
5. *Op. cit.* vol. I. p. 109.

दित्वेन घप्रत्यय इति निघण्टुभाष्यम्^१। Devarāja's comment on the word उत्तिरा Ngh. II. 11. is the following:—उत्तशब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घः। अर्थः पूर्ववत्^२। Sāmas'rami's edition of the commentary of Devarāja is capable of improvements. Max Muller's ms. of Devarāja's commentary reads उत्ता for उत्त of Sāmas'rami. It is clear however that Sāyanācārya is posterior to Devarāja, who therefore could not have quoted from the *Dhātuvṛtti* of the former.

The above mentioned quotation of the *Dhātuvṛtti* also occurs in the *Puruṣakāra*, a commentary on the *Daiva* by *Kṛṣṇalīlās'uka-muni*, as follows:—क्षपि क्षान्त्याम्। क्षप प्रेरणे। भीमसेनेन कथादिष्वपठितोऽप्ययं बहुलमेतन्निर्देशनमित्युदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते^३। This comment is written on verse 136 of the *Daiva*, quoted by Devarāja. It is therefore very probable that Devarāja's quotation of the *Dhātuvṛtti* is borrowed from the *Puruṣakāra*. Devarāja will therefore be later than the author of the *Puruṣakāra*. The lower limit of the *Puruṣakāra* can be easily fixed for Hemacandra is quoted three times:—

- (1) हेमचन्द्रस्तु वातणिति पठित्वा सुखसेवनयोरित्येक इति चोक्त्वा वेत्येक इत्यप्याह^४।
- (2) क्षीणातीति हेमचन्द्रः^५।
- (3) चुरादेरौकृतिगणत्वाद् धारयतीति हेमचन्द्रः^६।

The upper limit of the *Puruṣakāra* can also be fixed with certainty for it is quoted by Sāyanācārya in his *Dhātuvṛtti*:—

- (1) “कुर्वं खुर्वं गुर्वं गुदं क्रीडायामेवात्र कैयटपुरुषकारमैत्रेयादिषु तृतीयो न पठ्यते।
- (2) लाज लजि भर्त्सने च...इति पुरुषकारः।
- (3) इट किट कटी गतौ...अयं पक्षः समर्थितः पुरुषकारे^७।”

The second quotation is found in the published text as follows:—लज लाजि भर्त्सने। लाज लजि भर्त्सने च^८।...

1. Sāyana's commentary on R.V. I. 62. 3. Also, see, Max Muller's 2nd edition, IV. CXXXIII.

2. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. I. 230.

3. Trivandrum Sanskrit Series No. I. p. 95.

4. Trivandrum Sanskrit Series No. I. p. 22.

5. Op. cit. I. 24.

6. Op. cit. I. 37.

7. Quoted by Gaṇapatiśāstrī in op. cit. p. III.

8. Op. cit. p. 61.

(d) Devarāja quotes the *Padamañjarī* in his commentary on the word एतग्वा¹—(sic). एतग्वा शब्दोऽथे वर्तते । तथा च । विशाखाषाढौ मन्थदण्डयोरित्यत्र पदमञ्जरी । “विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तते । तेन यथा कथञ्चित्साधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियत इति² ।

Haradatta, the author of the *Padamañjarī* is also mentioned³. Haradatta was the son of Padmakumāra, a younger brother of Agnikumāra, and a pupil of Aparājita. The *Padamañjarī* is a commentary on the well-known *Kāś'ikā* and later than the *Mahā-bhāṣyapradīpa* of kaiyyāṭa, who is mentioned by the author of the *Sarvadars'anasamgraha*. The *Padamañjarī* is assigned to c. 1100 A. D. by Prof. Belvalkar in his *Systems of Sanskrit Grammar*. Devarāja therefore must be later than the 11th century A. D.

(e) Devarāja also quotes Bharatasvāmin:—छन्दोगानां सामकल्पे पठितोऽयं मन्त्रः । व्यचेर्व्यासिकर्मणः बेकुरा इति भरतस्वामिभाष्यम्⁴ ।

In his introductory remarks, Devarāja mentions a Bharatasvāmin as a commentator of the Veda. The quotation shows that Bharatasvāmin belonged to the Sāmaveda and must have therefore written a commentary on that Veda. A ms. of the commentary of Bharatasvāmin on the Sāmaveda is mentioned by Burnell in his *Sanskrit mss. in the Palace at Tanjore*⁵. The commentary of Bharata was written in the reign of king Rāma of the Hosala dynasty. King Rāma reigned at Devagiri from 1272,3—1310 A. D. The commentary is therefore to be assigned to the end of the 13th century. Devarāja is therefore later than the 13th century. But as he is quoted by Sāyanācārya, he is earlier than the middle of the 14th century A. D. He may therefore be assigned to the beginning of the 14th century.

Devarāja also quotes one Durga⁶. This Durga however is not the commentator of Yāska but a commentator of the *Kātantrasūtrapāṭha*, the standard work of the Kātantra School of grammar. This Durga is quoted by Hemacandra and is assigned to the 8th century A. D.⁷

1. Ngh. I. 14.

2. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. I. 147.

3. Op. cit. pp. i. 174, 240, 245, 246 etc.

4. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. I. 95.

5. *Vedic and Technical Literature*, Part I. p. 11, ed. 1879.

6. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. p. i. 112.

7. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 87.

(3) But the most important of all these commentators is Durga. He seems to be later than Devarājajavan who is familiar with the then extant commentaries on the Vedas, the *Nighaṇṭu*, and the *Nirukta*, and who does not mention Durga in the long list of the authorities used by him for the purpose of his own work. Although a conclusion based on the argument of silence is not cogent, yet in this particular case, it is justified to assume that Durga is not referred to because he was posterior to, or a contemporary of, Devarāja. The latter made an exhaustive study of the commentaries on the *Nighaṇṭu* and the *Nirukta* and could not have ignored the very important work of the former. Durga would also be later than Skandasvāmin. Durga's commentary is published, and has superseded the works of his predecessors. His work is important for two reasons: (1) he is a later commentator, and therefore represents a fuller development of the traditional interpretation of the *Nirukta*; (2) the very fact that it has survived at the cost of earlier commentaries indicates its importance. We shall therefore examine his work somewhat in detail.

Date of Durga.

It has already been pointed out that in all probability Durga is posterior to, or a contemporary of, Devarājajavan, and therefore later than the beginning of the 14th century A. D. However, Durga's upper limit can be determined almost with certainty. A manuscript¹ of his commentary in the Bodleian Library is dated 1387 A. D. The date is genuine and is accepted as such by Professor A. B. Keith.² The manuscript was copied at Bhṛguṣṭra in the reign of Mahārāṇā—Durgasimhavijaya. Thus he could not be later than 1387 A. D. It is not definitely known as to which particular site was represented by Bhṛguṣṭra but probably it is to be identified with the present Broach.³ As Durga wrote his commentary in a hermitage near Jammu, a place not easily accessible in the absence of modern means of communications, the migration of the ms. of his commentary to Bhṛguṣṭra

1. MS. Wilson 475.

2. See *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Bodleian Library*, vol. ii, p. 108.

3. See, *The Imperial Gazetteer of India* Vol., IX, p. 18.

presupposes the lapse of half a century at least in order to account for the spreading of his fame as a commentator from the isolated heights of Jammu to the plains of Bhṛgukṣetra. It will not be far from the truth, therefore, to place Durga about the beginning of the fourteenth century A. D.

Durga does not speak of any predecessors by name nor does he leave any clue as to the sources of his own commentary. Unlike Devarājajavan, he does not give the slightest information about himself or the general state of the *Nirukta* during his time. That he wrote his commentary in a hermitage near Jammu is proved by the colophon¹ on f. 132 v. at the end of the eleventh chapter of the *Nirukta*, which runs as follows: ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जन्ममार्गाश्रमनिवासिन आचार्यभगवद्गुर्गसिंहस्य कृतौ षोडशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः । This shows that the full name of the commentator was Durgasimha. The fact that he lived in a hermitage and was addressed as *bhagavat* indicates that he was an ascetic and belonged to some particular order of Sannyāsa. Further, he was a descendant of the family of the Vasiṣṭhas. He does not explain the stanza RV. III. 53, 23, quoted² by Yāska to illustrate the meaning of the word *lodham*, because the stanza implies hostility to Vasiṣṭha. He says: यस्मिन्निगम एष शब्दः सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक् । अहं च कापिष्ठलो वसिष्ठः । अतस्मां न निर्व्वीमि । 'The stanza, in which this word (*lodham*) occurs is hostile to Vasiṣṭha. And I am a descendant of Vasiṣṭha, belonging to the Kapiṣṭhala branch, hence I do not explain the stanza.'³

Sāyana has the following note on it: पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमासिर्ऋग्भिर्वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशपत्तुः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ।

'There was formerly a royal sage named Sudās, a disciple of Viśvāmitra. Somehow, he became an object of Vasiṣṭha's hatred. Then, Viśvāmitra, in order to protect his disciple, reviled Vasiṣṭha with these stanzas. These are the imprecatory stanzas. The Vasiṣṭhas do not pay any attention (lit. listen) to them.'⁴ This corroborates Yāska's statement that there are stanzas which contain asseveration and imprecation only.⁵

1. MS. Wilson 475.

2. The *Nirukta*, iv. 14.

3. Durga's Commentary on the N. iv. 14.

4. Sāyana on RV. III. 53. Cf. Bib. Ind. edition of the *Nirukta*, vol. ii, p. 416.

5. N. vii. 3.

Durga's commentary is important for it repeats every word of Yāska, thus the text of the *Nirukta in toto* could be reproduced from Durga's work alone. As none of the manuscripts collated by me is older than the fifteenth century, Durga supplies therefore evidence of a very valuable character for the textual criticism of the *Nirukta*. The number of variants attributed by Durga to his predecessors and his frequent remarks that the text is corrupt and that the right reading is to be discovered,—all such cases I have pointed out in my notes,—indicate that there has been no unbroken tradition with regard to the handing down of the text of the *Nirukta*.

Further there seems to have been some sort of a revival of the study of the *Nirukta* in the neighbourhood of Jammu in Durga's time, for it seems difficult to imagine that in an isolated place like Jammu, Durga sat down to write his commentary simply for the love of writing a commentary. It is more reasonable to suppose that Durga accomplished this task in order to meet the demand for a good text, elucidation of obscure passages, and amplification of Yāska's arguments, a demand which a revival of the study of the *Nirukta* had called forth. The examination of the manuscript of Durga's commentary, mentioned above, leads one to the conclusion that Durga did not live to complete his work and that he himself wrote his commentary up to the end of the 11th chapter only. This is indicated by a comparison of colophons in the manuscript which, at the end of the 7th–12th chapters, numbered as 12–17 by Durga consecutively from the five chapters of the *Nighantū*, are as follows:

- (1) At the end of the 7th chap. on f. 50 r. ॥ द्वादशोध्यायः ॥
- (2) „ „ 8th chap. on f. 70 v. ॥ इति निरुक्तवृत्तौ त्रयो...ध्यायः॥
- (3) „ „ 9th chap. on f. 86 v. ॥ ऋज्वर्थायां निरु...समाप्तः ॥
- (4) „ „ 10th chap. on f. 112r. ॥ ऋज्व...पंचदशोध्यायः समाप्तः॥
- (5) „ „ 11th chap. on f. 132v. ॥ ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमा-
गाश्रमनिवासिन आचार्यभगवद्गुर्गसिंहस्य कृतौ षोडशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥

A comparison of these five colophons shows that the first four do not contain any reference to Durga by name nor to his honorific titles, which fact implies that they were written by Durga himself,

while that at the end of the 11th chapter was added by some disciple, who speaks of Durga as an *ācārya* and addresses him as *bhagavat*. Durga could not have appropriated these titles himself unless he was very vain. Another point in favour of the fifth colophon being written by a person other than Durga is that while the first four colophons say that such and such a chapter has come to an end, the fifth remarks that such a *pāda* of that chapter has come to an end. The colophon at the end of the 11th chapter is the final inscription and as such should have been placed at the end of the 12th chapter, where no such description is found; the colophon there, on f. 150 r., being ॥ सप्तदशस्य चतुर्थः पादः ॥ This leads one to the conclusion that Durga himself wrote his commentary up to the end of the 11th chapter, whose colophon was added by a disciple who also wrote the commentary on the 12th chapter, and faithfully refrained himself from adding the name of Durga in the colophon at the end of the 12th chapter. MS. Mill 142, dated A. D. 1839, and described in the *Catalogues of Sanskrit Manuscripts in the Bodleian Library* by Keith,¹ also preserves the final inscription at the end of the 11th chapter, while on f. 123 v., at the end of the 12th chapter it simply says ॥ सप्तदशस्य चतुर्थः पादः ॥ It is also to be noticed that in this manuscript as well, the word *adhyāya* only is used in the earlier colophons while *pāda* makes its appearance in those at the end of the 11th and the 12th chapters. Another point of minor importance may also be adduced in this connection, i. e. the manuscripts have the following *śloka* at the end of the 12th chapter.

हृयमिल्लये यथा कामी करोत्यंगविचेष्टितम् ।
स्त्रीसमक्षं तथा कुर्यादयं शृंगारणक्रियाम् ॥

As Durga is shown to be a hermit, to ascribe these verses to him will be highly inappropriate.

Durga and the parīṣiṣṭa.

Both the published editions of Durga's commentary regard the commentary on the portions of the 13th chapter as an integral part of Durga's work. But the ms. Wilson 475, dated 1387 A. D., and ms. Mill 142, dated 1839 A. D., do not contain the commentary on the 13th chapter. In both these manuscripts the commentary

is completed at the end of the 12th chapter and the ms. Mill 142, expressly says that the work is finished. ॥ समाप्तो ग्रन्थः ॥ Moreover, the 13th chapter was not added to the *Nirukta* by Durga's time, as is proved by his remark in the introductory part of his commentary :

अयं च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः ।

तस्येदमादिवाक्यम् । समाज्ञायः समाज्ञातः ॥

‘And this (the *Nirukta*) is its (the *Nighantū's*) amplified commentary consisting of twelve chapters whose first sentence is “a list has been handed down by tradition”.’ Hence the commentary on the 13th chapter was written at a later period and attributed to Durga by some disciple or follower of his.

(4) Barbarasvāmin is mentioned as an old commentator of the *Nirukta* by Mahes'vara. Aufrecht is not aware of his existence. All the mss. of Mahes'vara's commentary, discovered up till now, have the reading Barbara, but I doubt the genuineness of this reading. I think Barbarasvāmin stands for Skandasvāmin. There is however a Varavara mentioned as a commentator of *Gītā*. This information is contained in the following passage:—
श्रीमद्यतिवरापरावतारभूतश्रीवरवरमुनिवृयविरचिता भगवद्गीताव्याख्या । This commentary was entitled *Bālabodhinī* as well as *Gītārthasamgrahadīpikā*. The author Varavara was a pupil of S'ailanātha, a follower of Rāmānuja, and lived in A. D. 1370. See the *S'āstramuktāvalī* series, no. 25., Kanchi edition, 1906.

(5) Another commentator is Mahes'vara, a ms. of whose commentary I discovered at the Government Library of Sanskrit MSS. at Madras. A complete Palm leaf ms. of Mahes'vara's commentary, written in Malyalam characters exists in the Lalchand Library, attached to the D. A. V. College, Lahore. The Baroda Central Library too contains a fragment of the commentary. This fragment comes up to the end of the 1st chapter of the *Nirukta* only. I have collated all the three mss. for my forthcoming edition of the commentary.

Mahes'vara is unknown to Aufrecht, as his name is not mentioned as a commentator of the *Nirukta* in the *Catalogus Catalogorum*. He, however, appears to be later than Durga. An examination of Mahes'vara's commentary shows that the explanation

is much more amplified than that of Durga. It represents a still later stage of development in the traditional interpretation of the text. The internal evidence indicates a date posterior to that of Durga. Besides, Durga is mentioned by name. The passage is the following:—तस्य निरुक्तस्य पञ्चाध्याया गौर्मा इत्यादयो निषण्डवः । तेषां व्याख्यानायै पद्यप्रभृति समान्नायः समान्नातः इत्यादि यास्कस्य भाष्यम् । तस्य पूर्वटीकाकारैर्बर्बरस्वामि-भगवद्गुणप्रभृतिभिर्विस्तरेण व्याख्यातस्य...अभ्याससिद्ध्यर्थं...ग्रन्थावृत्तिः क्रियते ।

Mahes'vara is certainly later than the 13th century A. D. The following two stanzas occur in the Baroda ms:—

विश्वेशं माधवं हुण्डि दण्डपाणिं च भैरवम् ।

वन्दे कार्शीं गुहां गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम् ॥ १ ॥

माधवीयास्त्रयीधर्मशास्त्रोपनिषदात्मकाः ।

ग्रन्था मद्भ्रातरो ये च तत्सुखार्थं यतामहे ॥ २ ॥

These two stanzas are not found in the Madras and the Lahore mss. They seem to be spurious. Had they been genuine, Mahes'vara could not be assigned to a period earlier than the 15th century A. D. On other grounds too, Mahes'vara could hardly have lived before the 15th or the 16th century. He calls Durga a *Pūrvatīkākāra*, i. e. 'an ancient commentator'. He could hardly have called Durga 'an ancient', had he not been separated from the latter by several centuries. To call Tennyson an ancient poet, at present, would be atrocious although Shakespeare may be so described. The idea that a person is ancient, is generally associated with the lapse of a few centuries. It will not, in my opinion, be far from truth to assign Mahes'vara to the 16th century A. D.

Acknowledgment of help.

It is my most pleasant duty to thank my former teacher, Mr. A. C. Woolner M. A. (Oxon.); C. I. E., Principal of the Oriental College, Lahore; University Professor of Sanskrit; Dean of University Instruction etc. etc. for many valuable suggestions. He has been kind enough to include the present volume in the Panjab University Oriental Series. I have also to thank my friend P. Bhagavad Datta B. A. Superintendent of the Research Department of the D. A. V. College, Lahore, for drawing my attention to the *Bālakrīḍā*, the commentary of Viś'varūpācārya, who attributes a hitherto untraced quotation of the *Nirukta*

(p. 61. line 18.) to the *S'ruti* of the Bhāllavis and for partly correcting the proofs of several chapters. My thanks are also due to the Manager of the Nirṇaya-sāgara Press, Bombay.

When I undertook the present task, I had no idea of the labour involved in it. Nor will the general reader have any adequate notion of the time and labour spent in producing the present volume. The word to word collation of thirty seven mss. can be appreciated by such persons only as have done some critical editing themselves. Apart from mechanical labour, it will not be generally realised how much hard thinking is often necessary for the proper punctuation of the text. Several sentences are unintelligible simply for want of proper punctuation. A judicious employment of a comma or a full stop removes the difficulty and makes the sense quite clear. To put a comma or full stop may look like a trivial matter in itself. But it is not so. It often means very hard thinking. Division of several knotty sentences, *e. g.* lines 1-2 on p. 28 has cost me hours of concentrated thought. But I do not grudge the time and labour. I would do it over again, if necessary. And my ample reward will be to know that the present edition has made the study of the *Nirukta* easier even to a small extent.

The result of ten year's constant work is embodied in this edition. It is yet far from perfect. No one is more conscious of its defects than myself. It is capable of further improvements. All genuine criticism will, therefore, be most welcome. But there are undoubtedly critics, whose vocation is to find faults only. They must live and be true to their nature, as the poet says:—

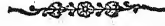
अतिरमणीये काव्ये पिशुनोऽन्वेषयति दूषणान्वेव ।

अतिसुन्दरेऽपि वपुषि व्रणमेव हि मक्षिकानिकरः ॥

ORIENTAL COLLEGE,
LAHORE.
12-11-1926. }

Lakshman Sarup.

निघण्टुविषयानुक्रमणी ।

I. प्रथमोऽध्यायः

खण्डम्

१ पृथिवीनामानि	१
२ हिरण्यनामानि	१
३ अन्तरिक्षनामानि	१
४ साधारणानि	२
५ रश्मिनामानि	२
६ दिङ्नामानि	२
७ रात्रिनामानि	२
८ उषोनामानि	२
९ अहर्नामानि...	३
१० मेघनामानि	३
११ वाङ्माणि	४
१२ उदकनामानि	५
१३ नदीनामानि	६
१४ अश्वनामानि	६
१५ उपयोजनानि	६
१६ ज्वलतिकर्माणः	६
१७ ज्वलतो नामानि	७

II. द्वितीयोऽध्यायः

१ कर्मनामानि	७
२ अपत्यनामानि	७
३ मनुष्यनामानि	८
४ बाहुनामानि	८
५ अङ्गुलिनामानि	८
६ कान्तिकर्माणः	९
७ अन्ननामानि	९
८ अत्तिकर्माणः	९
९ बलनामानि...	१०
१० धननामानि...	१०
११ गोनामानि	१०
१२ क्रुध्यतिकर्माणः	१०
१३ क्रोधनामानि	१०
१४ गतिकर्माणः	११
१५ क्षिप्रनामानि	१३
१६ अन्तिकनामानि	१३

II. द्वितीयोऽध्यायः

खण्डम्

१७ संग्रामनामानि	१४
१८ व्याप्तिकर्माणः	१४
१९ वधकर्माणः	१४
२० वज्रनामानि	१४
२१ ऐश्वर्यकर्माणः	१५
२२ ईश्वरनामानि	१५

III. तृतीयोऽध्यायः

१ बहुनामानि	१५
२ ह्रस्वनामानि	१५
३ महन्नामानि	१६
४ गृहनामानि...	१६
५ परिचरणकर्माणः	१६
६ सुखनामानि	१७
७ रूपनामानि	१७
८ प्रशस्यनामानि	१७
९ प्रज्ञानामानि	१७
१० सत्यनामानि	१८
११ पश्यतिकर्माणः	१८
१२ सर्वपदसमाज्ञायः	१८
१३ उपमाः	१८
१४ अर्चतिकर्माणः	१८
१५ मेधाविनामानि	१९
१६ स्तोतृनामानि	१९
१७ यज्ञनामानि	१९
१८ ऋत्विङ्नामानि	२०
१९ याचूनाकर्माणः	२०
२० दानकर्माणः	२०
२१ अध्येषणाकर्माणः	२०
२२ स्वपितिकर्माणौ	२०
२३ कूपनामानि	२०
२४ स्तेननामानि	२१
२५ अन्तर्हितनामानि	२१
२६ दूरनामानि	२१
२७ पुराणनामानि	२१

III. तृतीयोऽध्यायः

खण्डम्

२८ नवनामानि ...	२१
२९ उत्तराणि नामानि ...	२१
३० द्वावापृथिवीनामानि ...	२२
IV. चतुर्थोऽध्यायः	
१ द्विषष्टिः पदानि ...	२३
२ चतुरुत्तरमशीतिः पदानि ...	२३
३ त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि ...	२५

पृष्ठम्

V. पञ्चमोऽध्यायः

खण्डम्

१ त्रीणि पदानि ...	२५
२ त्रयोदश पदानि ...	२५
३ षट्त्रिंशत् पदानि ...	२५
४ द्वात्रिंशत् पदानि ...	२६
५ षट्त्रिंशत् पदानि ...	२६
६ एकत्रिंशत् पदानि ...	२६

पृष्ठम्

निरुक्तविषयानुक्रमणी ।

I. प्रथमोऽध्यायः

खण्डम्

१ निघण्टुपदनिर्वचनम् ...	२७
२ चत्वारि पदजातानि ...	२७
३ नामाख्यातलक्षणम् ...	२७
४ शब्दमित्यादित्वविचारः ...	२९
५ भावविकाराः ...	२९
६ उपसर्गनिरूपणम् ...	२९
७ निपातनिरूपणम् ...	३०
८ पदपूर्णाः ...	३५
९ नामाख्यातलक्षणविवादः ...	३६
१० मन्त्राणामनर्थकत्वविवादः ...	३७
११ पदविभागाय निरुक्तसार्थत्वम् ...	३९
१२ अज्ञाननिन्दा ...	४०
१३ अर्थज्ञप्रशंसा ...	४१
१४ नैघण्टुकदैवतलक्षणम् ...	४२

II. द्वितीयोऽध्यायः

१ निर्वचनरीतिः ...	४४
२ गोनिर्वचनम् ...	४६
३ निर्गतनिर्वचनम् ...	४८
४ शाकपूणिकथा ...	४८
५ हिरण्यनिर्वचनम् ...	४९
६ अन्तरिक्षनिर्वचनम् ...	४९
७ समुद्रनिर्वचनम् ...	४९
८ देवापीतिहासः ...	४९
९ आदित्यनिर्वचनम् ...	५०

पृष्ठम्

II. द्वितीयोऽध्यायः

खण्डम्

१४ स्वर्नकगोभसां निर्वचनम् ...	५१
१५ रश्मिदिक्काष्ठानां निर्वचनम् ...	५२
१६ वृत्रनिर्वचनम् ...	५३
१७ रात्रिनिर्वचनम् ...	५३
१८ उषोनिर्वचनम् ...	५३
१९ अहर्निर्वचनम् ...	५४
२० मेघनिर्वचनम् ...	५४
२१ वाङ्मनिर्वचनम् ...	५५
२२ उदकनदीनिर्वचनम् ...	५५
२३ विश्वामित्रेतिहासः ...	५६
२४ अश्वनिर्वचनम् ...	५७

III. तृतीयोऽध्यायः

१ कर्मापत्यनिर्वचनम् ...	५९
२ दुहितुर्दायाद्यम् ...	६०
३ मनुष्यनिर्वचनम् ...	६२
४ पञ्चजना इतिपदव्याख्या ...	६२
५ अङ्गुलिनिर्वचनम् ...	६३
६ अन्ननिर्वचनम् ...	६३
७ अर्बुदनिर्वचनम् ...	६४
८ वज्रनिर्वचनम् ...	६५
९ इननिर्वचनम् ...	६५
१० बहुहस्वमहद्बहुमुखरूपसत्त्वनिर्वचनम् ...	६६
११ उपमाः ...	६७
१२ देवरनिर्वचनम् ...	६७

पृष्ठम्

III. तृतीयोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्

१७ भृग्वह्निर्रोऽत्रिवैखानसभारद्वाजविरूपा-	
णां प्रभवः	६९
१८ लुप्तोपमाः	६९
१९ मेधाविस्तोतृयज्ञविष्णूपस्तेनदूरनिर्वच-	
नम्	७०
२० ऊर्द्वरनिर्वचनम्	७२
२१ द्यावापृथिवीनामानि	७३

IV. चतुर्थोऽध्यायः

१ ऐकपदिकम्	७५
२ जहा	७५
३ निधा	७५
५ दमूनाः	७६
७ जठरे	७७
११ मध्या	७८
१४ कायमानः	७९
१५ नसन्त	८०
१६ परितक्म्या	८१
१८ शिशीते	८२
१९ रजः	८३
विषुणस्य	८४
२१ शंयोः	८५
२५ गौः	८६
ऋधक्	८७
२६ अस्य	८८
२७ संवत्सरनिर्वचनम्	८९

V. पञ्चमोऽध्यायः

१ अन्धः	९१
२ नदः	९२
३ द्विता	९३
४ शर्याः	९४
५ सचा	९५
६ पवित्रम्	९६
८ विष्णुः	९७
१० काणुका	९८
१२ आपान्तमन्युः	९९
१३ उर्वशी	१००

V. पञ्चमोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्

१५ कौरयाणः	१०१
१६ ब्रन्दी	१०२
१९ पदिम्	१०३
२१ वृकः	१०४
२३ समम्	१०५
२५ केपयः	१०६
२७ काकुदम्	१०७
२८ सृणिः	१०८

VI. षष्ठोऽध्यायः

१ आशुशुक्षणिः	१०९
२ अलातृणः	१०९
३ अस्कृधोयुः	११०
४ रुजानाः	१११
५ इन्द्रस्य प्रश्नः	११२
६ अभ्यर्धयज्वा	११२
७ पाथः	११३
८ अजीगः	११४
९ ओमासः	११५
१० सोमानम्	११५
१२ दुरितम्	११६
१४ सुदत्रः	११७
१६ अग्रिया	११८
शाशदानः	११९
१७ स्तिपाः	१२०
१९ ततनुष्टिम्	१२१
२१ ऋजतिः	१२२
२२ सुमत्	१२३
२३ अनर्वा	१२४
२६ बकुरः	१२५
२७ ससमर्यादाः	१२६
२९ अनवब्रवः	१२७
३१ करुलती	१२८
३२ कीकटेष्टु	१२९
३५ किः	१३०
३६ ऋवीसम्	१३१

VII. सप्तमोऽध्यायः

खण्डम्

१ त्रिविधा ऋचः	...	१३२
२ प्रत्यक्षकृता मन्त्राः	...	१३२
३ भावाचिरव्यासा	...	१३३
४ देवतोपपरीक्षा	...	१३४
५ तिस्रो देवताः	...	१३५
६ देवतानामाकारचिन्तनम्	...	१३५
८ देवतानां भक्तिसाहचर्यम्	...	१३६
१० इन्द्रभक्तीनि	...	१३७
११ आदित्यभक्तीनि	...	१३७
१२ छन्दसां निर्वचनम्	...	१३८
१३ देवतानां हविःसूक्तगर्भाकृत्वम्	...	१३८
१४ अग्निः	...	१३९
१९ जातवेदाः	...	१४१
२१ वैश्वानरः	...	१४२

VIII. अष्टमोऽध्यायः

१ द्रविणोदाः	...	१५०
६ नराशंसः	...	१५२
९ द्वारः	...	१५३
१३ त्वष्टा	...	१५४
१७ वनस्पतिः	...	१५५
२१ स्वाहाकृतयः	...	१५६
२२ प्रयाजानुयाजाः	...	१५७

IX. नवमोऽध्यायः

१ पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि	...	१५९
३ शकुनिः	...	१५९
६ मण्डूकाः	...	१६०
९ ग्रावाणः	...	१६१
१२ रथः	...	१६२
१६ अभीशवः	...	१६३
१९ अश्वजनी	...	१६४
२३ वृषभः	...	१६५
२६ नद्यः	...	१६६
२८ ओषधयः	...	१६७
३१ श्रद्धा	...	१६८
३५ द्वन्द्वानि	...	१६९

पृष्ठम्

IX. नवमोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्

३९ विपाद्भुतुदी	...	१७०
४३ ऊर्जाहुती	...	१७१

X. दशमोऽध्यायः

१ मध्यस्थाना देवताः	...	१७३
१ वायुः	...	१७३
४ वरुणः	...	१७३
६ रुद्रः	...	१७४
८ इन्द्रः	...	१७५
११ बृहस्पतिः	...	१७७
१२ ब्रह्मणस्पतिः	...	१७७
१६ क्षेत्रस्य पतिः	...	१७८
२० यमः	...	१७९
२१ मित्रः	...	१८०
२६ विश्वकर्मा	...	१८१
२८ तार्क्ष्यः	...	१८२
३० दधिकाः	...	१८३
३३ सविता	...	१८४
३८ वेनः	...	१८५
४१ इन्दुः	...	१८६
४४ अहिः	...	१८७
४७ पुरुरवाः	...	१८८

XI. एकादशोऽध्यायः

४ सोमः	...	१९०
७ मृत्युः	...	१९१
१० धाता	...	१९२
१४ रुद्राः	...	१९३
१७ अङ्गिरसः	...	१९४
२० ऋषयः	...	१९५
२३ अदितिः	...	१९६
२५ सरस्वती	...	१९७
२९ वाक्	...	१९८
३२ सिनीवाली	...	१९९
३५ उर्वशी	...	२००
३९ इन्द्राणी	...	२०१
४२ धेनुः	...	२०२
४६ उषाः	...	२०३
४९ रोदसी	...	२०४

XII. द्वादशोऽध्यायः

पृष्ठम्

परिशिष्टम् ।

पृष्ठम्

खण्डम्

३ अधिनौ	२०६
६ उषाः	२०७
९ वृषाकपायी	२०८
१३ सविता	२०९
१४ भगः	२१०
१७ पूषा	२११
२१ विश्वानरः	२१२
२४ वरुणः	२१३
२७ केशी	२१४
२९ अज एकपात्	२१५
३२ समुद्रः	२१६
३६ आदित्याः	२१७
३९ देवाः	२१८
४१ साध्याः	२१९
४४ वाजिनः	२२०
४६ देवपत्न्यः	२२१

परिशिष्टम् ।

पृष्ठम्

XIII. त्रयोदशोऽध्यायः

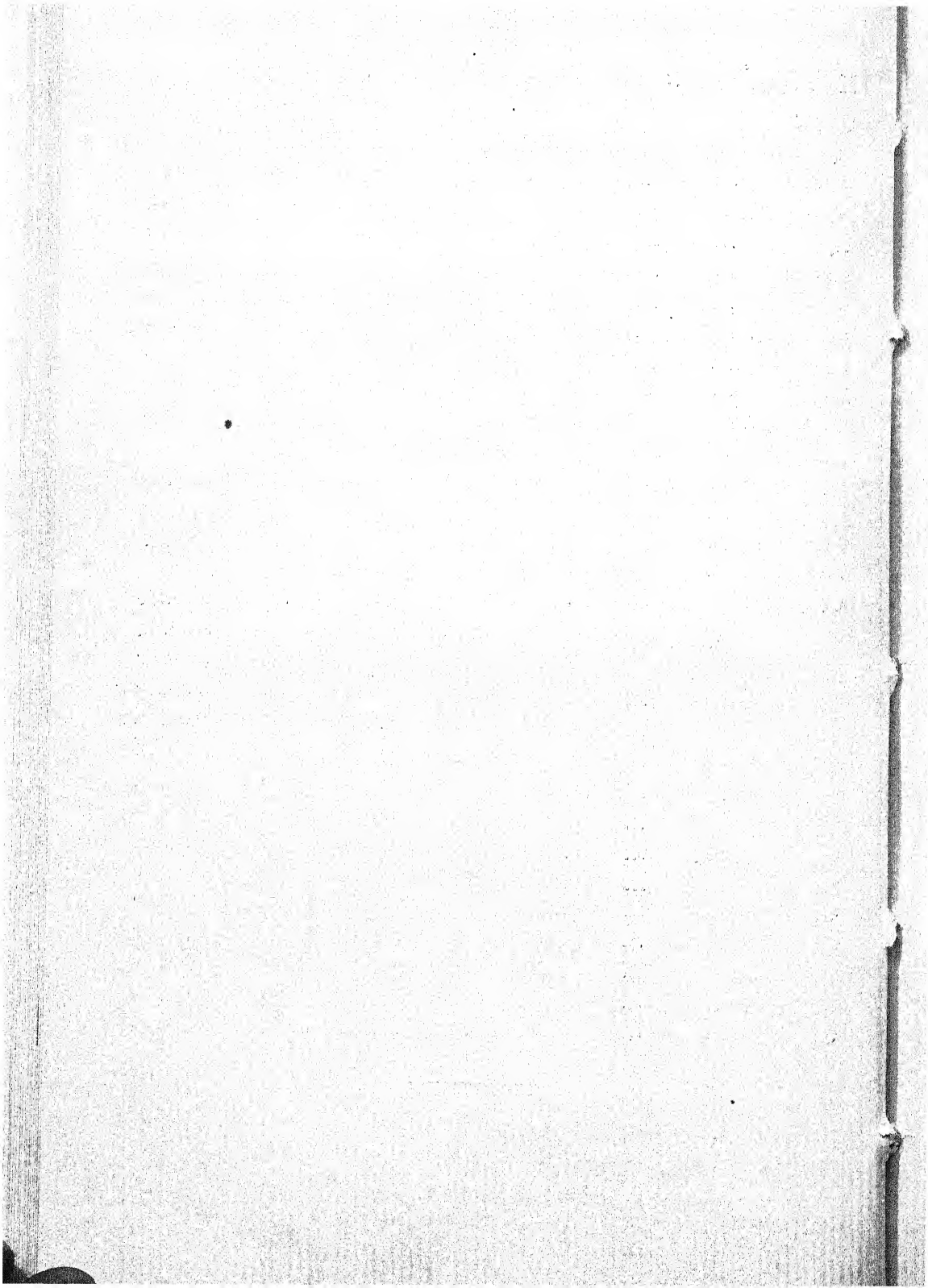
१ अतिस्तुतयः	२२३
१४ ऊर्ध्वमार्गगतिः	२२८
१७ अहोरात्रज्ञानम्	२२९
१८ पुरुषोत्पत्तिः	२३०
२३ अक्षरम्	२३१
२४ भूतनामधेयानि	२३२
२५ सोमः	२३३
२९ आदित्यः	२३६
३४ सप्तार्धगर्भाः	२३७
३६ अपाङ्गप्राडेति	२३८
३९ क ईषते	२३९
४२ द्वा सुपर्णा	२४०

खण्डम्

४३ विप्रं विप्रासः	२४१
४४ हंसः शुचिषत्	२४२
४६ जातवेदसे	२४३
४८ नमो यास्काय	२४४

Appendix I साधारणवचनसंग्रहः ।

१ तैत्तिरीयसंहितानिरुक्तयोः साधारण०	...	२४७
२ मैत्रायणीसंहितानि०	२४९
३ काठकनि०	२५०
४ ऐतरेयब्राह्मणनि०	२५१
५ कौषीतकिब्राह्मणनि०	२५४
६ षड्विंशब्राह्मणनि०	२५७
७ तैत्तिरीयब्राह्मणनि०	२५७
८ शतपथब्राह्मणनि०	२५८
९ दैवतब्राह्मणनि०	२६१
१० गोपथब्राह्मणनि०	२६१
११ ऐतरेयारण्यकनि०	२६३
१२ तैत्तिरीयारण्यकनि०	२६३
१३ सर्वानुक्रमणीनि०	२६४
१४ वेदार्थदीपिकानि०	२६५
१५ ऋग्वेदप्रातिशाख्यनि०	२६५
१६ अथर्ववेदप्रातिशाख्यनि०	२६६
१७ वाजसनेयप्रातिशाख्यनि०	२६६
१८ तैत्तिरीयप्रातिशाख्यनि०	२६६
१९ बृहद्देवतानि०	२६६
२० पाणिनीयाष्टाध्यायीनि०	२७४
२१ कौटलीयार्थशास्त्रनि०	२७४
२२ उणादिसूत्रनि०	२७४
२३ पातञ्जलमहाभाष्यनि०	२७५
२४ जैमिनीयपूर्वमीमांसानि०	२८०
२५ सर्वदर्शनसंग्रहनि०	२८१

अथ निघण्टुः ।

१. १.]

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

[पृथिवीनामधेयानि.

गौः । ग्मा । ज्मा । क्षमा । क्षा । क्षमा । क्षोणी । क्षितिः ।
अवनिः । उर्वी । पृथ्वी । मही । रिपः । अदितिः । इळा । निर्ऋतिः ।
भूः । भूमिः । पूषा । गार्तुः । गोत्रेति° पृथिव्याः [गोत्रेत्येकविंशतिः पृथि-
वीनामधेयानि] ॥ १ ॥

हेर्म । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः । कुशनम् ।
लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । भर्म । अमृतम् । मरुत् । दत्रम् । जातरूप-
मिति हिरण्यस्य [जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि] ॥ २ ॥

अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्वं । अन्तरिक्षम् । आका-
शम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः ।
समुद्रः । अध्वरमित्यन्तरिक्षस्य । [अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि] ॥ ३ ॥

१. ग्मा. BK 2.

२. क्षामा. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2, ग; क्षमः ख.

३. क्षोणि. S; क्षोणिः Dev. क्षोणी is also
given as a different reading by
Deva: क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठ-
न्तीति.

४. इळा M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2.

५. पृथि BK 2.

६. गार्तुः Comes immediately after
निर्ऋतिः in M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3; BK 2.

७. गोत्रेति°. Roth, ऊ. गोत्रेति पृथिव्याः
is the text of M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, ग, BK 2. The text
within [] is given by M 4,

C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 4;

क. ख. घ; A.

८. हेमा. ख.

९. दत्तम्. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2.

१०. जातरूपमितिहिरण्यस्य. X; [जात°...
नामानि]. Y.

११. धन्वा. ख.

१२. स्वयम्भुः is given as a different
reading by Dev; स्वयम्भवत्युकारान्तं
केषुचित् ।.....। निगमस्यादर्शनादुभय-
मपि लिखितं निगमदर्शनाद्विपर्ययः
कार्यः ॥

१३. सगरम्. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
ग. BK 2.

१४. अध्वर°...क्षस्य. X; [अध्वर-
मानि]. Y.

खः । वृश्चिः । नाकः । गौः । विष्टप् । नभं इति साधारणानि
[नभ इति षट् साधारणानि] ॥ ४ ॥

खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः । अभीशवः । दीधितयः ।
गभस्तयः । वनम् । उस्त्राः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः । सप्त ऋषयः ।
साध्याः । सुपर्णा इति रश्मीनाम् [सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि] ॥ ५ ॥

आताः । आशाः । उपराः । आष्ठाः । काष्ठाः । व्योम । कुंकुमः ।
हरित इति दिशाम् [हरित इत्यष्टौ दिङ्नामानि] ॥ ६ ॥

श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्या । रम्या । यम्या । नम्या ।
दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्री । पयस्वती । तमस्वती । घृताची ।
शिरिणा । मोकी । शोकी । ऊधः । पयः । हिमा । वस्वेति रात्रेः
[वस्वेति त्रयोविंशती रात्रिनामानि] ॥ ७ ॥

विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्रामघा । अर्जुनी ।
वाजिनी । वाजिनीवती । सुम्नावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुषी ।
सूनृता । सूनृतावती । सूनृतावरीत्युषसः [सूनृतावरीति षोडशोषोना-
मानि] ॥ ८ ॥

१. नाकाः ख.
२. नभ...साधारणानि, X; [नभ.....सा-
धारणानि]. Y.
३. खेदयः BK 2.
४. किरणाः W 1.
५. दीधितयः च.
६. मरीचिपा. W. 3.
७. मयूखाः ख. मयूष्टाः BK. 2.
८. सप्तर्षयः च.
९. सुपर्णा. C 2. सुपर्णा.....रश्मीनाम्. X;
[सुपर्णा...नामानि]. Y.
१०. व्योमाककुम्भः । BK. 2.
११. हरित...दिशाम्. X [हरित...नामा-
नि]. Y.
१२. क्षपा. W 3.
१३. अक्तुः । BK 2.
१४. रम्या. X; See (Roth's edition.
p. 6) note under (7. 1), and also
under (7. 2).

१५. अशिक्री. ख.
१६. तमस्वती । पयस्वती M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3; ख, BK 2.
१७. श्रीणा. X, BK 2.
१८. Long vowels i. e. ई, ऊ and आ
are shortened in मोकी । शोकी ।
ऊधः । and हिमा in the Ms. ख.
१९. वस्वेती रात्रेः X; [वस्वेति...नामानि]
Y.
२०. वस्विति etc. ख. Roth attributes
वसी to Devarāja; it is not found
in his commentary, published in
Bib. Ind. The editor says in a
note, that he found this read-
ing in two of his Mss.
२१. अर्जुनी. M 2.
२२. सूनृतावरीत्युषसः X; [सूनृता.....
नामानि] Y.

वस्तोः । द्युः । भानुः । वासरम् । स्वसराणि । ग्रंसः । घर्मः ।
वृणः । दिनम् । दिवो । दिवेदिवे । द्यविद्यवीत्यहः । [द्यविद्यवीति द्वाद-
शाहर्नामानि] ॥ ९ ॥

अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । वलः । अश्रः । पुरुभोजाः । वलिशानः ।
अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शंबरः । रौहिणः ।
रैवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अंभ्रम् । वलाहकः ।
मेघः । द्यतिः । ओदनः । वृषन्धिः । वृत्रः । असुरः । कोश इति मेघा-
नाम् [कोश इति त्रिंशन्मेघनामानि] ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा । इळा^{१६} । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गम्भीरा ।
गम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्रार्जनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः ।
पविः । भारती । धूमनिः । नांलीः । मेनी^{१९} । मेळि^{१८} । सूर्या । सरस्वती ।
निवित् । स्वाहा । वैद्युः । उपदिः । मायुः । काकुर्त्त^{२१} । जिह्वा । घोषः ।
स्वरः । शब्दः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गणः । घेना ।

१. वास्ताः BK 2.

२. द्यौः क, Dev. द्युः is also given by Devarāja as a different reading केचित् द्युरिति पठन्ति.

३. वृणः X, BK. 2.

४. घिवा BK 2.

५. द्यविद्यवीत्यहः X; [द्यवि.....नामा-
नि] Y.

६. बलः M. 3; लवः BK 2.

७. बलिशानः क; पशानः M 2, BK 2, M 3, W 2, W 3; पर्जनः W 1.

८. अनुमा च.

९. रोहिणः M. 2.

१०. अश्वम् X; BK 2.

११. बलाहकः M 3, M 4, C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 1, W 2.

१२. दत्तिः च.; इतिः BK 2.

१३. ओदनम् X.

१४. वृषन्धिः M 2; विषन्धिः is also given by Devarāja, as another reading; नुदनं BK 2.

१५. कोशः...मेघानाम्. X; [कोश...नामा-
नि] Y.

१६. इळा. BK 2.

१७. नीलिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; नालिः ग. च; BK 2; नाली. 'क'. ख. घ.

१८. मेलिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग; BK 2.

१९. मेनिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग; BK 2.

२०. गम्भुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग; BK 2.

२१. काकुर्त्त M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग; BK 2.

श्रीः । वि॒षा । ने॒ना । क॒शा । धि॒षणा । नौः । अ॒क्षरम् । म॒ही । अ॒दितिः ।
शची॑ । वाक् । अ॒नुष्टुप् । धे॒नुः । वै॒ल्युः । ग॒ल्दा । सै॒रः । सु॒पर्णी । बे॒कु॒-
रेति॑ वाचः [बे॒कुरेति॑ सप्तपंचाशद्वाङ्गनामानि] ॥ ११ ॥

अ॒र्णः । क्षो॒दः । क्ष॒न्न । न॒मः । अ॒म्मः । क॒वन्धम् । स॒लिलम् ।
वाः । व॒नम् । घृ॒तम् । म॒धु । पु॒रीषम् । पि॒प्पलम् । क्षी॒रम् । वि॒षम् ।
रेतः॑ । क॒ंशः । ज॒न्म । वृ॒बूकम् । बु॒सम् । तु॒ग्या । १बु॒र्बुरम् । सु॒क्षेम॑ । ध॒रु-
णम् । सु॒रा । अ॒ररि॒न्दानि॑ १५ । ध्व॒स्सन्वत् । जा॒मि । आ॒यु॒धानि॑ । क्षपः॑ ।
अ॒हिः । अ॒क्षरम् । स्रो॒तः । त॒प्तिः । र॒सः । उ॒दकम् । प॒र्यः । स॒रः । भे॒ष-
जम् । स॒हः । शै॒वः । ये॒हः । ३ओ॒जः । सु॒खम् । क्ष॒त्रम् । आ॒व॒याः ।
शु॒भम् । यो॒दुः । भू॒तम् । भु॒वनम् । भ॒विष्यत् । औ॒पः । म॒हत् । व्यो॒म ।

१. Roth gives झा as the reading of Devarāja, but it is not found in the published text of his commentary in Bib. Ind.

२. नम्रा. Dev. नना is also given by Devarāja as a different reading.

३. वसुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग.

४. गल्दा ख. W 4; गल्दः W 1, W 2, BK 2, M 2, M 3; ग.; गल्दः W 3.

५. रसः M 2, M 3, W 1, W 2; ग; BK 2, रासः W 3.

६. बेकुरेतिवाचः X; [बेकुरेति.....नामानि] Y.

७. क्षन्नः BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग; क्षन्न. च; क्षन्ना. ख.

८. कवन्धम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख. ग. घ. च, BK 2.

९. मधू M 2.

१०. शकम् M 2, M 3, W 1, W 3; BK 2, शक्रं W 2.

११. जह्म M 2, M 3, W 1, W 3, ग; BK 2; ब्रह्म W 2.

१२. बुबुरः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग; बुर्बुरम् क. ख. घ. ङ. च.; बुबूरः BK 2.

१३. सुक्षेमः BK 2, सुक्षेमा ख; सुक्षेम. is given by Devarāja as another reading.

१४. सिरा. Dev.; he also gives सुरा as another reading.

१५. अरविन्दानि BK 2.

१६. जामिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख; ग; BK 2, Devarāja gives जामिचत् as another reading.

१७. अक्षरा. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग, BK 2.

१८. प्रयः Dev. क.

१९. शिवः BK 2.

२०. यहः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

२१. तुजः BK 2.

२२. यादः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग, BK 2.

२३. महत् । आपः । Dev. and ग.

यशः । महः । स॒र्णीकम् । स॒वृतीकम् । स॒तीनम् । ग॒हनम् । ग॒भीरम् ।
 गु॒म्भरम् । ई॒र्म् । अ॒न्नम् । ह॒विः । स॒न्नम् । स॒दनम् । ऋ॒तम् । यो॒निः ।
 ऋ॒तस्य यो॒निः । स॒त्यम् । नी॒रम् । र॒यिः । स॒त् । पु॒र्णम् । स॒र्वम् । अ॒क्षि-
 तम् । ब॒र्हिः । ना॒म । स॒र्पिः । अ॒पः । प॒वित्रम् । अ॒मृतम् । इ॒न्दुः । हे॒मम् ।
 स्वः । स॒र्गाः । श॒म्बरम् । अ॒श्वम् । व॒पुः । अ॒म्बु । तो॒यम् । तू॒यम् । कृ॒पी-
 टम् । शु॒क्रम् । तेजः । स्व॒धा । वा॒रि । ज॒लम् । ज॒लापम् । इ॒दमित्यु॒दकस्य
 [इ॒दमित्ये॒कशतमु॒दकना॒मानि] ॥ १२ ॥

अ॒वनयः । य॒व्याः । खाः । सी॒राः । सो॒त्याः । ए॒न्वः । धु॒नयः ।
 रु॒जानाः । व॒क्षणाः । खा॒दो अ॒र्णाः । रो॒धच॒क्राः । ह॒रितः । स॒रितः ।
 अ॒ग्रवः । न॒भन्वः । व॒ध्वः । हि॒रण्य॒वर्णाः । रो॒हितः । स॒स्रुतः । अ॒र्णाः ।
 सि॒न्धवः । कु॒ल्याः । व॒र्यः । उ॒र्व्यः । इ॒राव॒त्यः । पा॒र्वत्यः । स॒र्वन्त्यः ।
 ऊ॒र्जस्व॒त्यः । प॒र्यस्व॒त्यः । त॒रस्व॒त्यः । स॒रस्व॒त्यः । ह॒रस्व॒त्यः । रो॒धस्व॒त्यः ।

१. स्व॒र्णीकम् M 1, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख. ग. घ. ङ; BK 2.

२. स॒वृतीकम् । स॒तीकम् । स॒तीनम् BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग. स॒तीकम् is given by Devarāja as another reading for स॒वृतीकम्.

३. ग॒ह्वरम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

४. कं M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

५. नि॒रम् M 2.

६. हे॒मा. ख.

७. स्व॒र्गाः, M 3, W 1; स॒र्गाः BK 2.

८. अ॒श्वम् BK 2.

९. तू॒यम् is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग.

१०. तृ॒पीटम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; त्रि॒पीटम् BK 2.

११. शु॒क्तम्. च.

१२. अ॒क्षरं is added after वा॒रि by BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग.

१३. इ॒दमि...कस्य. X; [इ॒दमि...ना॒मानि] Y.

१४. य॒व्यः क and Dev. य॒व्याः is also given by Devarāja as another reading.

१५. न॒भन्वाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१६. व॒र्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ऋ॒ताव॒र्यः is given by Devarāja, as another reading of व॒र्यः on the authority of माधव, 'इ॒दं नाम माधवः ऋ॒ताव॒र्य इत्यपठत्'. He says that Skanda Svāmi does not state the words नदीनाम "अत्र स्कन्द-स्वामिना नदीनामेति नोक्तम् । वाप्यः BK 2.

१७. ऊ॒र्व्यः W 2.

१८. पा॒र्वत्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग. BK 2.

१९. अ॒वत्यः M 2, M 3, W 1, W 3, BK 2; अ॒र्वत्यः W 2; रे॒वत्यः is given by Devarāja, as another reading of स्व॒र्वन्त्यः.

भास्वत्यः । अजिराः । मातरः । नद्य इति नदीनाम् [नद्य इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि] ॥ १३ ॥

अत्यः । ह्ययः । अर्वा । वाजी । सप्तिः । वहिः । दधिकाः । दधि-
क्रावा । एतग्वः । एतशः । पैद्रः । दौर्गहः । औच्चैश्रवसः । तार्क्ष्यः ।
आशुः । ब्रध्नः । अरुषः । मांश्चलः । अव्यथयः । स्येनासः । सुपर्णाः ।
पतङ्गाः । नरः । हार्याणाम् । हुंसासः । अश्वा इत्यश्वानाम् [अश्वा इति
षड्विंशतिरश्वनामानि] ॥ १४ ॥

हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य । रासभावश्विनोः ।
अजाः पूष्णः । पृषत्यो मरुताम् । अरुण्यो गाव उषसाम् । श्यावाः संवितुः ।
विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुतो वायोरिति [दंश] आदिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

आजते । आशते । आशयति । दीदयति । शोचति । मन्दते ।
भन्दते । रोचते । ज्योतते । द्योतते । धुमदिति [एकादश] ज्वलति-
कर्माणः ॥ १६ ॥

१. नद्य इति नदीनां X; [नद्य...नामानि] Y.

२. नदीनाम् BK 2.

३. हेत्यः BK 2.

४. एतग्व Dev.

५. माःश्चत्वः ग; Devarāja gives मंश्चत्वः as a different reading; and मंश्चतु as a reading of Mādhava. मांश्चत्वः M 2, M 3, BK 2; मांश्चत्वः Roth.

६. व्यथयः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

७. स्येनासः ख.

८. वार्याणाम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

९. अश्वा...अश्वानाम् X; [अश्वा...नामानि] Y.

१०. उषसः Dev. and Skanda Svāmi and क.

११. Omitted by X.

१२. भ्लाशयते M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2; भ्लाशते 'ग'; भ्लाशयति is given by Devarāja as a different reading.

१३. द्योतते । ज्योतते । Deva. and क. छन्द्यते is given as a variant for ज्योतते by Devarāja.

१४. एकादश is omitted by X.

ज॒मत् । क॒ल्म॒लीकि॒नम् । ज॒ञ्ज॒णाभ॒वन् । म॒ल्म॒लाभ॒वन् । अ॒र्चिः ।
शो॒चिः । तपः । तेजः । हरः । ह॑र्णिः । शृ॒ङ्गाणि शृ॒ङ्गाणीति ज्वलतः
[शृ॒ङ्गाणीत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि] ॥ १७ ॥

इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ।

[गौर्हेमाम्बरं स्वः खेदय आताः श्यावी विभावरी वस्तोरद्रिः श्लोकोर्णो
वनयोत्यो हरी इन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश] M 1, M 4, C 1, C 2,
C 3, C 4, S, W 4,

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अपः । अमः । दंसः । वेपः । वेपः । वि॒ष्टी । व्र॒तम् । कर्व॑रम् ।
क॑रुणम् । श॒कम् । क्र॒तुः । कर॑णानि । करा॑सि । करि॑कृत् । क॑रन्ती ।
च॑क्रत् । क॑र्त॒व्यम् । क॒र्तोः । क॒र्त॒वै । कृ॒त्वी । धीः । श॒ची । श॒मी । शि॒मी ।
श॒क्तिः । शिल्प॑मिति कर्मणः [शिल्प॑मिति षड्विंशतिः कर्मनामानि] ॥ १ ॥

तुक् । तो॒कम् । त॑नयः । तो॒कम् । त॒कम् । शेपः । अमः । गयः ।
जाः । अप॑त्यम् । य॒हुः । सूनुः । नपा॑त् । ग्र॒जा । वी॒जमि॒त्यप॒त्यस्य [वी॒ज॑-
मिति पञ्चदशापत्यनामानि] ॥ २ ॥

१. पयः च.

२. वृणिः Dev. and क; हृणिः ग;
हृणिः is also given by Devarāja
as a different reading, on the
authority of Skanda Svāmī.

३. शृङ्गाणि.....ज्वलतः X; [शृङ्गाणि.....
नामधेयानि] Y.

४. शृङ्गाणि. च.

५. वेशः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
ग, च, BK 2.

६. विष्टी. च.

७. करणम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2; it is placed after क्रतुः by
Devarāja.

८. शकम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2; शकम् च.

९. करन्ति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग.

१०. चक्रतुः is given by Devarāja, as a
different reading. He attributes
the reading चर्कृत्यम् to Mādhava
अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये
दृष्टमिति.

११. कर्तुम्. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१२. शिल्पमिति कर्मणः X; [शिल्पम...
नामानि] Y.

१३. तनयं BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3.

१४. जहुः BK 2.

१५. बीजम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख.

१६. बीजमित्यपत्यस्य X; [बीजमि.....
नामानि] Y.

मनुष्याः । नरः । धेवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः ।
चर्षणयः । नैहुषः । हरयः । मर्याः । मर्याः । मर्ताः । व्राताः । तुर्वशाः ।
दुह्यवः । आयवः । यदवः । अनवः । पूरवः । जगतः । तस्थुषः । पञ्च-
जनाः । विवस्वन्तः । पृतना इति मनुष्याणाम् [पृतना इति पञ्चविंशतिर्मनु-
ष्यनामानि] ॥ ३ ॥

आयती । च्यवाना । अभीशू । अमवाना । विनङ्गुसौ । गभस्ती ।
करस्त्रौ । बाहू । भूरिजौ । क्षिपस्ती । शकरी । भरित्रे इति बाह्वोः [भरित्रे
इति द्वादश बाहुनामानि] ॥ ४ ॥

अग्रवः । अण्व्यः । क्षिपः । त्रिशः । शर्याः । रशनाः । धीतयः ।
अथर्यः । विपः । कक्ष्याः । अवनयः । हूरितः । स्वसारः । जामयः ।
सनाभयः । योक्ताणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीशवः । दीधि-
तय इत्यङ्गुलीनाम् [गभस्तय इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि] ॥ ५ ॥

वश्मि । उश्मसि । वेति । वेनति । वेसति । वाञ्छति । वेष्टि ।

१. मनुष्याः । नराः । नरः । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२. धेवाः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2 and W 3.

३. नहुषाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

४. आयुवः M 1; अयवः ग.

५. पृतना...मनुष्याणाम्. X, [पृतना..... नामानि] Y.

६. बाहू M 2, M 3, W 1; M 1, W 4.

७. भूरिजौ. M 3.

८. क्षिपती is given by Devarāja, as another reading-क्षिपतीति पाठान्तर-मिति.

९. भरित्रे...बाह्वोः X; [भरित्रे...नामानि] Y.

१०. विन्नाः is added after अण्व्यः by 'ग'.

११. विशः । क्षिपः । Dev.

१२. विशः BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; वृद्धाः ख.

१३. अथर्याः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग. अथर्यवः is given by Devarāja, as another reading-अथर्यव इति पाठो बहुषु दृष्ट इति.

१४. रोहितः is added after हरितः by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१५. दीधितय...नाम् X; [गभस्तयः... नामानि] Y.

१६. गभस्तयः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

सुहस्त्याः and ससुतः are given by Devarāja, as different readings.

१७. अववेति is added after उश्मसि by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. वेष्टति is given by Devarāja as another reading.

१९. वेष्टि. R and ड.

वृनोति । जुषते । हृयति । ओ चके । उशिक्ष । मन्यते । छन्तसत् ।
चाकनत् । चक्रमानः । कनति । कानिषदिति [अष्टादश] कान्ति-
कर्माणः ॥ ६ ॥

अन्धः । वाजः । पर्यः । श्रवः । पृक्षः । पितुः । सुतः । सिनम् ।
अवः । क्षु । धासिः । इरा । इला । इषम् । ऊर्कः । रसः । स्वधा । अर्कः ।
क्षत्र । नेमः । ससम् । नमः । आयुः । सुनृता । ब्रह्म । वर्चः । कीलालमि-
त्यनस । [कीलालम् । यश इत्यष्टाविंशतिरन्नामानि] ॥ ७ ॥

आ वयति । भवति । बभस्ति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् ।
वप्सति । भसथः । बब्धाम् । ह्वयतीत्यत्तिकर्माणः । [ह्वरतीति दशान्ति-
कर्माणः] ॥ ८ ॥

ओजः । पाजः । शवः । तवः । सरः । त्वेक्षः । शैर्धः । बाधः । नृम्णम् ।
तविषी । शुष्मम् । शुष्णम् । दक्षः । वीलु । च्यौतम् । शुषम् । सहः । यहः ।

१. ईयति is added after हृयति by ख.

२. अचके. ख; is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

३. उशन् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

४. शंसनत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

५. Omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

६. पाजः is added after वाजः by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

७. प्रयः is given by Devarāja, as another reading, on the authority of Skanda Svāmī; श्रवः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

८. Devarāja reads वयः and gives सुतः as another reading; सुतं M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

९. सीनम् ग.

१०. क्षुत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2; क्षुमत् ग.

११. धासि M 2, M 3, BK 2.

१२. अर्कः is omitted by Devarāja and क. वयः is added after अर्कः in BK 2.

१३. क्षत्रः ख.

१४. नेम M 2, M 3, BK 2.

१५. ब्रह्मः M 2.

१६. कीलाल०.....०ख. X; [यश..... नामानि] Y.

१७. यशः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

१८. विभस्ति BK 2.

१९. वपति । बभस्ति । भसथः । BK 2.

२०. ह्वयतीत्यत्तिकर्माणः X; [ह्वरती...कर्माणः] Y.

२१. वाजः Devarāja. पाजः is given by him as another reading on the authority of Skanda Svāmī.

२२. तृक्षः X, BK 2.

२३. शर्द्धा BK 2.

२४. वीलु W 1, W 2, W 3.

वधः । वर्णः । वृजनम् । वृक् । मज्जना । पौस्यानि । धर्णसिः । द्रविणम् ।
स्यन्द्रासः । शम्बरमिति बलस्य [शम्बरमित्यष्टाविंशतिर्बलनामानि] ॥ ९ ॥

मधम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदः । वरिवः । श्वात्रम् । रत्नम् ।
रयिः । क्षत्रम् । भगः । मीळ्हम् । गयः । घुम्नम् । इन्द्रियम् । वसु ।
रायः । राधः । भोजनम् । तना । नृम्णम् । बन्धुः । मेधा । यशः ।
ब्रह्म । द्रविणम् । श्रवः । वृत्रम् । ऋतमिति धनस्य [वृत्रमित्यष्टाविंशतिरेव
धननामानि] ॥ १० ॥

अघ्या । उस्त्रा । उस्त्रिया । अही । मही । अदितिः । इळा ।
जर्गती । शकरीति गवाम् [शकरीति नव गोनामानि] ॥ ११ ॥

रेळते । हेळते । भामते । भूणीयते । भ्रीणाति । भ्रेषति । दोधति ।
वनुष्यति । कम्पते । भोजत इति [दंश] कुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः । हरः । हूणिः । त्यजः । भामः । एहः । हूरः ।
तपुषी । जूणिः । मनुयुः । व्यथिरिति क्रोधस्य [व्यथितिरित्येकादश
क्रोधनामानि] ॥ १३ ॥

१. विद् X, BK 2.

२. मय्यना BK 2.

३. धर्णसि घ. ड. and Devarāja.

४. शम्बरमिति बलस्य X; [शम्बर.....
नामानि] Y.

५. मीळ्हम् क.

६. नृम्ण is added after गयः by M 2,
M 3, W 1, W 2, W 3; ग.

७. नृम्णम् । घुम्नम् । इन्द्रियम् । BK 2.

८. It is placed after गयः by X, BK 2.

९. बन्धु M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१०. शवः W 1, W 2, BK 2, W 3, M 2,
M 3.

११. वित्तम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2; Devarāja does not accept

it:—अत्र स्कन्दस्वामिना वृत्रं धननामेति
व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमान-
नमपि वित्तमिति न पठनीयमिति.

१२. ऋतमिति धनस्य X [वृत्रमि०...ना-
मानि] Y.

१३. अदितिः ड.

१४. शकरीति गवां X, [शकरीति...ना-
मानि] Y.

१५. हूणीयते. Dev.

१६. is omitted by M 3.

१७. is omitted by X.

१८. घृणिः Dev. Skanda Svāmi reads
हूणिः, which is doubted by Deva-
rāja.

१९. वरः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२०. व्यथिः...स्य X. [व्यथि०...नामानि] Y.

वर्तते । अयते । लोटते । लोटते । सन्दते । कसति । सर्पति ।
 स्यमति । स्रवति । संसते । अवति । श्रोतति । ध्वंसति । वेनति । माष्टि ।
 भुरण्यति । शवति । कालयति । पेलयति । कण्टति । पिश्यति । बिश्यति ।
 मिश्यति । ग्रवते । पुवते । च्यवते । कवते । गवते । नवते । क्षोदति ।
 नक्षति । सक्षति । म्यक्षति । सचति । ऋच्छति । तुरीयति । चतति ।
 अतति । गाति । इयक्षति । सथति । त्सरति । रंहति । यतते । भ्रमति ।
 भ्रजति । रजति । लजति । क्षियति । धमति । मिनाति । ऋण्वति । ऋणोति ।
 स्वरति । सिसर्ति । विषिष्टि । योषिष्टि । रिणाति । रीयते । रेजति ।
 दध्यति । दध्नोति । युध्यति । धन्वति । अरुषति । आर्यति । डीयते । तकति ।
 दीयति । ईषति । फणति । हनति । अर्दति । मर्दति । ससृते । नसते । हर्यति ।
 ह्यति । ईते । ईङ्ते । ज्रयति । श्रात्रति । गन्ति । आ गनीगन्ति । जङ्गन्ति ।
 जिन्वति । जसति । गर्मति । ध्रति । ध्राति । ध्रयति । वहते । रथुर्यति ।
 जेहते । ष्वःकति । क्षुम्पति । प्साति । वाति । याति । इषति । द्राति । द्रूळति ।
 एजति । जमति । जवति । वञ्चति । अनिति । पवते । हन्ति । सेधति ।
 अगन् । अजगन् । जिगाति । पतति । इन्वति । द्रमति । द्रवति । वेति ।
 ह्यन्तात् । एति । जगायात् । अयुथुरिति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

१. Not explained by Devarāja.

२. द्रवते is repeated by M 1.

३. मिनोति is given by Dev., as another reading.

४. वेशिष्टि ख. ग. च, W 2; वेषिष्टि Roth. & Bh.

५. योशिष्टि ख.

६. ऋणाति W 2.

७. नेदति ग.

८. दध्नोति ग. C. D. F.

९. युध्यते ग.

१०. अरुष्यति is give by Devarāja, as another reading: द्वित्रयोः प्रदेशयोः अरुष्यतिर्गतिकर्मैत्यपि । उभयथा दृष्टमपि बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठो युक्तः ।

११. सीयते. क and Devarāja. डीयते is given as a variant by Dev.

१२. ईङ्गयति M 1.

१३. जगाति. ग. C. D. F.

१४. रथुर्यति is placed after as well as before जेहते by M 1.

१५. जायति. ग. C. D. F.

१६. Devarāja gives जगति as another reading, on the authority of Skanda Svāmī.

१७. हन्तात् Dev. ह्यन्तात् is also given by Devarāja as another reading.

१८. जगायात् Roth.

१९. अयथुः Dev.

See. 14 according to the shorter recension is as follows:—

वर्तते । अयते । लोटते । लोठते । स्यन्दति । कसति । सर्पति ।
 स्यमति । स्रवति । संसति । श्रोतति । ध्वंसति । वेनति । माष्टि । भुरण्यति ।
 शवति । कालयति । पेलयति । कण्ठति । पिष्यति । बिष्यति । मिष्यति ।
 प्रवते । पुवते । च्यवते । कवते । गवते । अवते । क्षोदति । सक्षति । इय-
 क्षति । मियक्षति । सचति । अचति । ऋच्छति । तुरीयति । त्सरति । अतति ।
 पतति । चतति । सश्चति । रंहति । भ्रमति । भ्रजति । रजति । लजति ।
 क्षियति । क्षिणोति । ऋण्वति । सिसर्ति । वेषिष्टि । योषिष्टि । रिणाति ।
 ऋणाति । इयति । रीयते । नेदति । नख्यति । दध्यति । दध्नोति । युध्यते ।
 धन्वति । अरर्षति । अलर्यति । डीयते । तकति । दीयते । ईषति । कण्वि ।
 संस्रति । सिस्रति । धवति । धावति । हंमति । हयति । ईते । जयति ।
 श्वात्रति । गन्ति । गनीगन्ति । जगन्ति । जगाति । जगति । गमति ।
 मिनति । भ्रति । ध्राति । ध्रयति । ध्रुवति । वल्गूयति । अथर्यति । ईहते ।
 जेहति । वदति । राति । रूल्हति । एजति । वञ्चति । पःकति । प्वः-
 कति । क्षुम्पति । प्साति । वाति । याति । जायति । पतयति । पवते ।
 हन्ति । सेधति । अगन् । अजगन् । आगनीगन्ति । गाति । जिगाति ।
 इन्वति । व्रजति । द्रवति । द्रुम्मति । वेति । ह्यन्ता । जगायात् । अयु-
 धुरिति गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

१. वर्तति W 2; सचति W 1.

२. रिण्वति W 1.

३. वेषिष्टि । योषिष्टि । Roth & Bhad.

४. ऋणाति W 1, W 3, M 2, M, 3,
BK 2, Roth & Bhad.

५. रिणाति BK 2.

६. युध्यते is omitted by M 2.

७. अरर्षति M 2; अरिर्षति BK 2.

८. अलर्यति W 2.

९. सस्रति । Bhad.

१०. हम्पति । Bhad.

११. जयति BK 2.

१२. जेहते । Roth & Bhad.

१३. पक्कति BK 2.

१४. प्वक्कति BK 2.

१५. आग्नीगन्ति W 2.

१६. द्रवति । Roth & Bhad.

१७. ह्यन्ता W 3. ह्यन्ताद् । Roth & Bhad.

१८. जगायात् M 2.

नु । म॒क्षु । द्र॒वत् । ओ॒षम् । जी॒राः । जू॒र्णिः । शू॒र्ताः । शू॒घना॑सः ।
शी॒र्भम् । तु॒षु । तू॒र्यम् । तू॒र्णिः । अ॒जिर॑म् । भु॒रण्युः । शु॒ । आ॒शु । प्रा॒शुः ।
तू॒तुजिः । तू॒तुजानः । तु॒ज्यमा॑नासः । अ॒ज्राः । सा॒ची॒वित् । यु॒गत् ।
ता॒जत् । तर॑णिः । वा॒तरं॑हा इति क्षिप्रस्य [वातरंहा इति षड्विंशतिः क्षिप्र-
नामानि] ॥ १५ ॥

त॒लित् । आ॒सात् । अ॒म्बर॑म् । तु॒र्वशे॑ । अ॒स्तमी॑के । आ॒के । उ॒पा॒के ।
अ॒र्वा॒के । अ॒न्तमा॑नाम् । अ॒वमे॑ । उ॒पम॑ इत्यन्तिकस्य [उपम इत्येकादशान्तिक-
नामानि] ॥ १६ ॥

र॒णः । वि॒वाक् । वि॒खा॒दः । न॒दनुः । भ॒रे । आ॒क्र॒न्दे । आ॒हु॒वे ।
आ॒जौ । पृ॒तना॑ज्यम् । अ॒भी॒के । स॒मी॒के । म॒मस॒त्यम् । ने॒मधि॑तां । स॒ङ्काः ।
स॒मितिः । स॒मन॑म् । मी॒ब्हे । पृ॒तनाः । स॒पृ॒धः । मृ॒धः । पृ॒त्सु । स॒मत्सु॑ ।
स॒म॒र्ये । स॒म॒रणे । स॒मो॒हे । स॒मि॒थे । स॒ंख्ये॑ । स॒ङ्गे । स॒यु॒गे । स॒ङ्ग॒थे ।
स॒ङ्ग॒मे । वृ॒त्रतू॒र्ये । पृ॒क्षे । आ॒णौ । शू॒रसा॑तौ । वा॒रसा॑तौ । स॒मनी॑के । ख॒ले ।

१. जि॒राः ख.

२. शू॒घनाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
ग; BK 2; शु॒घनसाः ख; शू॒घनाशः च.

३. तु॒षु BK 2.

४. तो॒र्यम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
ग, BK 2.

५. तू॒र्णि ख. ग.

६. शः ग; शुः BK 2.

७. आ॒शुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
ग. ख. च.

८. प्रा॒शुवित् M 2, प्रा॒शुजित् M 3, BK 2,
प्रा॒शुचित् W 1, W 2; प्रा॒शुवित् W 3.

९. तू॒तुजाना॑सः M 2, M 3 W 1, W 2,
W 3, BK 2.

१०. तू॒तुजित् M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2. तू॒तुजानः S'iva.

११. सा॒ची॒वित् M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3.

१२. यु॒गत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१३. वात...क्षिप्रस्य X; [वात...नामानि] Y.

१४. तलित् ख. ग. च.

१५. आसा X, BK 2.

१६. तुर्वशः च.

१७. अर्वाकः च.

१८. उपम...कस्य X; [उपम...नामानि] Y.

१९. विखादः is omitted by M 2, M 3,
नदन्वः । विषादत् । BK 2.

२०. नेमधितिः X; BK 2.

२१. पृत्सुधः X.

२२. is omitted by M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.

२३. संमोहे M 1, Roth.

२४. संखे क and Devarāja.

२५. समर्ये, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२६. is omitted by M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.

२७. प्रधने is added before शूरसातौ by
M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

खजे । पौख्ये । महाधने । वाजे । अज्म । सत्र । संयत् । संवते इति संग्रामस्य
[संवत इति षट्चत्वारिंशत्सङ्ग्रामनामानि] ॥ १७ ॥

इन्वति । नक्षति । आक्षाणः । आनद् । आष्ट । आपानः । अशत् ।
नशत् । आनशे । अश्रुत इति [दश] व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दध्नोति । श्रयति । ध्वरति । धूर्वति । वृणक्ति । वृश्चति । कुण्वति ।
कृन्तति । श्रंसिति । नमते । अर्दयति । स्तृणाति । स्नेहयति । यातयति ।
स्फुरति । स्फुलति । निवपन्तु । अवतिरति । वियातः । आतिरत् । तळित् ।
आखण्डल । द्रूणाति । रम्णाति । शृणाति । शृम्नाति । तृणोळ्हि । ताळ्हि ।
नितोशते । निर्वहयति । मिर्नाति । ^{१५}मिनोति । धमतीति वधकर्माणः [धमतीति
त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः] ॥ १९ ॥

दिद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सृकः । वधः । वज्रः ।
अर्कः । कुत्सः । कुलिशः । तुञ्जः । तिग्मः^{२१} । मेनिः । स्वधितिः । सार्यकः ।
परेशुरिति वज्रस्य [परशुरित्यष्टादश वज्रनामानि] ॥ २० ॥

१. अगमन् । समन् । समीधे । सङ्गथे ।
संयतः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२. संवत...ग्रामस्य X; [संवत...नामानि] y.

३. ननक्षे M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
ग, BK 2.

४. आष्टः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

५. आनशे comes before अशत् in M 2,
M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

६. is omitted by X.

७. श्रयति is added after श्रयति by
M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

८. कृणक्ति X, BK 2.

९. श्रसति. X.

१०. नमति. M 3, W 1, W 2, W 3, ग;
BK 2; नक्षति M 2.

११. अर्दति । मर्दति । स्नेहति । याचति । M 2,
M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2

१२. शम्नाति । मिनाति । M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.

१३. त्रिणेह्लि (तृणेह्लि M 2) ताह्लि । नि
तोशयति । M 2, M 3, W 2, W 3,
BK 2.

१४. omitted by M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.

१५. ज्वरति is added after मिनोति by
M 2, M 3 W 1, W 2, W 3, BK 2.

१६. धमतीति...कर्माणः X; [धमतीति...
कर्माणः] y.

१७. विद्युत् BK 2.

१८. वज्रः । सृकः । वृकः । वधः । अत्कः ।
कुत्सः । मेनिः । कुलिशः । तुञ्जः । तिग्मः ।
स्वधितिः । M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.

१९. तुजः Devarāja.

२०. तिग्मम् Dev.

२१. नेमिः BK 2.

२२. परशु...वज्रस्य X; [परशु...नामानि] y.

इरज्यति । पत्यते । क्षयति । राजतीति [चैत्वार] ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री । अर्यः । नियुत्वान् । ईन इन इतीश्वरस्य [इन इन इति
चत्वारिंश्वरनामानि] ॥ २२ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः ।

Y adds the following :—

अपस्तुङ्मनुष्या आयत्यग्रवो वश्यन्ध आवयत्योजो मघमघ्या रेळते
हेळो वर्तते नु तळिद्रण इन्वति दभ्नोति दिद्युदिरज्यति राष्ट्रीति द्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परीणसा । व्यानशिः ।
शतम् । सी] ॥ १ ॥ कुविदिति बहोः [कुविदिति द्वादश बहु-
नामानि] ॥ १ ॥

रुहन् । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधु । वम्रकः ।
दुध्रम् । अर्भकः । कुलुकः । अल्पकमिति ह्रस्वस्य [अल्प इत्येकादश ह्रस्व-
नामानि] ॥ २ ॥

१. विश्वम् is omitted by
२. om. W 2, W 3; BK 2.
३. पतिः is २, M 3, W 1, W 2, by
Dev.
४. इन इन...वरस्य X; [...नामानि] y.
५. विश्वम् and परीणसा are not ex-
plained by Devarāja.
६. परोणसा Roth.
७. व्यानशिशतम् । BK 2.
८. सरिरं X, BK 2.
९. कुविदिति बहोः X, [कुविदि...नामानि]
y.

१०. रिहं BK 2; ऋहत्. च.
११. वृषमः is added after निघृष्वः by
BK 2, M 2; M 3, W 3 ग; and
त्रिषमः by W 1, W 2.
१२. कृधुकः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
कृधुकः BK 2.
१३. दहरकः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.
१४. omitted by BK 2. M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3.
१५. अल्पकमिति ह्रस्वस्य X; [अल्प...
नामानि] y.

महत् । ब्रध्नः । ऋष्वः । वृहत् । उक्षितः । तवसः । तविषः ।
महिषः । अम्बः । ऋभुक्षाः । उक्षा । विहायाः । यवः । ववक्षिथं । विव-
क्षसे । अम्भुणः । माहिनः । गभीरः । ककुहः । रभसः । ब्राधन् ।
विरप्शी । अद्भुतम् । बहिष्ठः । बहिषीति महतः [बहिषदिति पञ्चविंशतिर्भ-
हनामानि] ॥ ३ ॥

गयः । कदरः । गतिः । हर्म्यम् । अस्तम् । पस्त्यम् । दुरोणे ।
नीलम् । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः । योनिः । संज्ञ । शर-
णम् । वरुथम् । छदिः । छदिः । छाया । शर्म । अजमेति गृहाणाम्
[अजमेति द्वाविंशतिर्गृहनामानि] ॥ ४ ॥

इरज्यति । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति । क्रुधोति ।
क्रुणद्धि । क्रुच्छति । संपति । विवासतीति [देश] परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

१. महः X, BK 2.

२. ऋथः BK 2.

३. उक्षः X; BK 2.

४. महिषः । अम्बः come after उक्षितः in
M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

५. ववक्षथा. BK 2.

६. गभीरः । माहिनः । M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.

७. ककुहस्तिना X; BK 2.

८. भरसः BK 2.

९. ब्राधम् BK 2, X.

१०. विरप्सी. BK 2.

११. अद्भुतः BK 2; X.

१२. बहिष्ठः BK 2; X.

१३. बहिषीति महतः X; [बहिषदि...मानि]
y.

१४. गर्भः M 1.

१. नं ॥ २० ॥ N 2, W 3,

१६. अस्त्यम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;

त्रिणेहि (तृणेहि M. in BK 2.

१७. लोलम् is omitted by M 2, M 3,
BK 2, W 1, W 2, W 3.

१८. योनि S, W 4.

१९. शर्म added after मिनोति
M 3 W 1, W 2, W 3,

२०. मतीति...कर्माणः X;

२१. कर्माणः] y. गाम् X; [अजमेति...नामा-
विद्युत् BK 2.

२२. इरज्यति M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.

२३. शवति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२४. दश is omitted by X.

शिम्वाता । शतरा । शतपन्ता । शिल्पुः । स्यूमकम् । शेवृधम् ।
मयः । सुगम्यम् । सुदिनम् । शूषम् । शुनम् । शैगम् । भेषजम् । जला-
षम् । स्योनम् । सुन्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् । कदिति सुखस्य [कमिति
विंशतिः सुखनामानि] ॥ ६ ॥

निर्णिक् । वृत्रिः । वर्षः । वृषुः । अमतिः । अप्सः । सुः । अमः
पिष्टम् । पेशः । कृशन्म् । मूर्त्तुः । अर्जुनम् । ताम्रम् । अरुषम् । शैष्यमि-
ति रूपस्य [शिल्पमिति षोडश रूपनामानि] ॥ ७ ॥

अस्त्रेमा । अनेमा । अनेद्यः । अनवद्यः । अनभिश्चस्त्यः । उक्थ्यः ।
सुनीथः । पार्कः । वामः । वयुनमिति प्रशस्यस्य [वयुनमिति दश प्रशस्यना-
मानि] ॥ ८ ॥

केतुः । केतः । चेतः । चित्तम् । क्रतुः । असुः । धीः ।
शची । माया । वयुनम् । अभिख्येति प्रज्ञायाः [अभिख्येत्येकादश
प्रज्ञानामानि] ॥ ९ ॥

१. शिल्पु M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;

शर्म क. and Devarāja.

२. शेवृधम् X, BK 2.

३. स्यूम । कम् । X, BK 2.

४. सुदिनम् BK 2.

५. शं BK 2, X.

६. सुन्नम् is omitted by M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3; BK 2.

७. शगम्यम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

८. कदिति सुखस्य X; [कमिति...नामानि]
Y.

९. अयुः is added after वयुः by M 2,
M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१०. सु M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 4,
S, W 4; वप्सः M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3; BK 2.

११. omitted by X; BK 2.

१२. प्सरः क. and Dev.

१३. शैष्यमिदिरूपस्य X; [शिल्पमिति.....
नामानि] Y.

१४. अस्त्रेमाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2, and S'iva, Sāma.

१५. अनेमा is omitted by M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2; अनेमाः
S'iva, Sāma.

१६. अनिद्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१७. अनभिश्चस्तिः । अनवद्यः । M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. उक्थ्यः M 3, W 2, W 3; उक्थ्याः
M 2, उक्थ्य W 1.

१९. वयुन...स्य X; [वयुन...नामानि]
Y.

२०. केतः । केतुः । X; BK 2,

२१. अभि...प्रज्ञायाः X; [अभि...नामानि]
Y.

बद् । श्रत् । सत्रा । अद्वा । इत्था । ऋतमिति सत्यस्य [ऋतमिति
षद् सत्यनामानि] ॥ १० ॥

चिक्वयत् । चाकनत् । अचक्ष्म । चष्टे । वि चष्टे । विचर्षणिः ।
विश्वचर्षणिः । अवचाकशदिति [अष्टौ] पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिक्म् । नुक्म् । सुक्म् । आहिकम् । आकीम् । नकिः । माकिः ।
नकीम् । आकृतमित्यामिश्राणि [आकृतमिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपद-
समाप्तानाय] ॥ १२ ॥

इदमिव । इदं यथा । अग्निर्न ये । चतुरश्विर्हृदमानात् । ब्राह्मणा व्रत-
चारिणः । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । जार आ भगम् । मेपो भूतोऽभि
यन्नयः । तद्दूपः । तद्वर्णः । तद्वत् । तथेत्युपमाः ॥ १३ ॥

अर्चति । गायति । रेभति । स्तोभति । गुर्धयति । गुणाति । जरते ।
हयते । नदति । पृच्छति । रिहति । धमति । कृपायति । कृपयति । पुन-
स्यति । पुनायते । वल्गुयति । मन्दते । भन्दते । छन्दति । छन्दयते । शश-
मानः । रञ्जयति । रञ्जयति । शंसति । स्तौति । यौति । रौति । नौति ।
मनति । पणायति । पणते । सपति । पपृक्षाः । महयति । वाजयति । पूजयति ।
मन्यते । भेदति । रसति । स्वरति । वेनति । मन्द्रयते । जल्पतीति चतुश्चत्वा-
रिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥ According to the other recension the
list of words from भन्दते onward is the following:—

१. इत्था । अद्वा । X ; BK 2.
२. ऋतमि...सत्यस्य X ; [ऋतमि०.....ना-
मानि] Y.
३. चिक्वयम् । चन । चाक्ष्म । M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3 ; BK 2.
४. is omitted by X.
५. सुक्म् । नुक्म् । X ; BK 2.
६. आहिकम् is omitted by M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2.
७. आकीम् । नकीम् । नकिः । माकीम् ।
माकिः । M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.
८. आकृतमित्यामिश्राणि X ; [आकृत-
मिति.....समाप्तानाय] Y.
९. तद्दूपः M 3.
१०. सृणति BK 2.

११. जरति X, BK 2.
१२. हयति X, BK 2.
१३. रिहति । धमति । नदति । पृच्छति । कृपा ।
X ; BK 2.
१४. पणस्यति. X ; BK 2.
१५. पणायते M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
Roth.
१६. कृपणयति । पणस्यति । पणायते । वल्गु-
यन्ति । BK 2.
१७. भन्दते is omitted by W 1, W 2,
W 3, BK 2.
१८. छन्दयति. X ; छन्देति. BK 2.
१९. रञ्जयति । रञ्जयति । M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.
२०. जरयति Deva.
२१. पिपृक्षाः ग. C. D. F.
२२. मन्दति M 1, C 4, S. W 4.

(भन्दते । भणति । भणायते । स्वपिति । पिपृक्षाः । महयति । वाजयति । पूजयति । स्वदति । मदति । रसति । वेनति । कल्पते । जल्पति । मन्त्रयते । वन्दत इत्यर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥) M 2, M 3 W 1, W 2, W 3.

विग्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेध्याः । कण्वः । ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः । मन्श्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः । आकेनिपः । उशिजः । कीस्तासः । अंद्वातयः । मतयः । मृतथाः । मेधाविन इति मेधाविनाम् [वाघत इति चतुर्विंशतिमेधाविनामानि] ॥ १५ ॥

रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तोमुः । कीरिः । गौः । सूरिः । नादः । छन्दः । स्तुप् । रुद्रः । कृपण्युरिति त्रयोदश स्तोतृनामानि (रेभः । जरिता । कारुः । कीरिः । तामुः । सूरिः । रुद्रः । नदः । नादः । छन्दः । स्तुत् । गौः । कृपण्युरिति स्तोतृणाम्) ॥ १६ ॥

यज्ञः । वेनः । अध्वरः । मेधः । विदथः । नार्यः । सवनम् । होत्रा । इष्टिः । देवताता । मुखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः । धर्म इति यज्ञस्य । [धर्म इति पञ्चदश यज्ञनामानि] ॥ १७ ॥

१. पणायते Roth.

२. पिपृक्षाः BK 2.

३. मेधः X; BK 2.

४. ऋपुः BK 2.

५. कवि M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

६. मनीषिः Bib. Ind.

७. विपः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, विधाता and विपः omitted by BK 2.

८. विपन्युः X, BK 2.

९. आकेनिपः । केनिपः । X, BK 2.

१०. अश्वातयः M 1; श्रद्धातयः BK 2.

११. मनुष्याः ग.

१२. मेधाविन.....नाम् X.

१३. [वाघत.....नामानि] Y.

१४. नादः M 1.

१५. तामुः ग. C. D. F.

१६. Words within brackets are the text of the shorter recension.

१७. मेधः । नार्यः । अध्वरः । विदथः । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. नार्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; नारीः ग.

१९. धर्म...यज्ञस्य X; [धर्म.....नामानि] Y.

भरताः । कुरवः । वाघतः । वृक्त्वर्हिषः । यतसुचः । मरुतः ।
सुबाधः । देवयव इत्यृत्तिजाम् [देवयव इत्यष्टावृत्तिङ्गामानि] ॥ १८ ॥

ईमहे । यामि । मन्महे । दुद्धि । शुग्धि । पूग्धि । मिमिद्धि ।
मिमीहि । रिरिद्धि । रिरिहि । पीपस्त् । यन्तारः । यन्धि । इषुध्यति ।
मदमहि । मनामहे । मायत इति [सप्तदश] याश्चाकर्माणः ॥ १९ ॥

दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पूणक्षि । पूणाति ।
शिक्षति । तुञ्जति । मंहत इति [दश] दानकर्माणः ॥ २० ॥

परि सव । पवस्व । अभ्यर्ष । आशिष इति [चत्वारः] अध्येषणा-
कर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

कूपः । कातुः । कृतः । वत्रः । काटः । खातः । अवतः । क्रिविः ।
सूदः । उत्सः । क्रुश्यदात् । कांरोतरात् । कुशयः । केवट इति कूपस्य [केवट
इति चतुर्दश कूपनामानि] ॥ २३ ॥

१. भारताः क. and Devarāja.

२. सुबाधः is placed after वृक्त्वर्हिषः
by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

३. देवयव...जाम् X; [देवयव.....ना-
मानि] Y.

४. दुद्धि. M 1; दुग्धि M 2, M 3, W 1,
W 3; दन्धि W 2.

५. पूग्धि M 1.

६. रिरिहि । मिमीहि । रिरिद्धि । मिमिद्धि ।
BK 2.

७. यन्ति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2.

८. सप्तदश omitted by X.

९. वृणक्ति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१०. वृश्चति is added after वृणाति by
M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

११. तुञ्जति is omitted by M 2, M 3,
W 1, W 2, BK 2, W 3.

१२. दश is omitted by X.

१३. परिश्रव. ख.

१४. चत्वारः omitted by X.

१५. वत्रः M 2, M 3, W 2, W 3; वज्रः
W 1; वप्रः BK 2. काटः is placed
after वत्रः by M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.

१६. कारुः M 2; कानुः W 3.

१७. खातः । अवतः । अवतः । M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. क्रिवि M 2; कृवि M 3, W 1, W 2,
W 3; कूपः is placed after क्रिवि in
M 3, W 1, W 2, W 3, after कृवि.
BK 2.

१९. क्रुशदात् W 1; क्रुश्यदात् M 3.

२०. कारोतरः M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3.

२१. केवट...कूपस्य X; [केवट.....नामानि]

तृपुः । तैका । रिभ्वा । रिपुः । रिक्वा । रिहायाः । तायुः । तस्करः ।
वनर्गुः । हुरश्चित् । मुषीवान् । मलिम्लुचः । अधशंसः । वृक इति स्तेनस्य
[वृक इति चतुर्दशैव स्तेननामानि] ॥ २४ ॥

निण्यम् । सँखः । सनुतः । हिक्क । प्रतीच्यम् । अपीच्यमिति
[षट्] निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

आके । पराके । पराचैः । आरे । परावत इति दूरस्य [परावत इति
पञ्च दूरनामानि] ॥ २६ ॥

प्रब्रम् । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यम् । अद्वायेति पुराणस्य
[अद्वायेति षट् पुराणनामानि] ॥ २७ ॥

नवम् । नूतम् । नूतनम् । नव्यम् । इदा । ईदानीमिति नवस्य
[इदानीमिति षळेव नवनामानि] ॥ २८ ॥

प्रपित्ते । अभीके । दुभ्रम् । अर्भकम् । त्रिरः । सतः । त्वः । नेमः ।
क्रक्षाः । स्त्वभिः । वंभीभिः । उपजिह्विका । उर्दरम् । कृदरम् । रम्भः ।
पिनाकम् । मेना । गाः । शेषः । वैतसः । अया । एना । सिषक्तु ।
सचते । भ्यसते । रेजते इति द्विशः [रेजते इति षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि
नामानि] ॥ २९ ॥

१. त्रिपुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२. रिपुः । तक्वा । तुक्वा । रिक्वा । रिह्वा । M
2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

३. वृक,.....स्तेनस्य X; [वृक.....नामानि]
Y.

४. सस्तः BK 2.

५. षट् is omitted by X.

६. परावत.....दूरस्य X; [परावत.....

७. अद्वायेति.....पुराणस्य X; [अद्वायेति...
नामानि] Y.

८. इदानीमिति नवस्य X; [इदानी.....
नामानि] Y.

९. क्रक्षा BK 2.

१०. स्त्रीभिः BK 2.

११. सिषक्ति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१२. नंसते ग.

स्वधे । पुरन्धी । धिषणे । रोदसी । क्षोणी । अम्मसी । नमसी ।
 रजसी । सदसी । सवनी । वृत्वती । बहृले । गभीरे । गम्भीरे । ओण्यौ ।
 चम्बौ । पाश्वौ । मही । उर्वी । पृथ्वी । अदिती । अही । दूरे अन्ते ।
 अपारे अपारे इति द्वावापृथिव्योः [अपारे अपारे इति चतुर्विंशतिर्धावापृथि-
 वीनामधेयानि नामधेयानि] ॥ ३० ॥

इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः ।

M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 3, S, W 4 added the following summary :—

उर्वृहन्महद्गय इरज्यति शिम्बाता निर्णिगस्तेमा केतुर्वद् चिक्यद्विक-
 मिदमिवार्चति विप्रो रेभो यज्ञो भरता ईमहे दाति परि स्रव स्वपिति कूपस्त-
 पुर्निण्यमाके प्रत्नन्नवम् ग्रपित्वे स्वधे त्रिंशत् ॥

इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जहा । निधा । शितामं । मेहना । दमुनाः । मूषः । इषिरेण ।
 कुस्तनं । जठरे । तित्तु । शिप्रै । मध्या । मन्दू । ईर्मान्तासः । कार्यमानः ।
 लोधम् । शीरम् । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्वनि । नंसन्ते । नंसन्त । आहुनसः ।

१. स्वधे. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

२. रोधसी is added after रोदसी by
 M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

३. नमसी is omitted by M 2, M 3,
 W 1, W 2, W 3, BK 2.

४. ओण्यौ । नण्यौ । चम्ब्यौ । पाश्व्यौ । M 2,
 M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.
 Ms. ग has नप्यौ.

५. पृथ्वी । बृहती । दूरे अन्ते । अपारे etc.
 M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

६. दूरे । अन्ते । M 3; दूरे व्वी. BK 2,
 अन्ते । क. ग.

७. अपारे.....पृथिव्योः X [अपारे.....
 नामधेयानि । Y.

८. द्वावापृथिव्यो नामः M 1.

९. शिताम । निधा । BK 2.

१०. मेहनाः BK 2.

११. दमुनाः ग.

१२. मूषः च.

१३. इषिरः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
 BK 2.

१४. जठरम् ख. ग.

१५. नसन्तः X & Y, BK 2, Roth. नसन्त
 S'iva and Sāma. The authority
 of the Mss. of both recensions
 has been discarded for this parti-
 cular word because Yāska, a much
 older authority than all the Mss.

अ॒न्नसत् । इ॒ष्मिणः । वा॒हः । परित॑क्म्या । सु॒विते । द॒यते । नू॒चित् । नू॒च ।
 दा॒वने । अ॒रूपा॒रस्य । शि॒शीते । सु॒तु॒कः । सु॒ग्रा॒युणः । अ॒प्रा॒युवः । च॒य॒वेनः ।
 र॒जः । ह॒रः । जु॒हुरे । व्य॒न्तः । क्रा॒णाः । वा॒शी । वि॒षुणः । जा॒मिः ।
 पि॒ता । शं॒योः । अ॒दि॒तिः । ए॒रि॒रे । ज॒सुरिः । ज॒रते । म॒न्दि॒ने । गौः ।
 गा॒तुः । दं॒सयः । तू॒ता॒व । च॒य॒से । वि॒युते । ऋ॒धक् । अ॒स्याः । अ॒स्य
 [अ॒स्येति द्विषष्टिः पदानि] ॥ १ ॥

स॒स्मिम् । वा॒हिष्ठः । दू॒तः । वा॒व॒शानः । वा॒यम् । अ॒न्धः । अ॒स-
 श्च॒न्ती । व॒नुष्यति॑ । त॒रु॒ष्यति॑ । भ॒न्दनाः । आ॒ह॒नः । न॒दः । सोमो॑ अ॒क्षाः ।
 श्वा॒त्रम् । ऊ॒तिः । हा॒स॒माने । प॒ङ्भिः । स॒सम् । द्वि॒ता । त्राः । व॒रा॒हः ।
 ख॒स॒राणि । श॒र्याः । अ॒र्कः । प॒विः । व॒क्षः । ध॒न्व । सि॒नम् । इ॒त्था ।
 स॒चा । चि॒त् । आ॒ । द्यु॒म्नम् । प॒वि॒त्रम् । तो॒दः । ख॒ञ्जाः । शि॒पि॒विष्टः ।
 वि॒ष्णुः । आ॒वृ॒णिः । पृ॒थु॒ज॒याः । अ॒थ॒युम् । का॒णु॒का । अ॒घ्रि॒गुः । आ॒ङ्गु॒षः ।
 आ॒पा॒न्त॒म॒न्युः । ई॒म॒शा । उ॒र्वशी॑ । व॒यु॒नम् । वा॒ज॒प॒स्त्यम् । वा॒ज॒ग॒न्ध॒यम् ।
 ग॒न्ध॒यम् । ग॒धि॒र्ता । कौ॒र॒याणः । तौ॒र॒याणः । अ॒ह॒याणः । ह॒र॒याणः । आ॒रि॒तः ।
 व्र॒न्दी । नि॒ष्प॒पी । तू॒र्णा॒शम् । क्षु॒म्पम् । नि॒चु॒म्पुणः । प॒दि॒म् । पा॒दुः । वृ॒कः ।
 जो॒प॒वा॒कम् । कृ॒त्तिः । श्व॒घ्नी । स॒म॒स्य । कु॒ट॒स्य । च॒र्ष॒णिः । श॒म्बः । के॒प॒यः ।
 तू॒तु॒मा॒कृ॒षे । अ॒स॒त्रम् । कौ॒कु॒दम् । वी॒रि॒टे । अ॒च्छ । परि॑ । ई॒म् । सी॒म् ।
 ए॒नम् । ए॒नाम् । सृ॒णिः [सृ॒णिरिति चतुस्तमशीतिः पदानि] ॥ २ ॥

१. परितक्म्या ग.
२. नूच is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.
३. सुलुक् BK 2.
४. चयवानः a variant given by yāska.
५. क्राणां BK 2.
६. जामि W 1.
७. एरिति BK 2.
८. आस्या W 3.
९. अस्य X; [अस्येति...पदानि] Y.
१०. दूतः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.
११. अहः ख.
१२. तरुष्यते. क.
१३. वक्ष. M 3.

१५. आयुम् M 3.
१६. अथयुम् M 3.
१७. आंगूष्ठः BK 2.
१८. अपान्तमन्युः M 1.
१९. इयसा च.
२०. गन्धयम्. ग.
२१. गध्यति M 2, W 1, W 2, BK 2.
गध्यतिः M 3, W 3.
२२. हरयाणः is omitted by Roth.
२३. व्रन्दिनः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.
२४. निःपपी M 1, W 1; निष्पपी BK 2.
२५. काकुटम् M 3.
२६. ई W 1.
२७. सी. W 1.
२८. सृणिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
[सृणिरिति चतुस्तमशीतिः पदानि] Y.

आशुशुक्षणिः । आशाभ्यः । काशिः । कुणारुम् । अलातृणः । सल-
 लकम् । कृत्पयम् । विसृहः । वीरुधः । नक्षदाभम् । अस्कृद्योयुः ।
 निशुम्भाः । बृवदुक्थम् । ऋदूदरः । ऋदूपे । पुलकामः । असिन्वती ।
 कपना । भ्रातृजीकः । रुजानाः । जूर्णिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी ।
 उपसि । प्रकलवित् । अभ्यर्धयज्वा । ईक्षे । क्षोणस्य । अस्से । पार्थः ।
 सर्वामनि । सप्रथाः । विदथानि । श्रायन्तः । आशीः । अजीगः । अमूरः ।
 शशमानः । देवो देवाच्या कृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानम् ।
 अनवायम् । किमीदिने । अमवान् । अमीवा । दुरितम् । अप्वा । अमतिः ।
 श्रुषी । पुरन्धिः । रुशत् । रिशादसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनषक् ।
 तुर्वणिः । गिर्वणसे । असूत्ते । सूत्ते । अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयार्थि ।
 अग्रिया । चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जंज्जतीः । अप्र-
 तिष्कृतः । शाशदानः । सृप्रः । सुशिप्रः । शिप्रै । रंसु । द्विवर्हीः । अक्रः ।
 उराणः । स्तिथानाम् । स्तिपः । जवारु । जरुथम् । कुलिशः । तुञ्जः ।
 बर्हणा । ततनुष्टिम् । इलीविशः । क्रियेयाः । भृमिः । विष्पितः । तुरीपम् ।
 रास्पिनः । ऋञ्जतिः । ऋजुनीती । प्रतद्वस् । हिनोत । चोष्कूयमाणः ।
 चोष्कूयते । सुमत् । दिर्विष्टिषु । दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीषमः ।
 अनर्शरातिम् । अनर्वा । असामि । गल्दया । जळहवः । बकुरः । बेकनाटान् ।

१. आशुशुक्षणिः W 1.

२. विसृधः W 1.

३. भ्रातृजीकः W 1.

४. प्रकलवित् W 1.

५. आजीगः W 1.

६. देवो देवाच्या । कृपा । ख. ग. च.

७. अमः BK 2, M 2, M 3, W 2, W 3;
अयः W 1.

८. अप्वे Dev; अघा BK 2.

९. गिर्वणाः Y & Sāma.

११. अप्रतिष्कृतः BK 2.

१२. The third section comes to an end
after शाशदानः in M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3.

१३. सशिगः W 1.

१४. omitted by C 3 & S.

१५. स्तिपं BK 2. जवारुं । BK 2.

१६. बर्हणाः BK 2.

१७. ऋञ्जाता BK 2.

१८. ऋजुनीती is omitted by M 2, M 3,

अभिधेतन । अंहुरः । वतः । वाताप्यम् । चाकन् । रथर्यति । असक्राम् ।
 आधवः । अनवब्रवः । सदान्वे । शिरिम्बिठः । पराशरः । क्रिविर्दती ।
 करूलती । दनः । शरारः । इदंयुः । कीकटेषु । वुन्दः । वृन्दम् । किः ।
 उल्वम् । ऋवीसमृवीसम् [ऋवीसमृवीसमिति त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि] ॥ ३ ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः ।

M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 4 add the following
 summary'.

जहा सस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ।

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानर [इति त्रीणि पदानि] ॥ १ ॥

द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । ईलः । बर्हिः । द्वारः ।
 उषासानक्ता । दैव्या होतांरा । तिस्त्रो देवीः । तृष्टा । वनस्पतिः । स्वाहा-
 कृतय [इति त्रयोदशपदानि] ॥ २ ॥

अश्वः । शकुनिः । मण्डूकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नाराशंसः ।
 रथः । दुन्दुभिः । इपुधिः । हस्तघ्नः । अभीशवः । धनुः । ज्या । इषुः ।
 अश्वार्जनी । उल्लखलम् । वृषभः । दुघणः । पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः ।
 रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्रायी । उल्लखलमुसले ।

१. असरथर्यति is added before असक्राम्
 by M 2; असक्राम् BK 2.

२. शिरिम्बिठः is omitted by M 2, M 3,
 W 1, W 2, W 3, BK 2.

३. क्विर्विदति BK 2.

४. ऋवीसमृवीसम् X; [ऋवीस...पदानि]
 Y. कवीसमृवीसम् BK 2.

५. षट्त्रिंशच्छतं C 3, S. Roth. Bhadr;
 Sāma.

६. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3 have
 "३" instead of "३" ॥

७. वैश्वानरः । द्रविणोदाः etc, M 2, M 3,
 W 1, W 2, W 3, BK 2.

८. इलः क. ख. ग. BK 2.

९. स्वाहाकृतयः ॥ १ ॥ M 2, M 3, W 1,
 W 2, W 3; कृतय... ॥ २ ॥ y.

१०. नराशंसः M 1, M 4, C 1, C 2, C 4,
 S, W 4.

११. अश्वजनि । उल्लखलं मुशलं । BK 2.

१२. अरण्यानि ग. च. अरण्यानी M 2, M 3.

१३. श्रद्धा । पृथिवी । M 3.

हृविर्धाने । धावापृथिवी । विपौदल्लुतुद्री । आर्त्ती । शुनासीरौ । देवी जोष्ट्री ।
देवी ऊर्जाहुती [इति षट्त्रिंशत् पदानि] ॥ ३ ॥

वायुः । वरुणः । रुद्रः । इन्द्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मण-
स्पतिः । क्षेत्रस्य पतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपां नपात् । यमः ।
मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तार्क्ष्यः । मन्थुः । दधिकाः । सविता ।
लथा । वातः । अग्निः । वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इन्दुः । प्रजापतिः ।
अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः । पुरुरवा [इति द्वात्रिंशत् पदानि] ॥ ४ ॥

श्येनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता । विधाता ।
मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अङ्गिरसः । पितरः । अथर्वाणः । भृगवः ।
आप्त्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती । वाक् । अनुमतिः । राका ।
सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी । पृथिवी । इन्द्राणी । गौरी । गौः ।
धेनुः । अघ्न्या । पृथ्या । स्वस्तिः । उषाः । इळा । रोदसी [इति षट्त्रिंशत्
पदानि] ॥ ५ ॥

अश्विनौ । उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्यूः । लथा । सविता ।
भृगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः । केशी । केशिनः ।
वृषाकपिः । यमः । अज एकपात् । पृथिवी । समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दध्यङ् ।
आदित्याः । सप्तऋषयः । देवाः । विश्वेदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः ।
देवपत्न्यो देवपत्न्य [इत्येकत्रिंशत् पदानि] ॥ ६ ॥

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः ।

M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 4 add the following
summary'.

अग्निर्देविणोदा अश्वो वायुः श्येनोऽश्विनौ षट् ।

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

१. धावापृथिव्यौ M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.

२. विपौदल्लुतुद्री M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.

३. [-] is omitted by X, BK 2; ॥ २ ॥ X.
॥ ३ ॥ Y.

४. पुरुरवा ॥ ३ ॥ X; BK 2. पुरुरवा.....
॥ ४ ॥ Y.

५. ऋषयः is added after by X

BK 2.

६. आप्या BK 2.

७. कुहूः C 3, कुहू W 2, W 3, ग.

८. ग adds इषा after उषा; उषा BK 2.

९. रोदसी ॥ ४ ॥ X; रोदसी..... ॥ ५ ॥ Y.

१०. सगः BK 2.

११. दध्यङ् । अथर्वा । मनुः । Dev.

१२. देवपत्न्यः ॥ ५ ॥ X; देवपत्न्य..... ॥ ६ ॥

श्रीयास्कमुनिविरचितं निरुक्तं प्रारभ्यते ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

समाम्नायः समाम्नातः । स व्याख्यातव्यः । तस्मिन् समाम्नायं निघण्टव इत्या-
चक्षते । निघण्टवः कस्मात् । निगमौ इमे भवन्ति । छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समा-
म्नाताः । ते निगन्तव एव सन्तो निगमनौ निघण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यवः । अपि
वा हननादेव स्युः । समाहृता भवन्ति । यद्वा समाहृता भवन्ति ।

तद् यानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते^१ चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि
भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति । भावप्रधानमाख्यातम् । सत्त्वप्रधानानि

१. The word समाम्नायः means 'a list,'
or 'a traditional list'; cf. VPR.
viii. i:

अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्यामः ।
TPR. i. 1. अथ वर्णसमाम्नायः ।

अनुवाकानुक्रमणी 1. 6:

पदाक्षरसमाम्नायं छन्दस्वेव प्रतिष्ठितम् ।

Durga: समाहृपूर्वस्य ज्ञातेरभ्यासा-
र्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः । समभ्य-
स्यते मर्यादयायमिति समाम्नायः ।

cf. also त्रिभाष्यरत्न on TPR. i. 1.

२. cf. Sāyana, *Int. to RV. p. 21*:

तत् व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात
इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्व्यमनुभवत्य-
नुभवतीत्यतैर्द्वादशभिरध्यायैर्वास्को नि-
मेमे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते ।

३. Durga explains the term in the
following way:

निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था एते परि-
ज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति ज्ञाप-
यन्ति ततो निगमसंज्ञा... इमे भवन्ति ।

४. Roth adopted the variant समाहृत्य
on the principle *lectio difficilior
potior est*. This reading was
adopted on the evidence of a

other. Roth was rather hasty in
doing so and later on he rectified
this mistake. All the Mss. that
I have collated and Durga read
समाहृत्य.

५. निगमनां निघ० BK 1.

६. व्यातो BK 1.

७. cf. RPR. 12. 5: 699:

नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्चत्वार्याहुः
पदजातानि शब्दाः ।

APR. i. 1: चतुर्णां पदजातानां नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातानां संध्यपद्यो गुणौ
प्रातिज्ञम् ।

VPR. 8. 52: तच्चतुर्धा नामाख्यातो-
पसर्गनिपाताः ।

KAS. II. 10: 28. p. 72: वर्ण-
संघातः पदम् । तच्चतुर्विधम् । नामाख्यातो-
पसर्गनिपाताश्चेति ।

PMbh. i. 1. 1: p. 3: चत्वारि पदजा-
तानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।

SDS. p. 140: ननु नामाख्यातमेदेन
पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्त-
मिति चेन्मैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् ।
तदुक्तं प्रकीर्णके । द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं
चतुर्धा पञ्चधापि वा । अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः
एकनिपातमिति तदिति ॥

नामानि^१ । तद् यत्रोमे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे^२ । व्रजति पचतीति । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्ते सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । व्रज्या पक्तिरिति । अद् इति सत्त्वानामुपदेशः । गौरश्चः पुरुषो हस्तीति । भवतीति भावस्य । आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति^३ ।

कर्मप्रवचनीयेन वै पंचमेन सह पदस्य पंचविधत्वमिति हेलराजो व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु....उपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विधं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् ।

Sāyana, *Int. to RV. p. 21*: तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।

cf. Dionysius of Halicarnasus: *Literary Composition. Ch. iii, Robert's ed. p. 71*. "Composition is.....a certain arrangement of the parts of speech...These were reckoned as three only by Theodectes and Aristotle and the philosophers of those times, who regarded nouns, verbs, connectives as the primary parts of speech. Their successors, particularly the leaders of the stoic school, raised the number to four, separating the article from the connectives",

cf. Aristotle, *Poetics* 20. 1456 b *Bywater's ed. p. 57*: 'Diction viewed as a whole is made up of the following parts: the letter (or the ultimate element) the syllable, the conjunction, the article, the noun, the verb, the case, and the speech.

८. तत्रैतं नाम०. BK 1.

९. cf. RPR. 12. 5: 700-1, 707:

तन्नाम येनाभिधाति सत्त्वं तदाख्यातं येन भावं स धातुः । क्रियावाचकमाख्यातंसत्त्वाभिधायकं नाम ।

The following stanza is cited by the commentator on the APR. in the beginning of the 4th ch. *J. A. O. S. Vol. 7. p. 591*:

आख्यातं यत्क्रियावाचि नाम सत्त्वाख्यमुच्यते ।

निपाताश्चादय सर्व उपसर्गास्तु प्रादयः॥ VPR. 8. 54-55:

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः ॥

BD. ii. 121: भावप्रधानमाख्यातम् । KAS'. II. 10: 28. p. 72:

अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि । तत्र नाम सत्त्वाभिधायि ।

JPM: 2. 1. 1: भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयते । एष द्वयोर्विधीयते ।

SDS. p. 144: भाववचनो धातुरिति ।क्रियावचनो धातुरिति ।

cf. Plato, *the Cratylus* ; Jowett: *Dialogues of Plato p. i. 368-9*:

'Name is not a musical or pictorial imitation.....but it is expression of the essence of each thing in letters and syllables'.

cf. Aristotle, *Poetics* 20. 1456 b 10 *Bywater's ed. p. 58*: 'A noun or name is a composite significant sound not involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it.... A verb is a composite significant sound involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it. Whereas the word 'man' or 'white' does not imply when, 'walks' and 'has walked' involve in addition to the idea of walking that of time present or time past'.

२. आचष्ट BK 1.

३. उपवर्गपर्यन्तमूहर्तुं BK 1.

४. पंक्तिरिति BK 1.

५. The 1st section comes to an end in Mss. of the shorter recension.

६. इति is omitted by G.

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टुं नोपपद्यते । अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः । शास्त्र-
कृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वाच्च शब्दस्यार्णयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं
लोके । तेषां मनुष्यवद् देवताभिधानम् । पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो
वेदे ।

पदभावविकारा भवन्तीति वार्ष्ण्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षी-
यते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । नापरभावमाचष्टे न प्रति-
षेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् । विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्
विकारम् । वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयम् । सांयौगिकानां वार्थानाम् । वर्धते विजयेनेति
वा । वर्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ।
विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे । न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह साह^{११} । ते यथावचन-
मभ्युहितव्याः ।

न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थाच्चिरादुरिति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु कर्मो-
पसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गौर्ग्यः । तद् य एषु पदार्थः
प्रादुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ।

आ इत्यवर्गार्थे । प्र परा इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अभि इत्याभिमुख्यम् । प्रति
इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अति सु इत्यभिपूजितार्थे । निर् दुर् इत्येतयोः प्रातिलो-
म्यम् । नि अव इति विनिग्रहार्थीयौ । उद् इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् । सम् इत्येकीभा-
वम् । वि अप इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अनु इति सादृश्यापरभावम् । अपि इति

१. नित्यं is omitted in BK.

२. Durga gives युगपत् as a variant.

३. ०त्पन्नानां BK.

४. ०मितरोतरो BK.

५. ०कृतोपयोगश्च A.

६. शब्दायणीमत्वाच्च BK.

७. ०नित्यात् W. 2.

८. Here ends the second section
in BK.

९. इति is omitted in BK.

१०. cf. BD. ii. 121; PMbh. i. 3. 1.
p. i. 258.

११. आष्टे BK.

१२. द्रव्याग्रं BK.

१३. ०तीत्यपरभावं BK.

१४. साह BK.

१५. cf. BD. ii. 122.

१६. भवन्तीति G. cf. R.P. 12. 6: 702;
VP. 8. 54-55; KAS'. II. 10: 28.
p. 72; PMbh. i. 3. 1. p. 256; ii.
1. 1. p. 365.

१७. cf. R.P. 12. 5: 707.

१८. cf. BD. ii. 94. Here ends the 4th
section in BK.

१९. आ आ BK.

२०. विनिग्रहार्थीयौ M 1, C 2, C 3, C 6.
cf. SRV. I. 124. 11. p. i. 566:

अत्रावशब्दो विनिग्रहार्थीयो न्यवेति
विनिग्रहार्थीयो । इति यास्केनोक्तत्वात् ।

२१. cf. SRV. I. 123. 7. p. i. 539:

अपेयेतस्य प्रातिलोम्यं.....अभीत्या-
भिमुख्यमिति यास्कः ।

संसर्गम् । उप इत्युपजनम् । परि इति सर्वतोभावम् । अधि इत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुः । त उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । अप्युपमार्थे । अपि कर्मोपसंग्रहार्थे । अपि पदपूरणार्थः । तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ।

इवेति भाषायां च । अन्वध्यायं च ।

अग्निरिव । इन्द्र इव । इति ।

नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् । उभयमन्वध्यायम् ।

नेन्द्रं देवमंसतं ।

इति प्रतिषेधार्थीयः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ।

दुर्मदासो न सुरायाम् ।

इत्युपमार्थीयः । उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपसिमीते^{११} ।

चिदित्येषोऽनेककर्मा । आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् । इति पूजायाम् । [आचार्य कस्मात्] आचार्य आचारं ग्राहयति । आचिनोत्यर्थान् । आचिनोति बुद्धिमिति वा । दधिचित् । इत्युपमार्थे । कुल्मार्षाश्चिदाहर । इत्यवकुत्सिते । कुल्मार्षाः कुलेषु सीदन्ति ।

१. The sentence एवमु...उपेक्षितव्याः is omitted by Durga.

२. Here ends the 5th sec. of the 1st pāda in BK.

३. cf. SRV. I. 124. 12. p. i. 566:

उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति यास्केनो-
क्त्वात् ।

४. cf. BD. ii. 89; RP. 12. 8: 707; VP. 8. 55.

५. भवन्तीति R. भवन्ति is omitted by C 2, G, S. cf. BD. ii. 91:

इव न चिच्छु चत्वार उपमार्था भवन्ति ते ।

६. RV. X. 84. 2; 106. 3.

७. RV. X. 84. 5; 166. 2; 173. 2.

८. cf. BD. ii. 92.

९. RV. X. 86. 1.

१०. RV. VIII. 2. 12.

११. cf. SRV. I. 8. 5; 124. 4. pp. i. 61, 563. Here ends the 1st sec. of the 2nd pāda in BK.

१२. Omitted in BK. C 4, C 5, Kn, M 3, M i, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. and Durga.

१३. cf. PMbh. i. 1. 3. p. 38:

आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिः ।

१४. The whole sentence from आचार्य... वा is omitted by Durga.

१५. cf. SRV. I. 169. 3. p. i. 737: चिदित्युपमार्थे । इति यास्केनोपमार्थस्यो-
क्त्वात् ।

१६. कुल्मासांश्चिद् BK.

१७. Quoted by SRV. I. 129. 10. p. i. 588.

१८. कुल्मासाः BK.

१९. The sentence कुल्मासाः कुलेषु सीदन्ति is omitted by Durga.

नु इत्येषोऽनेककर्मा । इदं नु करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यति । इत्यनुपृष्टे । नन्वेतदकार्षीत् । इति च । अथाप्युपमार्थे भवति^२ ।

वृक्षस्य नु तै पुरुहूत वृयाः ।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः । वर्याः शाखा वेतेः । वातायना भवन्ति । शाखाः खशयाः । शक्नोतेर्वा ।

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते न त्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात् सं कर्मोपसंग्रहः ।

चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संग्रयुज्यते ।

अहं च त्वं च वृत्रहन् । इति ।

एतस्मिन्नेवार्थे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्य आँ । इत्याकारः ।

वेति विचारणार्थे ।

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वाँ । इति ।

अथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा ला । इति^{१५} ।

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीर्या । पूर्वेण संग्रयुज्यते । अयमहेदं करो-
त्वयमिदम् । इदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति ।

१. ०कार्षीः M i, M 3, BK.

२. Quoted by SRV. I. 91. 3. p. i. 403:

तदुक्तं यास्केन । अथाप्युपमार्थे भवति ।
वृक्षस्य...वयाः ।

Here ends the 2nd section of
the 2nd pāda in BK.

३. RV. VI. 24. 3.

४. The passage वयाः...भवन्ति is quo-
ted by SRV. I. 59. 1. p. i. 291.

५. वातायना भवन्ति is omitted by
Durga.

६. शक्नोतेर्वा is omitted by Durga.

७. ०पृथक्त्वमहमिति BK ;

०पृथक्त्वमिति ह A, G.

८. चौद्देशिकम् BK.

९. च. W 1, W 2, M i, BK.

१०. RV. VIII. 62. 11. The अ of अहं
is elided after संग्रयुज्यते by the
Mss. of the longer recension. The
first i of *iti* is accented in the Mss.
but as I have separated it from
the Vedic quotation, I leave it
unaccented.

११. Quoted by SRV. I. 48. 16. p. i. 246.

१२. RV. X. 16. 11.

१३. cf. BD. i. 56 : प्रमादस्त्वेप हन्ताहं etc.

१४. RV. X. 119. 9.

१५. TS. 1. 7. 7. 2 ; KS. 13. 14. Here
ends the 3rd Section of the 2nd
pāda in BK.

१६. विनिग्रहार्थीर्यौ M 1, C 2, C 3, C 6, BK.

१७. इदम् is omitted by Roth.

१८. नु M 2, M 3, W 1, W 2, C 4,
C 5, BK.

२. Here ends the 5th sec. of the 2nd
pāda. BK.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती । मघमिति धननामधेयम् । मंहतेर्दानकर्मणः । दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः । व्यृद्धं समर्धयतीति । अपि वा प्रदक्षिणागमनात् । दिश-मभिप्रेत्य । दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तः । दक्षतेरुत्साहकर्मणः । दाशतेर्वा स्याद् दानकर्मणः । हस्तो हन्तेः । प्राशुर्हन्ते । देहि स्तोतृभ्यः कामान् । मास्मानतिदंहीः । मास्मानतिहाय दाः । भगो नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेः । बृहदिति महतो नामधेयम् । परिवृद्धं भवति । वीरवन्तः कल्याणवीरा वा । वीरो वीरयत्य-मित्रान् । वेतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः वीरयतेर्वा ।

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

प्र सीमादित्यो असृजत् ।

प्रासृजदिति वा । प्रासृजत् सर्वत इति वा ।

वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । इति च ।

व्यवृणोत् सर्वत आदित्यः । सुरुच आदित्यरश्मयः । सुरोचनात् ।

अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पंचमीकर्माणम् । सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा । विषीर्व्यति देशाविति ।

त्वं इति विनिग्रहार्थीयम् । सर्वनामानुदात्तम् । अर्धनामेत्येके ॥ ७ ॥

१. RV. II. 11. 21

cf. SRV. VIII. 10. 21. p. iii. 290 :

उक्तं च यास्केन । अथापि पदपूरणः ।

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे etc.

२. प्रतिदुग्धं C 5.

३. cf. PMbh. VI. 1. 1. p. 16 : मंहति-दानकर्मा । cf. SRV. I. 57. 1. p. i. 284 : मंहति दानकर्मा ।

४. ०प्रति BK.

५. cf. SRV. VI. 30. 2. p. ii : 770 :

उक्तं यास्केन । हस्तो हन्तेः प्राशुर्हन्ते । cf. also SRV. IX. 79. 4. p. iii. 729 :

हस्तो हन्तेरिति निरुक्तम् ।

६. भगो भजतेः is omitted by Lu-ga.

5

७. परिवृद्धं C 2, C 6, M 1, M 4, R 1, R 2, R 5, S 6, M 3, W 3.

८. ०वीरो वा BK.

९. The passage वीरो...वा is quoted by SRV. X. 10. 2. p. IV. 21. cf. also II. 11. 21. p. ii. 32 :

वीरो... वेल्यंतं निरुक्तमनुसंधेयम् ।

१०. RV. II. 28. 4.

११. AV. 4. 1. 1 ; 5. 6. 1 ; SV. 1. 321 ; VS. 13. 3.

१२. सुरोचनाः G.

१३. सीमामतो BK.

१४. विसीर्व्यति W 1, Mi, C 4, BK.

१५. cf. SRV. I. 113. 5. p. i. 498 :

यदाह त्व इति...सर्वनामानुदात्तम् ।

१६. Here ends the 6th sec. of the 2nd pāda in BK.

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वाङ्गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि विमितीत उ त्वः ॥

इत्थृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् । होता । ऋग-
र्चनी । गायत्रमेको गायति शकरीषु । उद्गाता । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः ।
शक्यं ऋचः । शक्नोतेः ।

तद् यदाभिर्वृत्रमशकद्वन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वम् ।

इति विज्ञायते । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा । सर्वविद्यः । सर्वं
वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिवृहूळः श्रुततः । ब्रह्म परिवृहूळं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां
विमिमीत एकः । अध्वर्युः । अध्वर्युरध्वर्युः । अध्वरं युनक्ति । अध्वरस्य नेता ।
अध्वरं कामयत इति वां । अपि वाधीयाने गुरूपबन्धः । अध्वर इति यज्ञनाम ।
ध्वरतिर्हिसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः ।

निपात इत्येके । तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् । दृष्टव्यं तु भवति ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः । इति द्वितीयायाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं १ वि ससे^{१०} । इति चतुर्थ्याम् ।

अथापि प्रथमावहुवचने ॥ ८ ॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज्वेष्वसमा बभूवुः ।

आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृशे ॥

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः [सखायः^{११}] । अक्षि चष्टे^{१२} । अनकेरित्याग्रायणः ।

तस्मादेते व्यक्तरे इव भवन्तः ।

इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्ततेः । निकृत्तद्वारो भवति । ऋच्छतेरित्याग्रायणः ।

ऋच्छन्तीव खे उदगन्ताम्^{१३} ।

१. RV. X. 71. 11.

२. cf. SRV. X. 71. 11. p. IV. 223:

ऋचामेकः पोषमास्ते...ऋगर्चनी । इत्यादि-
निरुक्तानुसारेण ।

३. cf. KB. 23. 2; cf. AB. 5. 7. 3.

४. The passage ब्रह्मैको...मर्हति is quot-
ed by SRV. I. 162. 5. p. i. 685.

५. परिवृहः C 2, C 6, M 1, M 4, R 1,
R 2, R 5, S, M 3, W 3.

६. परिवृहः C 2, C 6, M 1, M 4, R 1,
R 2, R 5, S, M 3, W 3.

७. Quoted by SRV. II. 14. 1. p. ii.
41; cf. also II. 1. 2. p. ii. 2.

८. cf. BD. ii. 114.

९. RV. X. 71. 5; cf. N. 1. 20.

१०. RV. X. 71. 4; cf. N. 1. 19.

११. प्रथमा० Kn.

१२. RV. X. 71. 7.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3 and S.

१४. cf. SRV. X. 71. 7. p. IV. 222:

चष्टेरित्यादिकं निरुक्तमत्र दृष्टव्यम् ।

१५. The quotation is untraced.

इति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वासमा बभूवुः । आस्यदग्ना अपरे । उपकक्ष-
दग्ना अपरे । आस्यमस्यते । आस्यन्दत एनन्दमिति वा । दग्ना दध्यतेः स्रवतिकर्मणः ।
दस्यतेर्वा स्यात् । विदस्ततरं भवति । प्रस्नेया हृदा इवैके ददशिरि । प्रस्नेया स्नानार्हाः ।
हृदो हृदतेः शब्दकर्मणः । हृदतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः ।

अथापि समुच्चयार्थं भवति ।

पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।

आश्विनं च पर्यायाश्चेति ।

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूर्णास्ते
मिताक्षरेष्वनर्थकाः । कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निष्क्रासश्चिद्विन्नो भूरितोका वृकादिव ।

विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शस्नातेर्वा ।

एमेनं सृजता सुते ।

आसृजतैनं सुते ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ।

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयः । गिरो गृणातेः ।

अयम् ते समतसि ।

अयं ते समतसि ।

इवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । सु विज्ञायेते इव ।

१. आस्यन्दन्त Kn.

२. एतद०. S'ivadatta's edition. cf. PMbh. i. 1. 4. p. i. 61: अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम् । अन्नमेतदास्यन्दत इति वास्यम् ।

३. ददशिरि C 4.

४. The Mss. of the longer and the shorter recension except Kn. read the passage as follows: प्रस्नेया हृदा इवैके प्रस्नेया ददशिरि स्नानार्हाः । I have adopted the variant on the authority of a single Ms. because it makes the text intelligible.

५. The printed editions read हृदतेः ।

६. KB. 17. 4.

७. मिताक्षरेषु M 1, M 3

८. पदपूरणार्थं BK, C 4, M 3, R 4, R 6, W 3.

९. Quoted by SRV. I. 9. 2. p. i. 64; cf. also I. 50. 1; 123. 11; pp. i. 248, 561; cf. RP. 12. 9: 708; BD. ii. 90-91.

१०. The quotation is untraced. cf. SRV. V. 83. 10. p. ii. 678: कमित्ययं शिशिरं जीवनाय कम् । Ms. Kn. cites the pratikas only but gives this quotation in full.

११. RV. I. 9. 2; AV. 20. 71. 8. sec. SRV. loc. cit.

१२. RV. VIII. 92. 21; IX. 61. 14.

१३. RV. I. 30. 4; AV. 20. 45. 1; SV. I. 183; 2. 949.

१४. इति वा Kn.

अथापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविर्भिरेके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमान् ।

शचीर्मेदन्त उत दक्षिणाभि नैजिह्वायन्त्यो नरकं पताम् ॥ इति

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् । नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ।

अथापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत् सुरां पिबन्तीति ।
सुरा सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमर्थश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो
वैयाकरणानां चैके तद् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणान्वितौ
स्याताम् । संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ।

अथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत्
सत्त्वं तथाचक्षीरन् । यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्यात् । यत् किञ्चित्
द्यात् तृणं तत् ।

अथापि चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत
तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । तत्रैवं स्थूणा द्रशया वा संजनी च स्यात् ॥ १२ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि
स्युस्तथैनान्याचक्षीरन् । पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन् । अष्टेत्यश्वम् । तर्दनमिति तृणम् ।

अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः । क एना-
मप्रथयिष्यत् । किमाधारश्चेति ।

१. इदित्येन Kn.

२. RVKH. 10. 106. 1.

३. परिभयेऽनुपृष्टे Kn.

४. cf. BD. i. 23-24, 26-27, 30-31 :

तत्स्वत्वाहुः कतिभ्यस्तु नाम जायते ।

सत्त्वानां वैदिकानां वा यद्वा न्यदिह
किञ्चन ॥

नवभ्य इति नैरुक्ताः पुराणाः कवयश्च ये ।

मधुकः श्वेतकेतुश्च गालवश्चैव मन्वते ॥

चतुर्भ्य इति तत्राहुर्गार्ग्यरथीतराः ।

.....

सर्वाण्येतानि नामानि कर्मतस्त्वाह
शौनकः ।

.....

नाकर्मकोऽस्ति भावो हि न नामास्ति
निरर्थकम् ।

नान्यत्र भावान्नामानि तस्मात्सर्वाणि
कर्मतः ॥

cf. PMbh. iii. 3. 1. p. 133.

नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम
खल्वपि धातुजम् । एवमाहुर्नैरुक्ताः ।
व्याकरणे शकटय च तोकम् । वैयाकरणा-
नां च शाकटायन आह धातुर्जं नामेति ।

५. cf. SRV. I. 1. 1. p. i. 25. With
regard to the punctuation at this
place see my *English Translation*
of the *Nirukta* note on pp. 212, 213.

६. गुणेन C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; Kn.

७. Gune proposes to add a clause
सर्वं प्रादेशिकम् after स्याताम्. But
see my note *Translation of the*
Nirukta pp. 212, 213.

८. Durga gives संविज्ञानानि as a
variant.

९. च Kn.

१०. ०विचारयन्तीति Kn.

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान्तसंचस्कार शाकटायनः ।
एतेः कारितं च यकारादि चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादि च ।

अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुः । अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति ।
तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

यथो हि नु वा एतत् तद् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणान्वितौ स्यातां सर्वे प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति ।

यथो एतद् यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इति ।

एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ।

यथो एतद् यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः
कृतोऽप्येकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाड्य आट्टणारो जागरूको दर्विहोमीति ।

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः । प्रथमनात्पृथिवीत्याहुः । क एनामप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेति । अथ वै दर्शनेन पृथुः । अप्रथिता चेदप्यन्यैः । अथाप्येवं सर्वे एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते ।

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्तसंचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः । सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा [इति] ।

यथो एतदपरस्माद् भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावाच्चामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा विल्वादो लम्बचूडक इति । विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ १४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते । अर्थमप्रतिर्यतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यम् । स्वार्थसाधकं च ।

यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सः । अनर्थका हि मन्त्राः । तदेतेनोपेक्षितव्यम् ।

१. गुणेन C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Kn.

२. स्यातामिति Kn.

३. सत्यनुपालम्भ Mi, C 5, Kn.

४. जाड्य M 1, M 3, Mi, W 1, W 2, C 2, C 3, C 4, C 6; जाड्य M 2.

५. आट्टारो C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, W 2.

६. प्रथमनात् W 2.

७. चेदथान्यैः M 3.

८. गर्ह्यः C 4, C 5, M 3, Mi, W 2.

९. न शास्त्रगर्हा is omitted by C 2, Kn.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. लम्बचूडक C 5; लम्बचुलक C 4, Mi.

१२. प्रतीयतो C 4.

१३. विद्यास्थानं Kn.

१४. Quoted by SRV. p. i. 21.

नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति ।

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ।

उरु प्रथस्व । इति प्रथयति ।

प्रोहाणि । इति प्रोहति ।

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ।

ओषधे त्रायस्वैनम् ।

स्वार्धिते भैनं हिंसीः । इत्याह हिंसन् ।

अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।

एकं पुत्र रुद्रोऽर्धतस्थे न द्वितीयः ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे ।

शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः । इति ।

अथापि जानन्तं संप्रेष्यति ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि । इति ।

अथाप्याहादितिः सर्वमिति ।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् । इति ।

तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ।

अम्यक्^{१३} । यादृश्मिन्^{१३} । जारय्यै^{१३} । काणुका^{१३} । इति ॥ १५ ॥

१. VS. 1. 22; TS. i. 1. 8. 1; VI. 2. 7. 3; KS. 1. 8; 31. 7; Ms. i. 1. 9.

२. cf. VS. 2. 15: प्रोहामि.

३. TS. i. 2. 1. 1; 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2; KS. ii. 1; Ms. i. 2. 1; iii. 9. 3; cf. VS. 4. 1; 5. 42; 6. 15: ओषधे त्रायस्व; cf. S'B. iii. 1. 2. 7.

४. VS. 4. 1; 5. 42; 6. 15; TS. i. 2. 1. 1; 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2; KS. ii. 1; Ms. i. 2. 1; iii. 9. 3; cf. S'B. iii. 1. 2. 7; 6. 4. 10; 8. 2. 12.

५. cf. TS. i. 8. 6. 1.

६. VS. 16. 54; Ms. ii. 9. 9.

७. RV. X. 133. 2; AV. 20. 95. 3; SV. 2. 1152.

८. RV. X. 103. 1; AV. 19. 13. 2; SV. 2. 1199; VS. 17. 33.

९. TS. VI. 3. 7. 1; Ms. 1. 4. 11; TB. III. 3. 7. 1; S'B. ii. 5. 2. 9.

१०. RV. I. 89. 10.

११. See N. 4. 23.

१२. Occurs once only in RV. I. 169. 3.

१३. Occurs once only in RV. V. 44. 8.

१४. Occurs once only in RV. VI. 12. 4.

१५. Occurs once only in RV. VIII. 77. 4.

All the 4 words are written, in the Mss. I have collated, without the accent. But as they are the words of the R̥gveda, I have restored the accent.

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ।

एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिर्वदति ।

इति च ब्राह्मणम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः । इति ।

यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । इन्द्राग्नी । पितापुत्रौ । इति ।

यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति ।

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसौ प्रतीयेत ।

यथो एतद् विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । असपत्नोऽयं ब्राह्मणः । अनमित्रो राजा । इति ।

यथो एतज्ज्ञानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते । जानते मधुपर्कं प्राह [इति] ।

यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयम् । इति ।

यथो एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोर्वयं-वित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।

अवसायं पद्धते रुद्र मृळ । इति ।

पद्धदवसं गावः पथ्यदनम् । अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः । तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

१. GB. II. 2. 6; cf. AB. 1. 4. 9; 1. 13; 16; 17 etc. The quotation in AB. is found without यजुर्वा.

२. RV. X. 85. 42; AV. 14. 1. 22.

३. cf. Manu Y. 39; 44:

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद् यज्ञे
वधोऽवधः ॥

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चरा-
चरे ।

अहिंसामेव तां विद्यात् वेदाद् धर्मो
हि निर्वर्तौ ॥

४. संपन्नो C 5; सपन्नो Mi.

५. cf. Manu II. 130, 122:

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो
गुरून् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवी-
यसः ॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभि-
वादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परि-
कीर्तयेत् ॥

cf. also II. 123-125.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

७. परोर्वयंवित्सु C 5.

८. RV. X. 169. 1.

अव सायास्वान् । इति ।

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्ऋत्या इदमा जगाम् । इति ।

पंचम्यर्थप्रेक्षा वा । षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा । आःकारान्तम् ।

पुरो निर्ऋत्या आ चक्ष्वे । इति ।

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा । ऐकारान्तम् ।

परः सन्निकर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता । पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ।

अथापि यज्ञि दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् ब्रूयुलिङ्गज्ञा अत्र स्ये इति ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति । इति ।

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निर्वि मन्यो त्विषितः सहस्रं । इति ।

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे । त्विषितो ज्वलितः । त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति ।

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति । अज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारहृरः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थं ह्यसकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मो ॥

यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

१. RV. I. 104. 1. See Sāyana's commentary on the same.

२. ०रुपसृष्टो C 5.

३. cf. SRV. VII. 28. 4. p. iii. 62.

४. RV. X. 165. 1; AV. 6. 27. 1.

५. RV. X. 164. 1; AV. 20. 96. 23.

६. cf. Paṇini. i. 4. 109; cf. PMbh. i. 4. 4. p. i. 354.

७. RP. 2. 1: 105.

८. यज्ञे C 5.

९. cf. BD. ii. 39, 109 B, 110 B.

१०. RV. VI. 4. 7; VS. 33. 13.

११. RV. X. 84. 2; AV. 4. 31. 2; cf. N. 1. 4.

१२. अथाग्नि Kn.

१३. दीप्तिर्नाम C 4, M 3, Mi.

१४. cf. BD. ii, 119.

१५. cf. S. U. B. 3. Comm. and S'ākh. B. XIV.

१६. cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 2:

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति
कर्हिचित् ॥

cf. Sāyana's comm. on the *Mantra Brāhmaṇa*:

यदधीतमविज्ञातं.....कर्हिचित् ॥

The whole passage: अथापि ज्ञान-
प्रशंसा.....कर्हिचित् is quoted by
SRV. p. i. 15.

स्थाणुस्तिष्ठतेः । अर्थोऽर्तेः । अरणस्थो वा ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं वि संसे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । इत्यविद्वांस-
माहार्थम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्य इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थ-
स्याह । अनया वाचा । उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्य कामयमाना सुवासाः [ऋतु-
कालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमानाः] । ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति
स शृणोति । इत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनार्थ ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वार्जिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥

अप्येकं वाक्सख्ये । स्थिरपीतमाहु रममाणं विपीतार्थम् । देवसख्ये । रम-
णीये स्थान इति वा । विज्ञातार्थम् । यं नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्यपि । अधेन्वा
ह्येष चरति मायया । वाक्प्रतिरूपया । नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्था-
नेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामिति । अफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति
वा । किंचित्पुष्पफलेति वा । अर्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते^{११} पुष्पफले । देव-
ताभ्यात्मे वा ।

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशे^{१२}

१. cf. SRV. II. 39. 1; V. 43. 1; pp.
ii. 117, 587; अर्थोऽर्तेरिति यास्कः ।

२. RV. X. 71. 4; cf. N. 1. 8.

३. cf. SRV. X. 71. 4. p. IV. 221:

अप्येकः.....वाचमित्यादि निरुक्तमत्र
द्रष्टव्यम् ।

४. ०थम् C 4, C 5.

५. cf. PM bh. i. 1. 1. p. i. 4.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3 and Durga.

७. Sayana reads अर्थज्ञस्य प्रशंसा See
SRV. p. i. 16.

८. Quoted by SRV. p. i. 17.

९. RV. X. 71. 5; cf. N. 1. 8.

१०. cf. SRV. X. 71. 5. p. IV. 221:
अप्येकं.....पीतमित्यादि निरुक्तमनु-
संधेयम् ।

११. याज्ञदैवते C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१२. The whole passage साक्षात्कृत...
वेदाङ्गानि च is quoted by Helarāja
in his commentary on the *Vākya-
padīya* of Bhartṛhari; Ben. S. S.
Vol. II. I. p. 39. (1905).

मन्त्रान्संप्रादुः । उपदेशार्थं ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च । बिल्मं भिल्मं भासनमिति वा ।

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । धातुर्द्धातेः । एतावन्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि । एतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैघण्टुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येनेदमिति । तद् यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।

अथ न त्वा वारवन्तम् ।

अश्वमिव त्वा वालवन्तम् । वाला दंशवारणार्था भवन्ति । दंशो दशतेः ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो माष्टेर्गतिकर्मणः । भीमो विभ्यत्यस्मात् । भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितम् । अथ चेद् देवताभिधानम् । कायं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्रीर्णो भवति । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणीतेर्वा । अर्धमासपर्व । देवानस्मिन्प्रीणन्तीति । तत् प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यात् । मेघस्थायी । मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ।

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतमित्याचक्षते । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ २० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

१. संप्रादुरूपदेशात् Helārāja. *op. cit.*

२. चेत्यागमप्राप्ताण्यात् । Helārāja. *op. cit.*

३. Harivṛṣabha in his commentary on the *Vākya-padīya* of Bhartṛhari Ben. S. S. Nos. 11, 19, 24. (1887) p. 3. remarks: ऋषयः साक्षात्कृतधर्माणो...बिल्मं समामनन्ति...वेदवेदाङ्गानि बिल्मः ।

४. ०देवते C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

५. cf. BD. i. 18, 19:

मन्त्रेऽन्यदैवतेऽन्यानि निगद्यन्तेऽत्र कानिचित् ।

सालोक्यात्साहचर्याद्वा तानि नैपाति कानि तु ॥

६. RV. I. 27. 1; SV. I. 17; 2. 984.

७. RV. I. 154. 2; X. 180. 2.

८. Quoted by SRV. I. 145. 5. p. i. 645.

९. Quoted by SRV. I. 55. 1. p. i. 278.

१०. cf. BD. i. 33: अपि कुत्सितनामायम् ।

११. Quoted by SRV. I. 145. 2. p. i. 662. cf. also I. 51. 5; V. 56. 4; VIII. 63. 12.

१२. See N. 7-12.

[संमाम्नायस्तत्रचतुष्टुमैतोऽन्येऽर्थे निपाता वायुर्वात्वा न नूनं नूनं सा त ऋचा-
न्त्वोऽक्षेण्वन्तो निष्टुक्रांसो^{११} हविर्भिरितीमान्यथापि यो यथो हि न्वथापीदमर्थवन्तो-
ऽथापीदं स्थाणुर्यमुत त्वं पश्यन्नुत त्वं सख्ये विंशतिः ॥]

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ निर्वचनम् । तद् येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणा-
न्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः
परीक्षेत । केनचिद् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्नि-
र्ब्रूयात् । न त्वेव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयंवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति ।
यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।

प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो
भवति । स्तः । सन्तीति । अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा । गतमिति । अथाप्युपधा-
लोपो भवति । जग्मतुः । जग्मुरिति । अथाप्युपधाविकारो भवति । राजा । दण्डीति ।
अथापि वर्णलोपो भवति । तत्त्वा यामि । इति । अथापि द्विवर्णलोपः । तृच इति ।
अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योतिः । घनः । विन्दुः । वाट्य इति । अथाप्याद्यन्त-
विपर्ययो भवति । स्तोकाः । रज्जुः । सिकताः । तर्क्विति ।

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओघः । मेघः । नाधः । गाधः । वधूः । मच्चिति । अथापि वर्णोपजनः ।
आस्थत् । द्वारः । भरुजेति ।

तद् यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदि-
शन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् । तत्राप्येकेऽल्पनिष्प-
त्तयो भवन्ति । तद् यथैतत् । ऊतिः । मृदुः । पृथुः । पृषतः । कुणारुमिति ।

१. गुणेन. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; Durga;
Roth's and S'ivadatta's edition.

२. cf. N. I. 14.

३. cf. SRV. I. 1. 1. p. i. 25.

४. Quoted in the *Māthara Vṛtti* on
the *Sāṅkhyakārikā* XXII. ed.
by Sāhityācārya. Benares 1922,
p. 37 :

अप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् । न
संस्कारमाद्रियेत् । इति नैरुक्तश्रुति-
ग्रामाण्यात् । It should be noted
that the intervening sentence
न त्वेव न निर्ब्रूयात् is omitted and

the *Nirukta* is raised to the
dignity of a *S'ruti*.

५. विषयवत्यो C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; M 3, Mi.

६. cf. PMbh. VI. 1. 1. p. iii. 17;
उपधालोपस्यावकाशः ... जग्मतुः । जग्मुः ।
जग्नतुः । जघ्नुः ।

७. राला. C 5.

८. cf. BD. ii. 116.

९. cf. PMbh. i. 1. 2. p. i. 31
कृतेस्तुः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः ।
cf. also Vol. ii. p. 87. कृतेराद्यन्त-
विपर्ययश्च ॥ upā. Sū. 1. 17. Au-
freeht's edition p. 7.

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते । दमूनाः । क्षेत्रसाधा इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णम् । घृतमिति ।

अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु । शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाष्यते । कंबोजाः कंबलभोजाः । कमनीयभोजा वा । कंबलः कमनीयो भवति । विकारमस्यायेषु भाष्यन्ते । शव इति । दातिर्लवनाथे प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ।

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात् । दण्ड्यः पुरुषः [दण्डपुरुषः] । दण्डमर्हतीति वा । दण्डेन संपद्यत इति वा । दण्डो ददातेर्धारयतिकर्मणः । अक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाष्यन्ते । दमनादित्यौपमन्यवः । दण्डमस्याकर्षतीति गर्हायाम् ।

कक्ष्यारज्जुरश्वस्य । कक्षं सेवते । कक्षो गाहते । क्स इति नामकरणः । ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कषतेर्वा । तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः । बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । राजा राजते । पुरुषः पुंरि षादः । पुरि शयः । पूरयतेर्वा । पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ३ ॥

इत्यपि निगमो भवति ।

विश्वकद्राकर्षः । वीति चक्र इति श्वगतौ भाष्यते । द्रातीति गतिकुत्सना । कद्रातीति द्रातिकुत्सना । चक्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः । तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ।

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम् । कल्याणं कमनीयं भवति । वर्णो वृणोते । रूपं रोचते । एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् ।

१. cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 9; शवति-
गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाषितो भवति ।

२. कंबल...भवति is quoted by Kṣīra-
svāmin in his commentary on the
Amarakoṣa II. 9. 107. Poona ed.
(1913) p. 157.

३. cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 9; विकार
एनमार्था भाष्यन्ते शव इति...दातिर्लव-
नाथे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु ।

४. चानेक०. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; C 4, C 5,
Mi, W 1, W 2; Roth's edition.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3; and Durga.

६. cf. BD. ii. 106.

७. ददते०. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

८. ँकर्षतेति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. cf. SRV. I. 126. 4. p. i. 571:
कक्ष्यारज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् ।

१०. पुरुषादः W 2.

११. किञ्चित् C 2, C 3, C 4, C 5, C 6,
M 3, Mi, W 1, W 2.

१२. TA. 10. 10. 3; Mu. 10. 4.

नैकपदानि निर्ब्रूयात् । नावैयाकरणाय । नानुपसन्नाय । अनिदंविदे वा । नित्यं
ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया । उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात् । यो वालं विज्ञातुं स्यात् । मेधा-
विने । तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमा जुगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्मार्म् ॥
य आतृणस्यैवितुथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सं प्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमञ्चनौहं ॥
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव ताव भुनक्ति श्रुतं तत् ॥
यमेव विद्याः शुचिमग्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत् कृतमञ्चनौहं तस्मै मा ब्रूया निधिपायं ब्रह्मन् ॥
इति । निधिः शेवधिरिति ॥ ४ ॥

अथातोऽनुकमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरं गता भवति ।
यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वौकारो नामकरणः ।

अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां तादृक्षितेन कृत्स्नवन्निगमा
भवन्ति ।

गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।

इति पयसः । मत्सरः सोमः । मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः । मत्सर इति लोभनाम ।
अभिमत्त एनेन धनं भवति । पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेः । वसेर्वेरो
नामकरणः । उशीरमिति यथा ।

अंशुं दुहन्तो अध्यासते र्गवि ।

इत्यधिषवणचर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो भवति । अननाय शं भवतीति वा ।
चर्म चरते र्वा । उच्चृतं भवतीति वा ।

अथापि चर्म च श्लेष्मा च ।

१. cf. Manu II. 114; Su. III.; Vas. II. 8; Viṣṇu XXIX. 9.

२. आतृण्ववि० C 5.

३. cf. Manu II. 144; Vas. II. 10; Viṣṇu. XXX. 47; Āp. I. 1. 14.

४. cf. Manu II. 115; Vas. II. 9; Viṣṇu XXIX. 10.

५. All the 4 verses are found in SU. B. 3. (Burnell, pp. 29-32). Quoted by SRV. p. i. 22.

६. cf. SRV. I. 158. 2. p. i. 672: तथा च निरुक्तं गौरिति...नामकरणः । cf. S'B. VI. 1. 2. 34. Weber's ed. p. 505: इमे वै लोका गौर्यद्धि किं च गच्छतीमांस्तल्लोकान् गच्छति ।

७. RV. IX. 46. 4.

८. RV. X. 94. 9.

९. Quoted by SRV. IX. 89. 6; 97. 14; pp. iii. 759, 780.

गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्व ।

इति रथस्तुतौ । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च ।

गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।

इतीषुस्तुतौ ।

ज्यापि गौरुच्यते । गव्या चेत् ताद्वितम् । अथ चेन्न । गव्या गमयतीषू-
निति ॥ ५ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद् गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादैः ।

वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि । वृक्षो ब्रश्चनात् [वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षाक्षियते ।
निवासकर्मणः] नियता मीमयद् गौः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्म । ततो वयः
प्रपतन्ति । पुरुषानन्दनार्थं । विरिति शकुनिनाम् । वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह
भवत्येतस्मादेव ।

आदित्योऽपि गौरुच्यते ।

उतादः परुषे गवि ।

पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते
तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति ।

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।

इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।

अत्राह गोरमन्वतं ।

इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

१. RV. VI. 47. 26; AV. 6. 125. 1;
cf. N. 9. 12.

२. RV. VI. 75. 11; VS. 29. 48;
cf. N. 9. 12.

३. RV. X. 27. 22.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

५. Quoted by SRV. VI. 75. 11. p.
ii. 890.

६. cf. BD. ii. 111.

७. RV. VI. 56. 3.

८. VS. 18. 40; S'B. IX. 4. 1. 9; cf.
सुषुम्णः etc. TS. 111. 4. 7. 1.

९. RV. I. 84. 15; AV. 20. 41. 3;
SV. 1. 147; 2. 265; cf. N. 4. 25.
The passage: अथाप्यस्यैको...गोर-
मन्वतेति is quoted by SRV. I. 84.
15; p. i. 379.

१०. N. 4. 25.

ता वां वास्तून्पुश्मसि गर्मध्यै यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो [भूरिशृंगा] बहुशृंगाः । भूरीति बहुनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृगं श्रयतेर्वा । शृणातेर्वा । शस्नातेर्वा । शरणायोद्गतमिति वा । शिरसो निर्गतमिति वा । अयासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्धस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । तन्निधानात् पदम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः । प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि ।

एवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहा विद्यन्ते । तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि ।

तत्र निर्ऋतिर्निर्मणात् । ऋच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा । सा पृथिव्या संदिह्यते । तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिब्रु तस्मात् ।

स मातुर्योनां परिवीतो अन्तर्वहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः । वर्षकमेति नैरुक्ताः । य ई चकारेति करोतिक्किरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा । न सो अस्य वेद मध्यमः । स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् । स मातुर्योनौ । मातान्तरिक्षम् । निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि । योनिरन्तरिक्षम् । महानवयवः । परिवीतो वायुना । अयमपीतरो योनिरेतस्मादेव । परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा ।

शाकपूणिः संकल्पयाञ्चक्रे । सर्वा देवता जानानीति । तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्वभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ । विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एतामृचमादिदेश । एषा मद् देवतेति ॥ ८ ॥

अयं स शिक्षे येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति व्रिमौहृतं ॥

१. RV. I. 154. 6.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. बहुलो BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. अयनात् C 4, M 3, Mi, W 1.

५. cf. SRV. I. 154. 6. p. i. 664. अयं मन्त्रो यास्केन... व्याख्यातः । तानि वां... पादः पद्यतेः । cf. PMbh. i. 2. 3. p. 1. 247: पद्यतेः पादः ।

६. RV. I. 164. 32; AV. 9. 10. 10.

७. Quoted by SRV. I. 160. 2. p. i. 674.

८. जानामीति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. SRV. I. 164. 29. p. i. 709; सा चायं स शिक्ष इत्येषा मद् देवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश ।

१०. RV. I. 164. 29; AV. 9. 10. 7.

अयं स शब्दायते येन गौरमिप्रवृत्ता मिमाति । मायुं शब्दं करोति । मायुमि-
वादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका । ध्वंसने मेघेऽधिष्ठिता । सा चित्तिभिः
[कर्मभिर्नीचैः^१] निकरोति मर्त्यम् । विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वज्रिम् । वज्रिरिति रूप-
नाम । वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदश । हिरण्यं कस्मात् । ह्रियत आयम्यमानमिति
वा । ह्रियते जनाज्जनमिति वा । हितरमणं भवतीति वा [हृदयरमणं भवतीति वा] ।
ह्रियतेवा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिक्षं कस्मात् । अन्तरा क्षान्तं भवति ।
अन्तरेमे इति वा । शरीरेष्वन्तरिक्षं यमिति वा ।

तत्र समुद्र इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते । समुद्रः कस्मात् । समुद्रव-
न्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनापः । संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि । समुदको भवति ।
समुनंतीति वा । तयोर्विभागः ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । देवापिश्चाष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स
शंतनुः कनीयानंभिषेचयांचंके । देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनो राज्ये द्वादश
वर्षाणि देवो न वर्षं । तमूचुर्ब्राह्मणाः । अधर्मस्त्वया चरितः । ज्येष्ठं भ्रातरमन्त-
रित्याभिषेचितम् । तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापि शिशिक्ष राज्येन ।
तमुवाच देवापिः । पुरोहितस्तेऽसानि । याजयानि च त्वेति^२ । तस्यैतद् वर्षकामसू-
क्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

आष्टिषेणो होत्रमृषिर्नि षीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वा ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अंभि ॥

आष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रैः । इषितसेनस्येति वा । सेना सेध्वरा । समानग-

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. Quoted by SRV. III. 54. 11. p. ii. 309; cf. also VI. 72. 3. p. ii. 882.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

४. The whole passage: हिरण्यं कस्मात्... प्रेप्साकर्मणः is quoted by SRV. I. 22. 5. p. i. 115.

५. षोडश C 5, Mi.

६. अन्तरिक्षमिति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2; W 3.

७. The passage समुद्रः कस्मात्... समुन-
तीति वा is quoted by SRV I. 30.

18. p. i. 156; cf. also I. 160. 4, VI. 72. 3; pp. i. 675; ii. 884.

८. cf. BD. VII. 155.

९. कलीयान् C 5.

१०. cf. BD. VII. 156; VIII. 1.

११. cf. BD. VIII. 2.

१२. cf. BD. VIII. 4-5.

१३. cf. SRV. X. 98. 1. p. IV. 324.

१४. RV. X. 98. 5.

१५. cf. SRV. X. 98. 5. p. IV. 325.

तिर्वा । पुत्रः पुत्रं त्रायते । निपरणाद्वा । पुत्ररक्तं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृषिर्निषी-
दन् । ऋषिर्दर्शनार्तु । स्तोमान्दर्शस्त्यौपमन्यवः ।

तद्यदेनास्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत [त ऋषयोऽभूवन्] तद्वर्षाणामृषित्वम् ।

इति विज्ञायते । देवापिर्देवानामाप्त्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां
कल्याणीं मतिं चिकित्वाश्चेतनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् । उत्तर उद्धततरो
भवति । अधरोऽधोरः । अधोन धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ ११ ॥

यदेवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिर्वनि रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा । शमस्यै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः पुर एनं
दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वभ्यायत् । देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति [वृष्टि-
र्वनि] वृष्ट्याचिनम् । रराणो रातिरभ्यस्तः । बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् । सोऽस्यै वाच-
मयच्छत् । बृहदुपन्याख्यातम् ॥ १२ ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठा-
न्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मात् । आदत्ते रत्नान् । आदत्ते भासं ज्योतिषाम् ।
आदीप्तो भासेति वा । अदितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यासायै
सूक्तमाह ।

सूर्यमादितेयम् ।

[अदितेः पुत्रम्] । एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति ।
तद् यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येति ।

अथापि मित्रावरुणयोः ।

१. cf. SRV. I. 68. 10 ; 40. 2 ; 125. 3 ;
pp. i. 329, 212, 563. cf. Manu.
IX. 138.

२. Quoted by SRV. IX. 96. 6. p. iii.
770.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

४. TA. ii. 9. The words within the
brackets are not omitted in TA.

५. Quoted by SRV. I. 70. 6. p. i. 333.

६. RV. X. 23. 7.

७. Quoted by SRV. I. 1. 1. p. i. 24.
cf. BD. VIII. 6.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

९. cf. BD. VIII. 8 B.

१०. See N. 12. 8-22.

११. RV. X. 88. 11 ; cf. N. 7. 29.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

आदित्या दानुनस्पती ।

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

इत्यपि निगमो भवति । अथापि वरुणस्यैकस्य

अथा वयमादित्य व्रते तैव ।

व्रतमिति कर्मनाम । निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः । इदमपीतरद्वतमेतस्मादेव वृणोतीति सतः । अन्नमपि व्रतमुच्यते । यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसान् । स्वृतो भासं ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा । एतेन द्यौर्व्याख्याता । पृश्निरादित्यो भवति । प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम् । संस्पृष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नाक आदित्यो भवति [नेता रसानाम्] नेता भासाम् । ज्योतिषां प्रणयः । अथ द्यौः । कमिति सुखनाम । तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ।

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नार्कम् ।

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नासुखम् । पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ।

गौरादित्यो भवति । गमयति रसान् । गच्छत्यन्तरिक्षे । अथ द्यौः । यत्पृथिव्या अधिदूरं गता भवति । यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्टृवादित्यो भवति । आविष्टो रसान् । आविष्टो भासं ज्योतिषाम् । आविष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । आविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नभ आदित्यो भवति । [नेता रसानां] नेता भासाम् । ज्योतिषां प्रणयः । अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः ।

१. RV. I. 136. 3; II. 41. 6; SV. 2, 262.

२. RV. III. 59. 2.

३. RV. I. 24. 15; VS. 12. 12.

४. वृणोतीति सतः Durga and Bib. Ind.

५. निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः Durga and Bib. Ind.

६. Cf. SRV. I. 112. 5; 148. 1; VII. 10. 2. pp. i. 488; 650; iii. 25.

७. Cf. SRV. IX. 83. 3. p. iii. 734

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,

M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

९. The quotation is untraced. Cf. SRV. I. 125. 5. p. i. 569.

१०. गतवते C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; and Roth, edition.

११. विष्टृपा० C 3; विष्टृवा० W 1.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

१३. प्रभवः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

न न भातीति वा । एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पंचदश । रश्मिर्यमनात् । तेषामादितः साधारणानि
पञ्चाश्वरश्मिभिः ।

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कक्षात् । दिशतेः । आसदनात् । अपि वाभ्य-
शनात् ।

तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य [नाम] भवति । काष्ठा दिशो भवन्ति ।
क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । काष्ठा उपदिशो भवन्ति । इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति ।
आदित्योऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते ।
क्रान्त्वा स्थितो भवति । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति
स्थावराणाम् ॥ १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणातेः । शस्त्रातेर्वा । वृत्रस्य [निण्यं] निर्णामं विचरन्ति विजान-
न्त्याप इति । दीर्घं द्राघतेः । तमस्तनोतेः । आशयदिशेतेः । इन्द्रशत्रुर्दिन्द्रोऽस्य शम-
यिता वा शातयिता वा । तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रः । मेघ इति नैरुक्ताः । [त्वाष्ट्रो-
ऽसुर इत्यैतिहासिकाः ।] अपां च ज्योतिषश्च मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते ।
तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अहिवत् खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्धा
शरीरस्य श्रोतांसि निवारयाश्चकार । तस्मिन् हते प्रसंस्यन्दिर आपः । तदभि-
वादिन्येषर्भवति ॥ १६ ॥

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. आज्यन्त्वो W 1; आज्यन्त्वो C 5.

३. Cf. SRV. VIII. 80. 8; X. 103. 9. pp. iii. 529; IV. 340.

४. Cf. SRV. I. 37. 10. p. i. 202.

५. RV. I. 32. 10.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. जावते: C 5.

८. आशयते: BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. त्वाष्ट्रो...इत्यैतिहासिकाः is omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga. The passage अतिष्ठन्तीनाम...इत्यैतिहासिकाः is quoted by SRV. I. 32. 10. p. i. 170.

१०. प्रशस्यन्दिर BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववारं ॥

दासपत्नीर्दासाधिपत्यः । दासो दस्यते । उपदासयति कर्माणि । अहिगोपा अतिष्ठन् । अहिना गुप्ताः । अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ।

अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव । निर्हसितोपसर्गः । आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति । पणिः पणनात् । वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं भ्रं भवति विभर्ते । वृत्रं जघ्निवान् । अपववारं तत् । वृत्रो वृणोतेर्वा । वर्ततेर्वा । वर्धतेर्वा ।

यद्वृणोतदु वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति विज्ञायते । यदवर्तत तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति विज्ञायते । यदवर्धत तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात् । प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीणि । उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति । रातेर्वा स्याद्दानकर्मणः । प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ।

उपोनामान्युत्तराणि षोडश । उषाः कस्मात् । उच्छतीति सत्याः । रात्रेरपरः कालः । तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमरिक् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागम् । चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमम् । यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत् स्थानम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः ।

तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥

१. RV. I. 32. 11.

२. Cf. BD. V. 166.

३. तद् C 4, Mi, W 1, W 2.

४. Cf. TS. 11. 4. 12. 2. स इमाल्लोकानवृणोत् । यदिमाल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।

५. All the three quotations are untraced. The passage: दासपत्नी... विज्ञायते in quoted by SRV. I. 32. 11. p. i. 170; Cf. also I. 124. 10. p. i. 566.

६. षड्विंशती BK, C 4, C 5, Kn, M 3. Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3

७. प्ररमयति.....इतराणि is quoted by SRV. III. 34. 4, p. ii. 249.

८. Cf. BD. iii. 9.

९. षोडश C 3, C 5.

१०. Cf. BD. III. 9.

११. Cf. BD. iii. 8. Dawn is a *kalā* i. e. 16th portion of night.

१२. RV. I. 113. 1; SV. 2. 1099.

१३. The text seems to be corrupt. I propose to read उषाः for रात्रिः, this will make the line intelligible.

१४. इदं श्रेष्ठं...स्थानम् is quoted by SRV. I. 113. 1. p. i. 496.

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादौरेगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनानि ॥

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम् । रोचतेज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह । साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेः । अरि-
चत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः । कृष्णं कृष्यतेः । निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति । समानबन्धू समानबन्धने । अमृते अमरणधर्माणौ । अनूची [अनूच्या-
विति] । इतीतरेतरमभिप्रेत्य । द्यावा वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ । द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतस्तथा [सह] चरत इति स्यात् । आमिनानि [आमिन्वाने] । अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वणे ।

अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मात् । उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० ॥

अहश्च कृष्णमहुरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः । शुक्लं चाहुरर्जुनम् । विवर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव । उद्यन्नादित्यः । सर्वेषां ज्योतिषां राजा । अवाह-
न्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि ।

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मात् । मेहंतीति सतः । आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो भवति । उपरमन्तेऽसि-
न्ध्राणि । उपरता आप इति वा । तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तवादिषामुपरा उदायन् ।

अयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृवूकं वहतः पुरीषम् ॥

१. RV. I. 113. 2.

२. Cf. SRV. VI. 64. 1. p. ii. 865.

३. Cf. SRV. I. 92. 2. p. i. 410.

४. Cf. SRV. I. 35. 2; 123. 2. pp. i. 186, 557.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,

M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

७. The passage रुशद्वत्सा...कुर्वणे is quoted by SRV. I. 113. 2. p. i. 497.

८. RV. VI. 9. 1.

९. विद्याभिः C 6.

१०. मेहयतीति C 4, W 1.

११. RV. X. 27. 23.

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रंतमो भवति । [कृत्तत्रमन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानाम् ।] विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्ति । अनूपा अनुवपन्ति लोकान्त्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेव । अनूप्यत उदकेन । अपि वान्वाविति स्यात् । यथा प्रागिति । तस्यानूप इति स्यात् । यथा प्राचीनमिति । द्वा ब्रवूकं वहतः पुरीषं । वाय्वादित्या उदकम् । ब्रवूकमित्युदकनाम । ब्रवीतेः [वा] शब्दकर्मणः । अंशतेर्वा । पुरीषं पृणातेः । पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

वाङ्मनामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक् कस्मात् । वचेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति । तद् यद्देवतावदुपरिष्ठात्तद्व्याख्यास्यामः । अथैतन्नदीवत् ॥ २३ ॥

इयं शुष्मैर्भिविंखा इवारुज्जत्सानुं गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ।

इयं शुष्मैः शोषणैः । शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः । विसं विख्यते-भेदनकर्मणः । वृद्धिकर्मणो वा । सानु संमुच्छ्रितं भवति । समुञ्जमिति वा । महद्भिरुर्मिभिः । पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम् । पारं परं भवति । अवारमवरम् । अवनाय सुप्रवृत्ताभिः [शोभनभिः] स्तुतिभिः सरस्वतीं [नदीं] कर्मभिः परिचरेम ।

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकं कस्मात् । उनत्तीति सतः ।

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मात् । नदना [इमां] भवन्ति । शब्दवत्यः । बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तम् । आश्चर्यमिव प्राधान्येन ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव ।

१. Cf. SRV. X. 27. 23. p. IV. 80.

२. प्रथमो C 5, M 3, Mi, W 1, W 2.

३. Cf. SRV. I. 123. 2. p. i. 557; VI. 72. 1. p. ii. 883.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

५. Cf. SRV. III. 22. 4. p. ii. 194; omitted along with पूरयतेर्वा by Durga.

६. Cf. SRV. I. 3. 12. p. i. 40; Cf. BD. ii. 135-136.

७. See N. 11. 25-27.

८. पारावतघ्नीम० M 1.

९. RV. VI. 61. 2.

१०. समुद्धृतं G.

११. Quoted by SRV. I. 128. 3. p. i. 580; Cf. also II. 23. 7. p. ii. 65.

१२. समुञ्जनमिति M 1, M 2, W 3; is omitted along with वा by C 3; समुञ्जं नयतीति वा Durga.

१३. Quoted by SRV. VI. 61. 2. p. ii. 855.

१४. सुप्रवृत्ताभिः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१६. नैघण्टुकं M 3.

१७. तत्रेतिहास० C 3.

विश्वामित्रः सर्वमित्रः । सर्वं संस्तुतम् । सुदाः कल्याणदानः । पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः । पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वा । अमिश्रीभावगतिर्वा । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्योः सम्भेदमाययौ । अनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव । गाथा भवतेति । अपि द्विवत् । अपि बहुवत् । तद् यद् द्विवदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतद्वहुवत् ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

ग्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सूनुः ।

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिने । ऋतावरीऋतवत्यः । ऋतमित्यु-
दकनामं । प्रत्युतं भवति । मुहूर्तमेवैरयनैरवनेर्वा । मुहूर्तो मुहुर्कतुः । ऋतुरर्त्तगति-
कर्मणः । मुहुर्मूर्ह इव कालः । यावदभीक्षणं चेति । अभीक्षणमभिक्षणं भवति । क्षणः
क्षणोतेः । प्रक्षुणतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राप्तिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या
महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वाचनाय । कुशिकस्य सूनुः । कुशिको
राजा बभूव । क्रोशतेः शब्दकर्मणः । क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयति कर्मणः । साधु विक्रो-
शयिताऽर्थानामिति वा । नद्यः प्रत्यूचुः ॥ २५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरद्वज्रवाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इन्द्रोऽस्मान् अरद्वज्रवाहुः । रदतिः खनतिकर्मा । अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीना-
मिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता । सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः
पूजाकर्मणः । प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्यं
ऊर्णोतेः । वृणोतेरित्यौर्णवामैः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

१. Cf. SRV. I. 63. 8. p. i. 313.

२. Cf. BD. IV. 106, 107.

३. N. 9. 39.

४. RV. III. 33. 5.

५. Cf. SRV. I. 2. 8. p. i. 3.

६. प्रस्तुतं C 3.

७. ऋतुः is omitted by C 5.

८. मूढ C 6, M 1, M 2.

९. Cf. SRV. III. 33. 5. p. ii. 243.

१०. RV. III. 33. 6.

११. बाहू BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. पणयते C 4, M 3.

१३. cf. SRV. I. 23. 5; III. 54. 11. pp. i. 115; ii. 309.

१४. The passage कल्याणपाणि...पूजयन्ति is omitted by C 4.

१५. cf. SRV. III. 33. 6. p. ii. 244.

१६. ऊर्व्यं BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. उर्व्यं...लौर्णवाभः is omitted by Durga.

आ ते कारो ण्वामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।
नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥

आण्वामा ते कारो वचनानि । याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते
पाययमानेव योषा पुत्रम् । मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय । निनमा इति वा ।

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः
कस्मात् । अश्वतेऽध्वानम् । महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिका इत्येतद् दधत्
क्रामतीति वा । दधत् कन्दतीति वा । दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववदेवतावच्च
निगमा भवन्ति । तद् यद् देवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

उत स वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि ।
क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामङ्गस्यन्वापनीफणत् ॥

अपि स वाजी वेजनवान् । क्षेपणमनु तूर्णमश्वतेऽध्वानम् । ग्रीवायां बद्धः ।
ग्रीवा गिरतेर्वा । गृणातेर्वा । गृह्णातेर्वा । अपि कक्ष आसनीति व्याख्यातम् ।
क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनुसंतवीत्वत् । तनोतेः पूर्व्या प्रकृत्या
निगमः । पथामङ्गसि पथां कुटिलानि । पन्थाः पततेर्वा । पद्यतेर्वा । पन्थतेर्वा ।
अङ्गोऽश्वतेः । आपनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ।

ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश ।

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

१. RV. III. 33. 10.

२. cf. SRV. III. 33. 10. p. ii. 246.

३. cf. BD. ii. 56.

४.

५. RV. IV. 40. 4.

६. cf. SRV. IV. 40. 4. p. ii. 458.

७. The following passage is added
after क्रतुं by C 5: वाजी क्षिपणिं
तुरण्यति ग्रीवायां बद्धः ।

८. cf. SRV. I. 123. 8. p. i. 560.

[अथ निर्वचनमोघो राज्ञो विद्या ह व अथातोऽनुक्रमिष्यामो वृक्षेवृक्षे तावां
वास्तूनि य ई चकारायं स शिङ्गे हिरण्यनामान्याष्टिषेणो यदेवापिः सौधारणानि
स्वरादित्यो रश्मिनामान्यतिष्ठन्तीनां दासपत्नी रात्रिनामानीदं श्रेष्ठं रुशद्वत्साहश्च
कृष्णं देवानां माने वाङ्मानीयं शुष्मेभि रमध्वं म इन्द्रो अस्मानाते कारवुर्ते
स्य वाज्यघ्राविशतिः ॥]

॥ इति निरुक्ते पूर्वपट्टे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि पट्विंशतिः । कर्म कस्मात् । क्रियत इति सतः ।

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मात् । अपतितं भवति । नानेन पततीति वा । तद् यथा जनयितुः प्रजौ । एवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषोऽग्रे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुर्ध्वः ॥

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यम् । अरणस्य रेकणः । अरणोऽपार्णो भवति । रेकण इति धननाम । रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषोऽग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम । शिष्यते प्रयतः । अचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति । मा नः पथो विदुर्ध्व इति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

न हि ग्रभाचारणः सुशेषोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अथा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाकेतु नर्व्यः ॥

न हि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽपि । अन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यः । ममायं [पुत्रः] इति । अथ स ओक्तः पुनरेव तदेति यत आगतो भवति । ओक्त इति निवासनामोच्यते । एतु नो वाजी व्रजनवान् । अभिषहमाणः सपत्नान् । नवजातः स एव पुत्र इति ।

अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति । पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

१. cf. Manu. IX. 138; Viṣṇu. XV. 44.

२. cf. Manu. IX. 32, 35-41. The diametrically opposite view is given IX. 48-54. cf. also Vas. XVII. 6-9; 63-64; Ap. Dh. II. 13. 6-7; Ga. Dh. XVIII. 9-14.

३. RV. VII. 4. 7.

४. cf. SRV. VII. 4. 7. p. iii. 14.

५. cf. SRV. I. 93. 4; p. i. 418.

६. cf. SRV. VII. 4. 7. p. iii. 14.

७. RV. VII. 4. 8.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. यत्ते BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. अभिषहमाणः C 4, C 5.

११. अथैतां Durga and S'ivadatta's edition. cf. BD. IV. 110-111.

शासद्बहिर्दुहितुर्नस्यैगाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्तसं शुम्भ्येन मनसा दधन्वे ॥

प्रशास्ति वोळ्हां सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहितां दुहिता । दुरे हिता ।
दोग्धेर्वा । नक्षारमुपागमत् । दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान् प्रजननयज्ञस्य । रेतसो वा ।
अङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य । विधानं पूजयन् ।
अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति । तदेतद्वङ्गोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवि शरदः शतम् ॥ इति ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

न दुहितर इत्येके ।

तस्मात्पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री^{१०} ।

इति विज्ञायते ।

तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।

इति च ।

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः । पुंसोऽपीत्येके । शौनःशेषे दर्श-
नात् । अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् ।

[अमूर्या यन्ति जामयुः सर्वा लोहितवाससः^{११}]

अभ्रातरं हव योषास्तिष्ठन्ति हवर्त्मनः^{१२} ॥

१. RV. III. 31. 1. The Second hemistich is paraphrased by yāska in the last part of the fifth Section.

२. वोढा, C 1, C, 2, C 3, C, 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

३. cf. BD. IV. 112.

४. Omitted by C 5.

५. cf. SRV. I. 34. 5. p. i. 182.

६. cf. SRV. III. 31. 1. p. ii. 226.

७. दायादा C 5.

८. S'B. XIV. 9. 4. 8; BU. VI. 4. 8; SVB. 1. 5. 17.

९. cf. Manu. IX. 130, 133, 139; Ba. II. 3. 14.

१०. The quotation is untraced. cf. Ms. 4. 6. 4; 4. 7. 9: यत्स्थालीं रिचन्ति न दारुमयं तस्मात्पुमान् दायादः हवदायादा । यत्स्थालीं परास्यन्ति न दारुमयं तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।

११. Durga gives the quotation in the following manner: अथ यत् स्थालीं परास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुह्वति न दारुमयं परास्यन्ति हवनकर्मणः दारुम-
येणैव जुह्वति तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति न पुमांसम् ।

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

१३. cf. AV. 1. 17. 1.

न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।

यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कृता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यम् । जमतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः । निर्गमनप्राया भवति । तान्वं आत्मजः पुत्रः । रिक्थं प्रारिचत् प्रादात् । चकारैनां गर्भनिधानीम् । सनितुर्हस्तग्राहस्य । यदी मातरो जनयन्त । वह्निं पुत्रम् । अवह्निं च स्त्रियम् । अन्यतरः सन्तानकर्ता भवति पुमान्दायादः । अन्यतरोऽर्द्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः ।

मनुष्याः कस्मात् । मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । मनस्यमानेन सृष्टाः । मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे । मनोरपत्यम् । मनुषो वा ।

तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरां अभि देवा असां ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ॥

तदद्यवाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुरा असुरताः । स्थानेष्वस्ताः । स्थानेभ्य इति वा । अपि वा सुरिति प्राणनाम । अस्तः शरीरे भवति । तेन तद्वन्तः ।

सोर्देवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम् ।

इति विज्ञायते ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्च । ऊर्गित्यन्नाम । ऊर्जयतीति

१. RV. III. 31. 2. cf. BD. i. 57, where it is quoted as an example of denial.

२. अजनिम् M 3; अजैनम् C 4, C 5, Mi, W 1, W 2.

३. अपचम् C 5. cf. A B. 7. 3. 1.

४. तान्वा M 3, Mi.

५. cf. BD. ii. 113.

६. यदि ह C 1, C 3, M 1, M 2, R. cf. SRV. III. 31. 2. p. ii. 227.

७. अजनयन्त SRV. loc. cit.

८. cf. SRV. III. 31. 2; I. 123. 5; pp. ii. 227; i. 558. cf. अर्थो हि कन्या परकीय एव S'ak. IV.

९. असुरा C 5,

१०. होरात्रं C 3, M 3.

११. RV. X. 53. 4.

१२. Cf. SRV. X. 53. 4. p. IV. 158.

१३. Cf. TB. ii. 3. 8. 2, 4. तेनासुराऽसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम् ।

१४. यज्ञेयासः C 5.

सतः । पक्वं सुप्रवृत्तमिति वा । पञ्चजना मम ह्योत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात् । निषेदनो भवति । निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ।

यत्पाञ्चजन्यया विशां ।

पञ्चजनीनयां विशा । पञ्च पृक्ता संख्या । स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा ।

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहुः कस्मात् । प्रबाधत आभ्यां कर्माणि ।

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुल्यः कस्मात् । अग्रगामिन्यो भवन्तीति वा । अग्रगालिन्यो भवन्तीति वा । अग्रकारिण्यो भवन्तीति वा । [अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा] अङ्गना भवन्तीति वा । अञ्चना भवन्तीति वा । अपि वाभ्यर्जनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहङ्ग्यः ॥

अवनयोऽङ्गुल्यो भवन्ति । अवन्ति कर्माणि^७ । कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि । योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातम् । अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्माणि^८ । दशधुरो दश युक्ता वहङ्ग्यः । धूर्धूर्चतेर्वधकर्मणः । इयमपीतरा धूरेतसादेव ।

विहन्ति वहङ्गम् । धारयतेर्वा ।

क्रान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ।

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मात् । आनतं भूतेभ्यः । अत्तेर्वा ।

अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ।

१. Cf. BD. VII. 68; cf. AB. III. 31. 5.

२. Cf. BD. VII. 69—72; SRV. I. 89. 10; VIII. 32. 22; pp. i. 399; iii. 390.

३. Omitted by Durga. निषद्यतीति is added by C 1.

४. RV. VIII. 63. 7.

५. पञ्चजनीयया C 1, M 3.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, & Durga.

७. अञ्जना BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. वाभ्यर्जनादेव. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, S, R. 5. Roth.

९. RV. X. 94. 7.

१०. Cf. SRV. I. 62. 10. p. i. 309.

११. Cf. SRV. I. 38. 12. p. i. 206.

१२. विहति C 3.

१३. वहे C 5.

१४. Cf. SRV. X. 94. 7. p. IV. 206.

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्मात् । बलं भरं भवति । विभर्तेः ।

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्मात् । धिनोतीति सतः ।

गोनामान्युत्तराणि नव ।

कुप्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ।

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ।

गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशतिम् ।

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात् । संक्षिप्तो विकर्षः ।

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश । अन्तिकं कस्मात् । आनीतं भवति ।

संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । संग्रामः कस्मात् । संगमनाद्वा ।
संगरणाद्वा । संगतौ ग्रामाविति वा ।

तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥

अभी३ दमेकमेको अस्मि निष्पाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पर्षान्प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

अभिभवामीदमेकमेकः । अस्मि निष्पहमाणः । सपत्नानभिभवामि । द्वौ किं
मा त्रयः कुर्वन्ति । एक इता संख्या । द्वौ द्रुततरा संख्या । त्रयस्तीर्णतमा संख्या ।
चत्वारश्चलिततमा संख्या । अष्टावश्चोतेः । नव न वननीया । नावासां वा । दश दस्ता ।
दृष्टार्था वा । विंशतिर्द्विदशतः । शतं दशदशतः । सहस्रं सहस्रत् । अयुतं प्रयुतं
नियुतं तत्तदभ्यस्तम् ।

अर्बुदो मेघो भवति । अरणमम्बु । तद्दः । [अम्बुदो] अम्बुमद्भातीति वा ।
अम्बुमद्भवतीति वा । स यथा महान्बहुर्भवति वर्षेस्तदिवार्बुदम् । खले न पर्षान्प्रति
हन्मि भूरि । खल इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि । खल इति संग्रामनाम । खलतेर्वा ।
स्खलतेर्वा । अयमपीतरः खल एतस्मादेव । समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति
शत्रवोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदुः । इन्द्रो ह्यहमस्मि । अनिन्द्रा इतर इति वा ।

१. द्वाविंशं शतम् C 1, C 2, C 3, C 6, M
1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

२. निःपाळः C 6, M 1; निःपाद् C 3;
निःपाळः C 4.

३. RV. X. 48. 7; cf. BD. I. 49.

४. Cf. SRV. X. 48. 7. p. IV. 146.

५. नावासां C 6

६. दिष्टार्था C 3.

७. Omitted by C 5.

८. नियुतं. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M
2, R 1, R 2, R 5, S.

९. अयुतं C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M
2, R 1, R 2, R 5, S.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi. R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
अम्बुमद्भातीति is omitted by Durga;

११. खलेन Roth.

१२. विविदुः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M
2, R 1, R 2, R 6, S.

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्रुवानः ।
आपान आश्रुवानः ।

वधकर्मण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र वियात इत्येतद् वियातयत इति
वा । वियातयेति वा ।

आखण्डल प्र हूयसे^१ ।

आखण्डयितः । [खण्डं खण्डयते^२] ।

तल्लित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म । ताल्लयतीति सतः ॥ १० ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पर्धा वसु मनुष्या ददीमहि ।

या नो दूरे तल्लितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ॥

त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि ।
याश्च नो दूरे तल्लितो याश्चान्तिके । अरातयोऽदानकर्माणो वा । अदानप्रज्ञा वा ।
जम्भया ता अनमसः । अम इति रूपनाम^३ । आप्नोतीति सतः ।

विद्युत्तल्लिङ्गवतीति शाकपूणिः । सा ह्यवताळयति । दूराच्च दृश्यते । अपि
त्विदमन्तिकनामैवामिप्रेतं स्यात् ।

दूरे चित्सन्तल्लिङ्गिवार्ति रोचसे ।

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव संदृश्यसे इति ।

वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश । वज्रः कस्मात् । वर्जयतीति सतः । तत्र कुत्स
इत्येतत् कृन्तते । ऋषिः कुत्सो भवति । कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवः । अथाप्यस्य
वधकर्मैव भवति । तत्सख इन्द्रः शुष्णं जर्धनेति ।

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत् सन्नित ऐश्वर्येणेति वा । सनि-
तमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभि खरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेक्षं ॥

१. RV. VIII. 17. 12; AV. 20. 5. 6.
SV. 2. 76.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3,
Durga.

३. तल्लिङ्गं C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

४. ताल्लयतीति. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

५. RV. II. 23. 9.

६. Cf. SRV. II. 23. 9, p. ii. 66.

७. RV. I. 94. 7.

८. Cf. SRV. I. 94. 7. p. i. 423.

९. वज्रयतीति C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.

१०. अत्रा C 1, C 6, M 1, M 2.

११. Cf. SRV. I. 11. 7. p. i. 78.

१२. RV. I. 164. 21; cf. AV. 9. 9. 22.

यत्र [सुपर्णाः] सुपतना आदित्यरश्मयैः । अमृतस्य भागमुदकस्य । अनिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा । अभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः । स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति^१ ।

विपक्वप्रज्ञ आदित्यः ।

इत्युपनिषद्वर्णो भवति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । यत्र [सुपर्णाः] सुपतनानीन्द्रियाणि । अमृतस्य भागं ज्ञानस्य । अनिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा । अभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा । स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति । विपक्वप्रज्ञ आत्मा । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहुः कस्मात् । प्रभवतीति सतः ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रसतेः ।

महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । महान् कस्मात् । मानेनान्याञ्जहातीति शाकपूणिः । महंनीयो भवतीति वा । तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते वक्तैर्वा वहतेर्वा साभ्यासात् ।

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । गृहाः कस्मात् । गृह्णन्तीति सताम् ।

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ।

सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः । सुखं कस्मात् । सुहितं खेभ्यः । खं पुनः खर्नतेः ।

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूपं रोचतेः ।

प्रशंस्यनामान्युत्तराणि दश ।

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ।

सत्यनामान्युत्तराणि षट् । सत्यं कस्मात् । सत्सु तायते । सत्प्रभवं भवतीति वा ।

अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माण [उत्तरे] धातवश्चायतिप्रभृतीनि च । नामान्यासिश्राणि ।

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाझानाय ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. Cf. SRV. I. 164. 21. p. i. 705.

३. Cf. SRV. I. 31. 14; 129. 1; pp. i. 163, 583.

४. The quotation is untraced.

५. अनिमिषन्ति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. ०प्रज्ञा M 3.

७. मांहनीयो M 3.

८. Cf. SRV. V. 30. 1. p. ii. 551.

९. प्रशंस्य Mi.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

११. Cf. SRV. X. 50. 5. p. iv. 152: तथापि हि कं लुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीत्युक्तवान्काचार्यः ।

अथात उपमाः । यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः । तदासां कर्म । ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयासां वाप्रख्यातं वोपमिमीते । अथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १३ ॥

तनूत्यजेष्व तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ॥

तनूत्यक् तनूत्यक्ता । वनर्गू वनगामिनौ । अशिमन्थनौ बाह्व तस्कराभ्यामुपमिमीते । तस्करस्तत्करोति [तत्करो भवति] यत्पापकमिति नैरुक्ताः । तनोतेर्वा स्यात् । सन्ततकर्मा भवति । अहोरात्रकर्मा वा । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । [अभ्यधीतामिति] अभ्यधाताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥

कुहं खिद् दोषा कुहु वस्तोरश्विना कुहाभिपिलं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषां कृणुते सधस्य आ ॥

क खिद्रात्रौ भवथः क दिवा । काभिप्राप्तिं कुरुथः । क वसथः । को वां शयने विधवेव देवरम् । [देवरः कस्मात् । द्वितीयो वर उच्यते] । विधवा विधातृका भवति । विधवनाद्वा । विधावैनाद्वेति चर्मशिराः । अपि वा ध्रुव इति मनुष्यनाम । तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेः । आकुहते सधस्यैने ।

अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः । यथेति कर्मोपमा ।

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥

भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

आत्माततेर्वा । आसेर्वा । अपि वाप्त इव स्यात् । यावद् व्याप्तिभूत इति ।

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसैः ।

१. RV. X. 4. 6.

२. Cf. SRV. X. 4. 6. p. iv. 9.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

४. यतः करोति पापकमिति Durga.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

६. RV. X. 40. 2.

७. विधवनाद्वेति S'ivadatta's ed.

८. प्रचर्मशिराः S'ivadatta's ed.

९. सह०. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S. and Roth's edition.

१०. Cf. SRV. X. 40. 2. p. iv. 121.

११. RV. V. 78. 8.

१२. RV. I. 50. 3; AV. 13. 2. 18; 20. 47. 15; VS. 8. 40.

१३. RV. X. 97. 11; VS. 12. 85.

१४. RV. X. 78. 2. According to Durga some Mss. do not read the quotation thinking that *na* is already explained: दुर्मदासो न सुरायाम् see N. 1. 4.

अग्निरिव ये [मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का^१] भ्राजस्वन्तो रुक्मव-
क्षसः ॥ १५ ॥

चतुरश्विददमानाद्विभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

चतुरश्विद्वै [अक्षान^२] धारयत इति । तद्यथा कितवाद्विभीयादेवमेव
दुरुक्ताद्विभीयात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ।

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाप्युपमार्थे दृश्यते ।

जार आ भगम् ।

जार इव भगम् । आदित्योऽत्र जार उच्यते । रात्रेर्जारयित्वा । स एव भासाम् ।
तथापि निगमो भवति ।

स्वसुर्जारः शृणोतु नः । इति

उषसमस्य स्वसारमाह साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । अपि त्वयं मनुष्यजार
एवाभिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तथा स्यात् । भजतेः ।

मेघ इति भूतोपमा ।

मेघो भूतो भूमि युन्नयः ।

मेघो मिषतेः । तथा पशुः पश्यतेः^३ ।

अग्निरिति रूपोपमा ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगुपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् ।

था इति च ।

तं प्रत्न^४र्था पूर्व^५र्था विश्वथेम^६र्था ।

प्रत्न^४ इव पूर्व^५ इव विश्व इवेम इवेति । अयमेततरोऽमुष्मात् । असावस्ततरोऽ-
स्मात् । अमुथा यथासाविति व्याख्यातम् ।

वदिति सिद्धोपमा ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. RV. I. 41. 9.

३. चिद् is omitted by Kn. and Sāyana.

४. Cf. SRV. I. 41. 9. p. i. 217:

चतुरोऽक्षान्धारयत...स्पृहयेत् ।

५. Fragment of RV. X. 11. 6; AV. 18. 1. 23.

६. Cf. PMbh. जरयन्तीति जाराः ।
जीर्यन्ति तैर्जाराः । vol. II. p. 147.

७. जार C 4, M 3.

८. RV. VI. 55. 5.

९. एवाभिप्रेतं W 2; ०प्रेत C 4, M 3.

१०. RV. VIII. 2. 40.

११. Cf. S'B. VI. 2. 1. 4: यदुपश्यत्तस्मादेते
पशवस्तेष्वेतमपश्यत्तस्मादेवेते पशवः ।
Weber's edition p. 507.

१२. RV. II. 35. 10.

१३. प्रलथा W 1.

१४. RV. V. 44. 1; VS. 7. 12.

१५. प्रल W 1.

ब्राह्मणवद्वृषलवत् ।

ब्राह्मणा इव वृषला इवेति । [वृषलो वृषशीलो भवति । वृषाशी-
लो वा] ॥ १६ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिषवत् प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥

प्रियमेधः । प्रिया अस्य मेधा । यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् ।
प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः । कण्वप्रभवः । यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः संबभूव ।
भृगुर्भृज्यमानो न देहे । अङ्गारेष्वङ्गिराः । अङ्गारौ अङ्कनाः [अञ्जनाः] । अत्रैव
तृतीयमृच्छतेत्यूचुः । तस्मादत्रिः । न त्रयं इति । विखननाद्वैखानसः । भरणाद्भारद्वाजः ।
विरूपो नानारूपः । महिषवतो महाव्रतं इति ॥ १७ ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते । सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम् । श्वाकाक इति
कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुक्रुतिः । तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुक्रुतिर्विद्यत
इत्यौपमन्यवः । काकोऽपकालयितव्यो भवति । तित्तिरिस्तरणात् । तिलमात्रचित्र
इति वा । कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः । कपिरिव जवते । ईषत्पिङ्गलो वा । कमनीयं
शब्दं पिञ्जयतीति वा । श्वा शुयायी । शवतेर्वास्याद्गतिकर्मणः । श्वसितेर्वा । सिंहः
सहनात् । हिंसेर्वा स्याद् विपरीतस्य । संपूर्वस्य वा हन्तेः । सहाय हन्तीति वा
व्याघ्रो व्याघ्राणात् । व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ।

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । मेधावी कस्मात् । मेधया तद्वान्भवति ।
मेधा मतौ धीयते ।

स्तोत्रनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ।

१. The quotation is untraced. Mss. of the longer recension do not accent the passage.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

३. RV. I. 45. 3.

४. Cf. SRV. I. 139. 9. p. i. 623.

५. Cf. SRV. I. 44. 6. p. i. 225.

६. Cf. SRV. I. 45. 3. p. i. 229; cf. BD. V. 99.

७. Cf. AB. iii. 34: येऽङ्गारा आसन्ते ऽङ्गिरसोऽभवन् ।

Cf. SRV. I. 1. 6; 127. 2; X. 62. 5; 67. 2. pp. i. 27, 574; IV. 186, 206.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

९. Cf. SRV. I. 139. 9. p. i. 623.

१०. ऽद्वैसानसः W 1.

११. Cf. SRV. I. 45. 3. p. i. 229.

१२. हिंसेर्वा...विपरीतस्य is omitted by Durga. Cf. PMbh. हिंसेः सिंहः Vol. II. p. 87.

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञः कस्मात् । प्रख्यातं यजति कर्मेति
नैरुक्ताः । याचजो भवतीति वा । यजुरुश्चो भवतीति वा । बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः ।
यजूंष्येनं नयन्तीति वा ।

ऋत्विङ्गामान्युत्तराण्यष्टौ । ऋत्विक् कस्मात् । ईरणः । ऋग्यष्टा भवतीति
शाकपूणिः । ऋतुयाजी भवतीति वा ।

याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश ।

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ।

अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ।

स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ।

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूपः कस्मात् । कु पानं भवति । कुप्यतेर्वा ।

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दश । स्तेनः कस्मात् । संख्यानामस्मिन्पापकमिति
नैरुक्ताः ।

निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् । [निर्णीतं कस्मात् । निर्णिकं भवति^१]

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूरं कस्मात् । द्रुतं भवति । दुरयं वा ।

पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराणं कस्मात् । पुरा नवं भवति ।

नवनामान्युत्तराणि षळेव । नवं कस्मात् । आनीतं भवति ॥ १९ ॥

द्विश उत्तराणि नामानि षड्विंशतिः । प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य । प्रपित्वे
प्राप्ते । अभीकेऽभ्येक्ते ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयसा गहि^२ ।

अभीके चिदुलोककृत्^३ ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

दध्नमर्भकमित्यल्पस्य । दध्नं दध्नोतेः । सुदध्नं भवति । अर्भकमवहृतं भवति ।

उपोप मे परा मृश मा मे दध्राणि मन्यथाः ।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः ।

१. चतुर्दशैव Roth's and S'ivadatta's
edition.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

३. Cf. SRV. I. 126. 3. p. i. 571.

४. Cf. SRV. I. 104. 1. p. i. 457.

५. RV. VIII. 4. 3; SV. 1. 252;
2. 1071.

६. RV. X. 133. 1; AV. 20. 95. 2;
SV. 2. 1151.

७. Cf. SRV. I. 31. 6. p. i. 160.

८. दध्नोतेः C 5, M 3, Mi.

९. RV. I. 126. 7; cf. BD. IV. 3.

१०. RV. I. 27. 13; cf. VS. 16. 26.

इत्यपि निगमौ भवतः ।

तिरः सत इति प्राप्तस्य । तिरस्तीर्णं भवति । सतः संसृतं भवति ।

तिरश्चिर्दर्यया पारि वृत्तिर्यातमदाभ्यां ।

पात्रैव भिन्दन्सुत एति रक्षसैः ॥

इत्यपि निगमौ भवतः ।

त्वो नेम इत्यर्थस्य । त्वोऽपततः । नेमोऽपनीतः । अर्थं हरतेर्विपरीतात् । धार-
यते वा स्यात् । उद्धृतं भवति । क्रोधोते वा स्यात् । क्रुद्धतमो विभागः ।

पीयति त्वो अनु खो गृणाति ।

नेमे देवा नेमेऽसुराः ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः ।

नेमानि क्षत्राणि

इति च ब्राह्मणम् । ऋक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते । स्तृभिस्तीर्णानीव ख्यायन्ते ।

अमी य ऋक्षा निहितास उर्चा ।

पश्यन्तो धार्मिव स्तृभिः ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

वज्रीभिरुपजिह्विका इति सीमिकानाम् । वज्रयो वमनात् । सीमिका स्यमनात् ।
उपजिह्विका उपजिह्वः ।

१. अप्राप्तस्य is given as a variant by Durga.

२. Cf. SRV. VI. 75. 9; VII. 104. 21.

३. RV. V. 75. 7.

४. RV. VII. 104. 21; AV. 8. 4. 21.

५. Cf. SRV. I. 72. 4; 147. 2; V. 61. 8; VI. 33. 5. pp. i. 340, 648; ii. 639, 777.

६. क्रुद्धमो S'ivadatta's edition.

७. RV. I. 147. 2; VS. 12. 42.

८. Cf. Ms. ii. 9:

देवाश्च वा असुराश्चास्पर्धन्त नेमे देवा
आसन्नेमेऽसुराः ।

९. Cf. SRV. I. 24. 10. p. i. 132.

१०. Cf. SRV. I. 166. 11. p. i. 728.

११. Cf. Tait. B. I. 5. 2. 5, 6: असुं स
लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् ।
देवगृहा वै नक्षत्राणि ।.....यानि
वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि तानि नक्ष-
त्राणि ।

१२. Quotation is untraced. Cf. Tait.
Br. II. 7. 18. 3. न वा इमानि
क्षत्राण्यभूवन्निति । तन्नक्षत्राणां नक्षत्र-
त्वम् ।

१३. Cf. SRV. I. 50. 2. p. i. 248.

१४. RV. I. 24. 10.

१५. RV. IV. 7. 3.

[व॒म्रीभिः पु॒त्रम॒ग्रुवो॑ अदा॒नम्]

यद॒च्युप॒जिह्मिका॒ यद्व॒म्रो अ॒ति॒सर्प॑ति ।

इत्यपि निगमो भवति [निगमौ भवतः^१]

ऊ॒र्दरं॑ कृ॒दर॒मित्या॑वपनस्य । ऊ॒र्दर॒मुद्दी॑र्णं भवति । ऊ॒र्जे दी॑र्णं वा ।

तमू॒र्दरं॑ न पृ॒णता॒ यवे॑न ।

इत्यपि निगमो भवति । तमू॒र्दर॒मिव॑ पू॒रय॑ति यवेन । कृ॒दरं॑ कृत॒दरं॑ भवति ।

समि॒द्धो अ॒ञ्जन् कृ॒दरं॑ मती॒नाम् ।

इत्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

र॒म्भः पि॒नाक॑मिति दण्डस्य । र॒म्भ आ॒रभ॑न्त ए॒नम् ।

आ त्वा॑ र॒म्भं न॒ जि॒त्रयो॑ र॒म्भम् ।

इत्यपि निगमो भवति । आ॒रभ॑महे त्वा जी॒र्णा इव॑ दण्डम् ।

पि॒नाकं॑ प्र॒तिपि॑नष्ट्येनेन ।

कृ॒त्ति॒वासाः॑ पि॒नाक॑हृ॒स्तोऽव॑ततध॒न्वा ।

इत्यपि निगमो भवति ।

मे॒ना आ॒ इति॑ स्त्री॒णाम् । स्त्रियः॑ स्त्याय॒तेर॒पत्र॑पण॒कर्म॑णः । मे॒ना मा॒नय॑न्त्ये॒नाः ।

आ गच्छ॑न्त्ये॒नाः ।

अ॒मे॒नाँश्चि॒ज्जनि॑वतश्च॒कर्थ॑^{१३} ।

आ॒स्त्वाकृ॑न्त॒न्नप॑सोऽतन्व॒त ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

शे॒पो वै॒तस॑ इति पुंस्प्र॒जन॑नस्य । शे॒पः श॑पतेः स्पृ॒शति॑कर्मणः । वै॒तसो॑ वि॒तस्तं॑ भवति ।

१. RV. IV. 19. 9. It is omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

२. RV. VIII. 102. 21; VS. 11. 24.

३. निगमौ भवतः is read by C 1, C 2, C 3, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S. and Roth.

४. RV. II. 14. 11.

५. VS. 29. 1.

६. RV. VIII. 45. 20.

७. Cf. SRV. VIII. 45. 20. p. iii. 432.

८. KS. 9. 7; cf. VS. 3. 61.; S'B. 2. 6. 2. 7; TS. 1. 8. 6. 2.

९. Cf. SRV. I. 51. 13; I. 161. 4;

IV. 34. 7; V. 43. 6. pp. i. 260, 679; ii. 445, 558.

१०. स्त्रियः...कर्मणः is omitted in the passage quoted by SRV. I. 15. 3. 62. 7. pp. i. 93, 308; cf. also I. 51. 13. p. i. 260. Cf. PMbh. स्त्यायतेरेव स्त्री.....स्त्यायत्यस्यां गर्भं इति । Vol. I. p. 245, 246.

११. Quoted by SRV. I. 51. 13. p. i. 260.

१२. Quoted by SRV. I. 15. 3. p. i. 93.

१३. RV. V. 31. 2.

१४. MS. 1. 9. 4: 134. 8; KS. 9. 9.

१५. Cf. SRV. IX. 113. 4; X. 95. 4. pp. iii. 829; IV. 310.

यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेपम् ।

त्रिःस्र माहः श्रथयो वैतसेन ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

अथैनेत्युपदेशस्य ।

अया ते अग्रे समिधा विधेम । इति स्त्रियाः ।

एना वो अग्निम् । इति नपुंसकस्य ।

एना पत्या तन्वं संसृजस्व । इति पुंसः ।

सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः । स नः सेवतां यस्तुरः ।

सचस्वा नः स्वस्तये । सेवस्व नः स्वस्तये ।

स्वस्तीत्यविनाशनाम । अस्तिरभिपूजितः । हुं अस्तीति ।

भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ।

रेजते अग्रे पृथिवी मखेभ्यः ।

इत्यपि निर्गमौ भवतः ।

द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः ।

तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥

१. RV. X. 85. 37; cf. AV. 14. 2. 38.

२. RV. X. 95. 5.

३. RV. IV. 4. 15.

४. RV. VII. 16. 1; SV. 1. 45; 2. 90; VS. 15. 32.

५. RV. X. 85. 27; cf. AV. 14. 1. 21.

६. सिषक्ति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. SRV. I. 18. 2; 38. 8. pp. i. 104, 205.

८. RV. I. 18. 2; VS. 3. 29.

९. RV. I. 1. 9; VS. 3. 24.

१०. Cf. SRV. VIII. 5. 2. p. iii. 255.

११. विनाशि. Roth's edition. Durga gives विनाश as a Variant.

१२. स्वस्तीति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; & Roth.

Cf. SRV. VIII. 1. 1. p. iii. 6; cf. also I. 35. 1; 89. 6.

१३. Cf. SRV. I. 31. 3; 87. 3; II. 12. 1; pp. i. 159, 390; ii. 32.

१४. RV II. 12. 1; AV. 20. 34. 1.

१५. RV. VI. 66. 9.

१६. निगमो Roth's edition.

कतरा पूर्वा कतरापरानयोः कथाजाते कवयः को विवेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेवं ॥

कतरा पूर्वा कतरापरानयोः । कथं जाते । कवयः क एने विजानाति । सर्वमात्मना
बिभृतो यद्ध । एनयोः कर्म । विवर्तेते चैनयोः । अहनी अहोरात्रे । चक्रियेव चक्रयुक्ते
इवेति । द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ २२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

[कर्मनामानि परिषदं न हि ग्रन्थाय शासद्विद्विभ्रातेव न जर्मये मनुष्यनामानि
तर्दद्य दशावनिभ्योऽभीदं त्वया वयं यत्रां सुपर्णा बहुनामानि तनूत्यजेव कुहस्विचतुर्
श्चित्रिप्रयमेधवदर्थं लुप्तोपमान्यचति द्विषो रम्भः कतरा पूर्वा द्वाविंशतिः ॥]^३

॥ इति निरुक्ते पूर्वपट्टे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. RV. I. 185. 1.

२. Cf. SRV. I, 185. 1. p. i. 772.

३. Small figure within brackets

represents the corresponding
section of the third chapter of
the *Nirukta*.

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनु-
क्रमिष्यामः । अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ।

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् ।
जहा को असदीषते^१ ॥

मर्या इति मनुष्यनाम । मर्यादामिधानं वा स्यात् । [मर्यादा मर्यैरादीयते]
मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु ।
कोऽस्मद्गीतः पलायते ।

निधा पाश्या भवति । यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयतेः ।
विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।

अप ध्वान्तमूर्णुहि पूरिं चक्षुर्मुग्ध्य^२ सान्निधयेव बद्धान् ॥

वयो वेबहुवचनम् । [सुपर्णाः] सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याच-
मानाः । अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा । चष्टे वा । पूरिं पूरय देहीति वा ।
मुञ्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् ॥

पार्श्वतः श्रोणितः शितामृतः ।

पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति । पशुः स्पृशतेः । संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः ।
संस्पृष्टमङ्गैः । अङ्गमङ्गनात् । अञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणैर्गतिचलाकर्मणः । श्रोणि-

१. यान्यन्येका० M 3.

२. RV. VIII. 45. 37.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3;

४. Quoted by SRV. VIII. 45. 37. p.
iii. 435. cf. BD. ii. 109,

५. RV. X. 73. 11; SV. 1. 319.

६. याजमानाः C 3.

७. Cf. SRV. I. 164. 14. p. i. 701,

८. Cf. SRV. I. 35. 12. p. i. 195.

९. Fragment of VS, 21. 43.

१०. Cf. SRV. I. 164. 1. p. 1. 696.

११. श्रोयतेः C 5.

अलतीव गच्छतः । दोः शिताम भवति । दोर्द्वतेः । योनिः शितामेति शाकपूणिः । विषितो भवति । श्यामतो यकृत् इति तैटीकिः । श्यामं श्यायते । यकृद् यथा कथा च कृत्यते । शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः । शितिः श्यते । मांसं माननं वा । मानसं वा । मनोऽस्मिन्सीदतीति वा । मेदो मेद्यते ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति लादातमद्रिवः ।

राधुस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भरं ॥

यदिन्द्र [चित्रं] चायनीयं मंहनीयं धनर्मस्ति । यन्म इह नास्तीति वा । त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यम् । अद्रिवन् । अद्रिराहणात्येनेन । अपि वाचेः स्यात् ।

ते सोमादो^{११} । इति ह विज्ञायते ।

राध इति धननाम । राधुवन्यनेन^{१२} । तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर । उभौ समुब्धौ भवतः ।

दमूना दममना वा । दानमना वा । दान्तमना वा^{१३} । अपि वा दम इति गृह-
नाम । तन्मना स्यात् । मनो मनोतेः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्रे अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि^{१४} ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । [पर]

१. Cf. BD. ii. 114.

२. शामं M 2.

३. चिद् C 1.

४. कृद्यते C 4, C 5, M 3, Mi.

५. शतेः C 3, C 5, M 3, W 2.

६. RV. V. 39. 1; SV. 1. 345; 2. 522.

७. Omitted by, BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Quoted by SRV. V. 39. 1. p. ii. 573.

९. Quoted by SRV. VIII. 4. 21. p. iii. 254.

१०. स्यात् is omitted by C 1. cf. SRV. I. 129. 10. p. i. 588.

११. RV. X. 94. 9. It looks as if Yaska did not think it to be a Vedic quotation otherwise he

would have used the words, as he usually does; इत्यपि निगमो भवति instead of इति ह विज्ञायते which are generally used with Brâhmana quotations.

१२. Omitted by Durga.

१३. समुब्धौ BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. Cf. SRV. I. 123. 3; VI. 71. 4. pp. i. 558, ii. 883.

१५. Cf. SRV. I. 60. 4; IV. 11. 5; pp. i. 295; ii. 381.

१६. RV. V. 4. 5; AV. 7. 73. 9.

१७. परगृहाणीति वा परकुलानीति वा M 1.

१८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

गृहाणीति वा । दुरोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तराः । इमं नो यन्नमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्ने अभियुजो विहृत्य शत्रूयतामाभरं भोजनानि । विहृत्यान्वेषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा । धनानीति वा ।

मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः । मूषोप्येतस्मादेवं ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशवः ।

मूषो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशवः कूपपशवः । मूषिका इवा-
स्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्रानि व्यदन्तीति वा ।
सन्तपन्ति माध्यः कामाः । स्तोतारं ते शतक्रतो [वित्तं मे अस्य रोदसी] । जानीतं
मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति ।

त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृद्भूमिश्रं गाथा-
मिश्रं भवति । त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूव । अपि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यात् ।
एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।

सोमे राजन्प्र ण आयूषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि^{१३} ॥

ईषणेन वैषणेन^{१४} वार्षणेन वा । ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य ।
प्रवर्धय च न आयूषि सोमराजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि
विवासनानि गमनानीति वा ।

कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति । कर्तनहन्तनयातनेति ।

जठरमुदरं भवति । जग्धमस्मिन्ध्रियंते धीयते वा ॥ ७ ॥

१. अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव is added after वा by Durga & S'ivadatta.

२. Cf. SRV. III. 25. 5. p. ii. 200.

३. आहर C 1, C 4, C 5, M 3.

४. निहृत्य C 1, C 2, C 3, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

५. भवतामाहर BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. Cf. SRV. I. 105. 8. p. i. 464.

७. RV. I. 105. 8; X. 32. 2; cf. BD. VII. 34.

८. वदन्ति C 3, C 4, C 5, M 3.

९. Cf. SRV. I. 105. 8. p. i. 464.

१०. Cf. SRV. X. 33. 3; p. IV. 99.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M. 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. SRV. X. 1. 3. p. IV. 2. Durga cites the following passage: भार्या-
गारेणाभ्युपादयत् तत् एकतोऽजायत ।
द्वितीयं ततो द्वितः । तृतीयं ततस्त्रितः ।

१३. RV. VIII. 48. 7.

१४. Cf. SRV. I. 128. 5. p. i. 581.

१५. Cf. SRV. I. 112. 17. p. i. 492.

मरुता इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्च स्वजठरे मध्व ऊर्मि तं राजासि श्रुदिवः सुतानाम् ॥

मरुत्वानिन्द्र [मरुद्भिः] तद्वान् । वृषभो वर्षितापाम् । रणाय रमणीयाय संग्रामाय । पिब सोमम् । अनुष्वधमन्वन्नम् । मदाय मदनीयाय जैत्राय । आसिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममिल्यौपमिकं माद्यते । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा । तुन्नवद्वा । तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रेत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचतेः । दुर्धवाो भवति । कंसतेर्वा स्याद्वि-
परीतस्य । विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानम् । धीराः
प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि संजानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि-
वाचि [ईति] । भद्रं भगेन व्याख्यातम् । भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयम् ।
भवद्रमयतीति वा । भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा । लक्षणाद्वा । [लप्स्यनाद्वा] ।
लाञ्छनाद्वा । लषते वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः । लग्यते वा स्यादाश्लेषकर्मणः । लज्जते वा
स्यादश्लाघाकर्मणः ।

शिप्रे इत्युपरिष्ठोद्वाख्यास्यामः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महितं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सुधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमसै ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महितं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते ।
यदासावयुक्तं हरणानादित्यरश्मीन् । हरितोऽश्वानिति वा । अथ रात्री वासस्तनुते
सिमसै ।

१. RV. III. 47. 1; VS. 7. 38.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. वा is added after अपाम् by C 3.

४. Quoted by SRV. III. 47. 1. p. ii.
284.

५. Quoted by SRV. X. 71. 2. p. iv.
220.

६. RV. X. 71. 2.

७. कषते: C 4, M 3.

८. ज्ञानवन्तः W 2.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. मन्दनीयं is added. after भजनीय by
C 1.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

१२. लाञ्छनाद्वा BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१३. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 4.

१४. See N. 6. 17.

१५. RV. I. 115. 4; AV. 20. 123. 1;
VS. 33. 37.

१६. युक्त BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; cf.
SRV. I. 115. 4.

१७. अश्वानिति W 2.

वैसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि बोपमार्थे स्यात् । रात्रीव वासस्तनुत इति ।
तथापि निगमो भवति ।

पुनः समव्यद्वितं वयन्ती^२ । समनात्सीत ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सज्जमानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा^३ ॥

इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन । मन्दू मदिष्णू । युवां स्थः ।
अपि वा मन्दुना तेनेति स्यात् । समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः । [सुसमीरितान्ताः] पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः
संस्तुतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते
सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव । समाश्रितान्ये-
तदिन्द्रियाणि भवन्ति । संशूरणास [दिव्यासो अत्याः] शूरः शवतेर्गतिकर्मणः ।
दिव्या दिविजाः । अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्ग्रन्थ-
ध्वानम् । [श्रेणिश इति] श्रेणिः श्रयते । समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापनं ।
दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः ।

अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्यादश्वो निरतष्ट इति ।

सूरादश्वं वसवो निरतष्टं । इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहामर्षः^{३३} ॥

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि । त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशा-
म्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनम् । दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः ।

१. वासरम् SRV. I. 115. 4. p. i. 511.

२. RV. II. 38. 4.

३. RV. I. 6. 7; AV. 20. 40. 1; 70. 3; SV. 2. 200.

४. Cf. SRV. I. 6. 7. p. i. 52; cf. BD. ii. 141.

५. RV. I. 163. 10; VS. 29. 21.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. अथानुदात्तं is added often अतनाः by O 1.

८. P.Mbh. Vol. III. p. 21, हन्तेर्हंसः । हन्तेर्हंसः । हन्त्यध्वानमिति ।

९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. यदापुः SRV. I. 163. 10. p. i. 694.

११. Cf. SRV. loc. cit.

१२. RV. I. 163. 2; VS. 29. 13.

१३. RV. III. 9. 2, SV. 1. 53.

१४. Cf. SRV. III. 9. 2. p. ii. 160.

लो॒धं न॑यन्ति पशु॒ मन्य॑मानाः ।

लु॒धमृ॒षिं न॑यन्ति पशु॒ मन्य॑मानाः ।

शी॒रं पा॑व॒कशो॑चिषम् । पाव॒कदी॑प्तिम् । अनु॒शायि॑नमिति वा । आशि॒न॒मिति॑ वा ॥ १४ ॥

क॒नीन॒कैव॑ वि॒द्वधे॑ नवे॒ द्रुप॑दे अ॒र्भके॑ ।

व॒भ्रू या॑मेषु शो॒भेते॑ ॥

कनीनकै कन्यकै । कन्या कमनीया भवति । केयं नेतव्येति वा [कप्रनेनानीयत इति वा] कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि । सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूर्णिः । व्यृद्धयोर्दारुपाद्वोः । दारु दृणातेर्वा । द्रूणातेर्वा । तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते । अर्भके अवृद्धे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु शोभेते । वभ्रूवोरश्वयोः संस्तवः

इदं च मेऽर्दादिदं च मेऽदादित्यृषिः प्रसंख्यायाह ।

सु॒वास्ता॒ अधि॒ तुर्ग॑नि ।

सु॒वास्तु॑र्नदी । तु॒ग्व ती॑र्थं भवति । तूर्णमेतदायन्ति ।

कु॒विन्न॑सन्ते म॒रुतः॒ पु॒नर्नः॑ ।

पु॒नर्नो न॑मन्ते म॒रुतः॒ । न॑सन्त इत्युपरिर्धाद्याख्यास्यामः ।

१. RV. III. 53. 23; cf. BD. IV. 117-120. Durga Remarks: यस्मिन् निगमे एष शब्दः सा वसिष्ठेऽपिणी ऋक् । अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः । अतस्तां न निर्ब्रवीमीति ।
२. RV. III. 9. 8; VIII. 43. 31; 102. 11.
३. Cf. SRV. VIII. 102. 11. p. iii. 596.
४. RV. IV. 32. 23.
५. Cf. SRV. I. 123. 10. p. i. 560.
६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. BD. IV. 44.
८. विद्धयोः C 1, M 1,
९. द्रूणातेः C 4, C 5, C 6, M 3, W 2.
१०. व्यृद्धे C 5.
११. रश्मयोः C 4, C 5, M 3, Mi, W 2.
१२. Cf. BD. IV. 144.
१३. अदात् is omitted by M 3, W 2.
१४. RV. VIII. 19. 37.
१५. RV. VII. 58. 5.
१६. नवन्ते C 4, C 5, M 3, W 1, W 2.
१७. नसन् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
१८. See. N. 7. 17.

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ।

ये ते मदा आहनवन्त वंचनवन्तस्तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरिक्त प्रियाणि ।

अद्मसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥

उपादर्शि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति । शोधनात् । तस्यैव वक्षो भासाध्य-
हम् । इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेव । अध्येहं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोध-
नादेव । उदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते । शोधनादेव । नोधा ऋषि-
र्भवति । नवनं दधाति । स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कु-
रते । अद्मसत् । अद्मानं भवति । अद्मसादिनीति वा । अद्मसानिनीति वा । संसतो
बोधयन्ती । शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । [स्वपतो बोधयन्ती] शश्वत्तिकतमागा-
त्पुनरेयुषीणाम् ।

ते वाशीमन्त इभिर्मणः ।

ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्माम । वाश्यत
इति सत्याः ।

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

अभिवहनंस्तुतिमभिषवणप्रवादां स्तुति मन्यन्ते । ऐन्द्री त्वेव शस्यते ।

परितक्म्येत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

१. RV. IX. 75. 5.

२. Cf. SRV. IX. 75. 5. p. iii. 723.

३. RV. I. 124. 4.

४. भालोऽध्युदम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; भालो-
व्यूदम् S'ivadatta.

५. अध्येहं C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

६. Cf. SRV. I. 61. 14. p. i. 302.

७. ०मुखा C 5.

८. अद्मसानिनीति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; cf. SRV. I. 124. 4.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. आगामिनीनाम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S & Roth. SRV. I. 124. 4—the entire passage being quoted.

११. RV. I. 87. 6.

१२. RV. III. 53. 3.

१३. अभिववनं C 5.

१४. ०अविषवणां C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S & Durga.

१५. ०प्रवादा BK, C 4, C 5, Kn, Mi; R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१६. स्तुति C 4, M 3, W 2.

१७. See N. 11. 25.

सुविते सु उते सूते सुगते । प्रजायामिति वा ।

सुविते मां धाः । इत्यपि निगमो भवति ।

दयतिरनेककर्मा ।

नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम । इत्युपदयाकर्मा ।

य एक इद्विदयते वसु । इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ।

दुर्वर्तुर्भीमो दयते वर्नानि । इति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः ।

विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् । इति हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्द्रवः प्रातरित्वेना सजोषसा पिबतमश्विना तान् ।

अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अब्रुवचम् ॥

दयमान इति ।

नू चिदिति निपातः । पुराणनवेयोः । नू चेति च ।

अद्या चिन्न चित्तदपो नदीनाम् ।

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ।

नू च पुरा च सदनं रयीणाम् ।

अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम । रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपरणस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यते ।
अकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति महापारः ।
कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति ।
कच्छेन पातीति वा । कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छदः । अयमपीतरो
नदीकच्छ एतस्मादेव । कमुदकम् । तेन छाद्यते ।

शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षेपः ।

१. TS. i. 2. 10.2; KS. 2. 8.
२. KS. 19. 3; TB. 111. 5. 13. 1; N. 9. 43; cf. VS. 28. 16.
३. RV. I. 84. 7; AV. 20. 63. 4; SV. 1. 389; 2. 691.
४. RV. VI. 6. 5.
५. RV. III. 34. 1; AV. 20. 11. 1.
६. अयं C 1, C 2, C 3, M 1, R 1, R 2, R 5, S.
७. Quotation is untreced. Durga explains the 4th pāda only & remarks: मृगयोऽन्नशेषः ।

८. दीयमाने C 1.
९. Cf. SRV. I. 136. p. i. 612.
१०. RV. VI. 30. 3.
११. रयीण्यम् C 4, M 3, W 2.
१२. RV. I. 96. 7.
१३. RV. V. 39. 2; SV. 2. 523.
१४. Quoted by SRV. X. 109. 1. p. IV. 364.
१५. cf. PMbh. Vol. II. p. 98. कच्छेन पिबति कच्छपः ।
१६. खच्छः C 1.
१७. RV. V. 2. 9.

निश्चयति शङ्के रक्षसो विनिक्षणायं । रक्षो रक्षितव्यमस्मात् । रहसि क्षणोतीति वा । रात्रौ नक्षत इति वा ।

अग्निः सुतुकः सुतुकैर्भिरैश्वैः ।

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा । सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ।

सुप्रायणा असिन्यज्ञे वि श्रयन्ताम् ।

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ।

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युः । अप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तः । रक्षितारश्च । अहन्यहनि ।

च्यवन ऋषिर्भवति । च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ।

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

युवं च्यवनम् । सनयं पुराणम् । यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः । युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा ।

रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते ।

[रजांसि चित्रा वि चरन्ति तान्यर्वः । इत्यपि निगमो भवति ।]

१. Cf. SRV. V. 2. 9. p. ii. 502.

२. Cf. SRV. I. 35. 10; 129. 11; pp. i. 190, 588.

३. RV. X. 3. 7.

४. VS. 28. 5.

५. सुप्रगमनाः C 4, C 5, M 3, W 2.

६. RV. I. 89. 1; VS. 25. 14.

७. असन् is given as a variant by Durga who however attributes it to the carelessness of the Scribes.
इत्येषः प्रमादपाठः ।

८. RV. X. 39. 4.

९. युवां M 1.

१०. च्यवानं M 2.

११. Quoted by SRV. X. 39. 4. p. IV. 117.

१२. Quoted by SRV. VI. 62. 2. p. ii. 859.

१३. Cf. SRV. I. 161. 1; 164. 14; II. 39. 7. pp. i. 676, 701; ii. 119.

१४. Cf. SRV. I. 33. 7; 35. 2; 50. 7; 90. 7; 110. 6; VI. 70. 5; X. 129. 1; pp. i. 176, 186, 250, 401, 482; ii. 879; IV. 423. cf. 'SB. VI. 3. 1. 18. इमे वै लोका रजांसि ।

१५. Cf. SRV. I. 124. 5. p. i. 564. The entire passage: रजो रजते उच्येते is quoted SRV. I. 19. 3. p. i. 107.

१६. RV. V. 63. 5.

१७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi 1, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga. It is struck out in C 1.

हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । उदकं हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते ।
असृगहनी हरसी उच्येते ।

[प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि^१ । इत्यपि निगमो भवति ।^२]

जुहुरे विं चितयन्तः । जुह्विरे विचेतयमानाः ।

व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा ।

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः । इति पश्यतिकर्मा ।

वीहि शूर पुरोळाशम् । इति खादतिकर्मा ।

वीतं पातं पयस उस्त्रियार्याः । अश्रीतं पिवतं पयस उस्त्रियायाः । उस्त्रि-
येति गोनाम । उस्त्राविणोऽस्यां भोगाः । [उस्त्रेति च]

त्वामिन्द्र मृतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः ।

गोभिः क्राणा अनृषत^३ ॥

गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत ।

आ तू पिञ्च हरिमीं द्रोणस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

आसिञ्च हरिं द्रोणस्थे द्रुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरि-
रेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा । वाग्भि-
रिति वा ।

स शर्द्धदुर्यो विष्णुस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कतं नः ।

स उत्सहतां यो विष्णुस्य जन्तोर्विषमस्य । मा शिश्रदेवा अब्रह्मचर्याः । शिश्रं
श्रयतेः । अपि गुर्कतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥

१. Cf. SRV. X. 87. 25. p. IV. 278.

२. हरा उच्यन्ते BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. RV. X. 87. 25; SV. 1. 95.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga. The line प्रत्यग्ने... भवति is struck out in C 1.

५. RV. V. 19. 2.

६. RV. VI. 1. 4.

७. RV. III. 41. 3; AV. 20. 23. 3.

८. RV. I. 153. 4; AV. 7. 73. 5.

९. उस्त्राविणो SRV. III. 31. 11. p. 231.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. The quotation is untraced.

१२. Cf. RV. I. 134. 2.

१३. Cf. SRV. I. 134. 2. p. i. 605: क्राणाः कुर्वाण इति यास्कः ।

१४. RV. X. 101. 10

१५. वाग्निरिति C 4, C 5, M 3, Mi, W 2.

१६. RV. VII. 21. 5.

१७. Quoted by SRV. X. 27. 19. p. IV. 79.

१८. Cf. SRV. I. 2. 8; VII. 22. 5. pp. i. 33; iii. 50.

आ वा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृष्वन्नजामि ।
उप बर्धहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि । यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि ।
जाम्यतिरेकनाम । बालिशस्य वा । समानजातीयस्य वोपजनः । उपबर्धहि वृषभाय
बाहुम् । अन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।
उत्तानयोश्चम्वोर्ध्वोनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधातुं ॥

द्यौर्मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता । नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी
महतीयम् । बन्धुः संबन्धनात् । नाभिः संनहनात् ।

नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्ते^६ ।

इत्याहुः । एतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते । संबन्धव इति च । ज्ञातिः
संज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्वोर्ध्वोनिरन्तः । उत्तान उत्तानः । ऊर्ध्वतानो वा । तत्र
पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः ।

[शंयुः सुखंयुः ।]

अथा नः शं योररूपो दधातुं ।

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यौवनं च भयानाम् ।
अथापि शंयुर्बाहस्पत्य उच्यते^{१५} ।

तच्छंयोरावृणीमहे गातुं युज्ञाय गातुं युज्ञपतये^{१६} ।

इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥

१. RV. X. 10. 10; AV. 18. 1. 11.

२. असमानजाती०. Durga.

३. RV. I. 164. 33; AV. 9. 10. 12.

४. Omitted by Durga.

५. महीयम् Durga.

६. Cf. TS. VI. 1. 7. 2.

७. ०न्त्सनाभय M 1, M 2.

८. ऊर्ध्वतानो C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. ०ररयो M 3.

११. RV. X. 15. 4; VS. 19. 55; Cf. AV.
18. 1. 15.

१२. Cf. SRV. I. 157. 4; VIII. 67. 21;
pp. i. 670; iii. 493; Cf. BD.
VII. 95.

१३. पावनं C 3, M 3.

१४. Quoted by SRV. I. 93. 7. p. i. 419;
Cf. also I. 106. 5. p. i. 470.

१५. Cf. 'SB. I. 9. 1. 24. शंयुर्ह वै
बाहस्पत्यः

१६. TS. ii. 6. 10. 2; S'B. i. 9. 1. 26.

अदितिरदीना देवमाता ॥ २२ ॥

अदितिर्घोरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । एनान्यदीनानीति वा ।

यमेरिरे भृगवः ।

परिर इतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ ॥

उत सैनं वस्त्रमथि न तापुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥

अपि सैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमार्थिनम् । वस्त्रं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम । संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु । भर इति संग्रामनाम । भरतेर्वा । हरन्तेर्वा । नीचायमानं नीचैरयमानम् । नीचैर्निचितं^{१०} भवति । उच्चैरुच्चितं भवति । जस्तमिव श्येनम् । श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च । यूथम् श्रवश्चापि पशुमच्च यूथम् । प्रशंसां च यूथं च । धनं च यूथं चेति वा । यूथं यौतेः । समायुतं भवति ।

इन्धान एनं जरते स्वाधीः । गृणाति ।

मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

प्र मन्दिने पितुमदर्चता वैचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचः ।

गौर्याख्यातः ॥ २४ ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम लघुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे^{१६} ॥

१. Cf. BD. ii. 46.

२. RV. I. 89. 10; AV. 7. 6. 1; VS. 25. 23.

३. Cf. SRV. I. 89. 10. p. i. 399.

४. RV. I. 143. 4.

५. RV. IV. 38. 5.

६. Quoted by SRV. IV. 38 5. p. ii. 454.

७. त्यायुः M 3.

८. भारत C 5.

९. Cf. SRV. I. 132. 1. p. i. 598.

१०. निश्चितं Mi.

११. उचितं M 3; उच्यतं C 3.

१२. RV. X. 45. 1; VS. 12. 18.

१३. Quoted by SRV. I. 101. 1. p. i. 446.

१४. RV. I. 101. 1; SV. 1. 380.

१५. See N: 2. 5.

१६. RV. I. 84. 15; AV. 20. 41. 3; SV. 1. 147; 2. 265.

अत्र हं गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नाम । अपीच्यमपचितम् । अपगतम् ।
अपिहितम् । अन्तर्हितं वा । अमुत्र चन्द्रमसो गृहे ।

गातुर्व्याख्यातः ।

[गातुं कृणवन्नुषसो जनायं । इत्यपि निगमो भवति ।]

दंसयः कर्माणि । दंसयन्ति एनानि ।

कुत्साय मन्मन्त्रश्च दुंसयः । इत्यपि निगमो भवति ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः ।

स तुताव नैनमंहतिरश्नोति । अंहतिश्चांहश्चाहुश्च हन्तेः । निरुद्धोपधात् ।
विपरीतात् ।

बृहस्पते चर्यसे इत्पियारुम् ।

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीर्युम् । पीर्यंतिर्हिसाकर्मा । वियुते द्यावापृथिव्यौ ।
वियर्वनात् ।

समान्या वियुते दूरअन्ते^{१०} ।

समानं संमानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽन्तेः ।

ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्युद्भोत्यर्थे दर्श्यते ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।

१. Omitted by C 3.

२. अपचितम् is Omitted by C 3; is preceded by अपगतम् in C 1, C 6, M 1, M 2.

३. अनन्तिर्हितम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. See N. 4. 21.

५. RV. IV. 51. 1.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. RV. X. 138. 1.

८. RV. I. 94. 2.

९. चांहः is omitted by C 5.

१०. RV. I. 190. 5.

११. Quoted by SRV. I. 190. 5. p. i. 788.

१२. वियुतिः C 1, C 2, C 3, C 5, C 7, Mi, W 2, W 3.

१३. वियमनात् C 5, M 3, Mi, W 2; वियुमनात् C 4.

१४. RV. III. 54. 7.

१५. See N. 3. 19.

१६. Quoted by SRV. IX. 64. 30. p. iii. 683.

१७. VS. 8. 20.

ऋधुवन्नयाक्षीः । ऋधुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थतरमुदात्तम् । अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्^१ ।

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्वं ।

[श्रवस्यतामजाश्व ।]

अस्यै नः सातय उपभव । अहेळमानोऽकुध्यन् । ररिवान् । रातिरभ्यस्तः । अजाश्वेति पूषणमाह । अजाश्वो अजा अजनाः ।

अथानुदात्तम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोषधयो भवन्ति । शीर्णा आप इति वा ।

अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विस्पतिं सप्तपुत्रम् ॥

अस्य वामस्य वननीयस्य । पलितस्य पालयितुः । होतुर्होतव्यस्य । तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणः । हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठोऽस्यायमश्वः । तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा । विस्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सप्ता संख्या । सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥

१. चास्या इति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. ऋनुद्यत्तम् C 3.

३. Quoted by SRV. VII. 34. 4. p. iii. 78.

४. RV. I. 138. 4.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. Quoted by SRV. I. 138. 4. p. i. 618.

७. आज्या C 5.

८. RV. X. 85. 39 ; AV. 14. 2. 2.

९. शरच्छ्रुता M 3.

१०. अस्या ओषधयो M 3.

११. RV. I. 164. 1 ; AV. 9. 9. 1.

१२. Cf. BD. IV. 33.

१३. Cf. SRV. I. 9. 4. p. i. 65.

१४. Durga remarks: सप्तमो ह्यसावादित्यः पुत्र इत्येवमैतिहासिका मन्यन्ते । ब्राह्मणोऽपि च ।तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टतम इति ह विज्ञायते । अथवा सप्तसंख्यायुक्ता अस्य रश्मयः पुत्रास्तेनासौ

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अथो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथम् । एकचक्रमेकचरारिणम् । चक्रं चकतेर्वा । चरतेर्वा । क्रामन्ते-
र्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः । सप्तासौ रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति ।
सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरन्नामैतस्मादेव । अभिसन्नामात् । संव-
त्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रम् । त्र्युतुः संवत्सरः । ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त
इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन्भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसाः । वर्षा वर्षत्यासु
पर्जन्यः । हेमन्तो हिमवान् । हिमं पुनर्हन्तेर्वा । हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणम् ।
अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते । तं संवत्सरं
सर्वमात्राभिः स्तौति ।

पश्चारे चक्रे परिवर्तमाने ।

इति पञ्चर्तुतया ।

पञ्चर्तवः संवत्सरस्य ।

इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन ।

षष्ठर आहुरर्पितम् ।

इति षष्ठर्तुतया । अराः प्रन्यूता नाभौ । षट् पुनः सहतेः ।

द्वादशारं नहि तज्जरयि ।

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ।

इति मासानाम् । मासा मासानात् । प्रधिः प्रहितो भवति ।

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः^{१०} ।

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राः ।

इति च ब्राह्मणं समासेन ।

१. RV. I. 164. 2; AV. 9. 9. 2; 13. 3. 8.

२. Quoted by SRV. I. 164. 2. p. i. 697.

३. Cf. SRV. X. 101. 7. p. IV. 336.

४. Cf. GB. I. 5. 5.

५. संवसन्ति C 3.

६. अन्यस्मिन् is omitted by C 3.

७. °मात्राभिद्यौति M 3.

८. RV. I. 164. 13; AV. 9. 9. 11.

९. °र्तुतायाः C 4, M 3, W 2.

१०. Cf. AB. i. 1. 14: द्वादश मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्संवत्सरः । Cf. S'B. i. 7. 2. 8; XII. 3.

११. °शिशिरसमासेन BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. RV. I. 164. 12; AV. 9. 9. 12.

१३. RV. I. 164. 11; AV. 9. 9. 3.

१४. RV. I. 164. 48; AV. 10. 8. 4.

१५. Quoted by SRV. I. 164. 48. p. i. 718.

१६. चलापः M 3.

१७. RV. I. 164. 48; AV. 10. 8. 4.

१८. Cf. GB. I. 5. 5. त्रीणि च ह वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि । Cf. AB. II. 17. 2: त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । Cf. S'B. XII. 3. 2. 3. त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्या-

सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः ।

इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

[एकार्थं कौतु वयः सुपर्णा यदिन्द्रं जुष्टो दमूनाः ^६सं मा तपन्तीषिरेणं मरु-
त्वांस्तिरुत सकुमिव तत्सूर्यस्येन्द्रेण ^{१३} समीर्मन्तासः कायमानः ^{१५}कनीनकेयोपो
अदशिं सुंविते विद्याम देवानो आघा ^{२१}द्यौमे ऽदितिरदिति ^{२३}रुतस्मात्राहोस्य ^{२६}वामस्य
सप्त युञ्जन्ति सप्तविंशतिः ॥ ^३]

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. RV. I. 164 11; AV. 9. 9. 13.

२. Cf. GB. I. 5. 5; AB. II. 17. 4; S'B.

XII 2 2 4 1 1 1 III 2 1

३. Small figure within brackets represents the corresponding section of the fourth chapter of

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सस्त्रिमविन्दुचरणे नदीनाम् । सस्त्रि संज्ञातं मेघम् ।

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरौ ।

बोद्धृतमो हानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरौ । नरा मनुष्या नृत्यन्ति कैर्मसु । दूतो जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा ।

[दूतो देवानामस्त्रि मर्त्यानाम् । इत्यपि निगमो भवति]^१

वावशानो वष्टेर्वा । वाश्यतेर्वा ।

सप्त स्वसूररूपीर्वावशानः । इत्यपि निगमो भवति ।

वार्यं वृणोतेः । अथापि वरतमम् ।

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपायत्यम् ।

तद्वार्यं वृणीमहे । वरिष्ठं गोपायितव्यम् । गोपायितारो यूयं स्थ । युष्मभ्यमिति वा ।

अन्ध इत्यज्ञनाम । आध्यानीयं भवति ।

आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

आसिञ्चतामत्रैर्मर्दनीयमन्धः । अमत्रं पात्रम् । अमा अस्मिन्मर्दन्ति । अमा पुनरनिर्मितं भवति । पात्रं पानात् ।

तमोऽप्यन्ध उच्यते । नास्मिन्ध्यानं भवति । न दर्शनम् । अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव ।

१. RV. X. 139. 6.

२. RV. VIII. 26. 16.

३. Quoted by SRV. I. 149. 2. p. i. 652.

४. RV. X. 4. 2.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. तद्वार्यं C 5.

७. RV. VIII. 25. 13.

८. RV. II. 14. 1.

९. मद्यमन्धः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. नदन्ति C 4, C 5, M 3. Quoted by SRV. II. 14. 1. p. ii. 41.

११. Quoted by SRV. I. 149. 2. p. i. 307.

पश्यदक्षुष्वान्न वि चेतदुन्धः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती ।

असज्यमाने इति वा । अन्युदस्यन्त्याविति वा । बहुधारे उदकवत्यौ ।^१

वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । अनवगतसंस्कारो भवति ।

वनुयाम वनुष्यतेः । इत्यपि निगमो भवति ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ।

दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु । दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् । पापः पाताऽपेयानाम् । पापत्यमानोऽवाडेव पततीति वा । पापत्यतेर्वा स्यात् ।

तरुष्यतिरप्येवंकर्मा ।

इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । इत्यपि निगमो भवति ।

भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः । इत्यपि निगमो भवति ।

स भन्दना उदियतिं प्रजावतीः । इति च ।

अन्येन मदह्नो याहि तूयम् ।

अन्येन मदह्नो गच्छ क्षिप्रम् । आहंसीव भाषमाणेत्यसंभ्यभाषणादाहना इव भवति । एतस्मादाहनः स्यात् ।

ऋषिर्नदो भवति । नदतेः स्तुतिकर्मणः ।

नदस्य मा रुधतः काम आगन् ।

नदनस्य मा रुधतः काम आगमत् । संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

१. RV. I. 164. 16; AV. 9. 9. 15.

२. RV. VI. 70. 2.

३. Quoted by SRV. VI. 70. 2. p. ii. 880.

४. Quoted by SRV. I. 73. 9; 121. 10. pp. i. 347, 547.

५. RV. I. 132. 1; VIII. 40. 7.

६. RV. VII. 82. 1.

७. पापत्यतेर्वा स्यात् is omitted by Durga.

८. RV. VII. 48. 2.

९. RV. III. 3. 4.

१०. RV. IX. 86. 41.

११. RV. X. 10. 8; AV. 18. 1. 9.

१२. णेत्यभ्य०. C 3.

१३. स्वाः C 5, M 3.

१४. RV. I. 179. 4; Cf. BD. i. 53:

विलापः स्यान्नदस्य मा । Macdonell translates नदस्य 'as of the reed'.

१५. Quoted by SRV. I. 179. 4. p. i. 758.

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रव्यः सोमो अक्षाः ।

अश्रोतेरित्येवमेके ।

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

लोपाशः सिंहं मृत्यञ्चमत्साः ।

क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः ।

श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । आशु अतनं भवति ।

स पतत्रीत्वरं स्या जगद्यच्छात्रमग्निरकृणोज्ञातवेदाः ।

स पतत्रि चेतवरं स्यावरं जङ्गमं च यत्तत् क्षिप्रमग्निरकरोज्ञातवेदाः ।

ऊतिरवनात् ।

आ त्वा रथं यथोर्तये । इत्यपि निगमो भवति ।

हासमाने इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

वृषक्रः षड्भिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

पानैरिति वा । स्पाशनैरिति वा । [स्पर्शनैरिति वा]^१

सुसं न पक्वमविदच्छुचन्तम् ।

स्वप्नमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम् । तदिवाविदज्ञाज्वल्यमानम् ।

द्वि० च सत्ता सुधया च शंभुः ।

द्वैधं^{१०} सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः ।

१. RV. X. 89. 6.

२. RV. IX. 107. 9; SV. 2. 348.

३. RV. X. 28. 4; Omitted by Durga.

४. RV. X. 88. 4.

५. Quoted by SRV. X. 88. 4. p. IV. 279.

६. RV. VIII. 68. 1; SV 1. 354; 2. 1121.

७. See N. 9. 39.

८. RV. X. 99. 12.

९. Omitted by Bk, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

१०. RV. X. 79. 3.

११. मध्यमं BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. SRV. VIII. 72. 4. p. iii 509: अत्र यास्कः । स्वप्नमेतन्मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनम्.

१३. RV. III. 17. 5.

१४. द्वैधं C 3, M 3.

१५. Quoted by SRV. III. 17. 5. p. ii, 184.

मृगं न त्रा मृग्यन्ते ।

मृगमिव त्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति । वराहारः ।

वरमाहारमाहर्षीः । इति च ब्राह्मणम् ।

विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तौ । इत्यपि निगमो भवति ।

अयमपीतरो वराह एतस्मादेव । बृहति मूलानि । वरं वरं मूलं बृहतीति वा ।

वराहमिन्द्र एमुषम् । इत्यपि निगमो भवति ।

अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषमिवराहैः ।

अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते ।

पश्यन्तिरप्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ।

स्वसराण्यहानि भवन्ति । स्वयं सारीण्यपि वा । स्वरादित्यो भवति । स एनानि सारयति ।

उसा इव स्वसराणि । इत्यपि निगमो भवति ।

शर्मा अंगुलयो भवन्ति । [सृजन्ति कर्माणि] शर्मा इषवः शरमर्च्यैः । शरः शृणातेः ।

शर्माभिर्न भरमाणो गमस्त्योः ।

इत्यपि निगमो भवति ।

१. RV. VIII. 2.6.

२. The quotation is untraced. It is inserted after एतस्मादेव further-down by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Cf. SRV. I. 61. 7. p. i. 299.

३. RV. I. 61. 7; AV. 20. 35. 7.

४. RV. VIII. 77. 10.

५. RV. X. 67. 7. AV. 20. 91. 7.

६. Quoted by SRV. I. 88. 5. p. i. 394.

७. RV. I. 88. 5.

८. RV. I. 3. 8.

९. Cf. SRV. I. 3. 9; VIII. 88. 1; pp. i. 39; iii. 543.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

११. Quoted by SRV. I. 148. 4. p. i. 651.

१२. RV. IX. 110. 5; SV. 2. 857.

अर्को देवो भवति । यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति । यदनेनार्चन्ति ।
अर्कमन्त्रं भवति । अर्चति भूतानि । अर्को वृक्षो भवति । संवृत्तः कटुकिंन्ना ॥ ४ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्गंशमिव येमिरे^३ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः । प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्ये-
मिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति । वननाच्छ्रूयत इति वा ।

पवी रथनेमिर्भवति । यद्विपुनाति भूमिम् ।

उत पुण्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसां ।

तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः^१ ।

इत्यपि निगमौ भवतः । वक्षो व्याख्यातम् ।

धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यस्मादिपः ।

तिरो धन्वाति रोचते^{१२} । इत्यपि निगमो भवति ।

सिनमन्त्रं भवति । सिनाति भूतानि ।

येन सा सिनं भरथः सखिर्भ्यः । इत्यपि निगमो भवति ।

इत्थामुथेत्येतेन व्याख्यातम् ।

सचा सहेत्यर्थः ।

वसुभिः सचा भुवा । वसुभिः सह भुवौ ।

१. अर्चयन्ति C 4, C 5, M 3.

२. Quoted by SRV. I. 10. 1. p. i. 68.
Sāyana reads संवृत्तः for संवृत्तः ।

३. RV. I. 10. 1; SV. I. 342; 2. 694.

४. ब्राह्मणाः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S, & Roth.

५. Quoted by SRV. I. 10. 1. p. i. 68.

६. Cf. SRV. I. 138. 3; V. 62. 2; also
I. 88. 2. pp. i. 620; ii. 642; i. 393.

७. RV. V. 52. 9.

८. व्ययुः C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.

९. According to Durga, the quotati-
on is from Some Brāhmaṇa, the
passage in full being. देवा वै वृत्रस्य

मर्म नाविदन् । तं मरुतः क्षुरपविना
व्ययुः । सान्तपनं समतपस्तस्मात् सान्त्व-
पनाः । इत्येतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे etc.

१०. See N. 4. 16.

११. Quoted by SRV. I. 95. 10. p. i. 431.

१२. RV. X. 187. 2; AV. 6. 34. 3.

१३. Quoted by SRV. I. 61. 4. p. i. 297.

१४. RV. III. 62. 1.

१५. See. N. 3. 16.

१६. Quoted by SRV. I. 7. 2; 34. 11;
pp. i. 55, 185.

१७. Fragment of RV. II. 31. 1; VIII.
35. 1.

१८. भूवौ M 3.

चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथापि पशुनामेह भवत्युदात्तः ।

चिदसि मनांसि । चितास्त्वयि भोगाः । चेतयसे इति वा ।

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ।

अभ्र आँ अप्रः । अभ्रा आ अपोऽभ्रे ध्यय इति । [अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति]^१

द्युम्नं द्योतते । यशो वान्नं वा ।

असे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि^२ ॥ ५ ॥

पवित्रं पुनातेः । मन्त्रः पवित्रमुच्यते ।

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । इत्यपि निगमो भवति ।

रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ।

गमस्तिपूतः [नृभिरद्रिभिः सुतः ।]^३ इत्यपि निगमो भवति ।

आपः पवित्रमुच्यन्ते ।

शतपवित्राः स्वधया मर्दन्तीः । बहुदकाः ।

अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ।

अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः ।

१. See N. 1. 4.

२. VS. 4. 19; 12. 53.

३. See N. 1. 4.

४. Fragment of RV. V. 48. 1.

५. This is the text of C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S, and Roth.

६. Quoted by SRV. I. 37. 4. p. i. 200.

७. RV. VII. 25. 3.

८. Quoted by SRV. VII. 25. 3. p. iii. 57.

९. SV. 3. 652.

१०. Fragment of VS. 7. 1. Read together with what follows in square

brackets it is: RV. IX. 86. 34. S'ivadatta gives 2 quotations, one from VS. 7. 1, the other form RV. IX. 86. 34. and reads: इत्यपि निगमो भवतः ।

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. RV. VII. 47. 3.

१३. बहुदकाः M 3, W 1.

१४. सूर्यः पवित्रमुच्यते is omitted here but is added in the beginning of the following section in C 1

१५. सोमा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R. 5; Mi.

१६. The quotation is not traced.

पुवित्रं ते मा पुनन्तु । इत्यपि निगमो भवति ।

तोदस्तुद्यतेः ॥ ६ ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरिग्रे तव सिदा ।

तोदस्येव शरण आ महस्ये ॥

बहु दाश्वान्वोच्चेऽरिरिग्रे तव सिदा । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव । यदन्यदेवत्या अग्रावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवश्यते । तोदस्येव शरण आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधिमहंतः ।

स्वश्वाः सु अञ्चनः ।

अः जुहानो घृतपृष्ठः स्वश्वाः । इत्यपि निगमो भवति ।

शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौ-
पमन्यवः ॥ ७ ॥

किमिदं विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वक्ष्ये शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो असदप गूह एतद् यदन्यरूपः समिथे बभूव ॥

किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽ-
स्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवामिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो प्रख्या-
तमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः ।
शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते । तैराविष्टो भवति । मा वर्षो असदप गूह
एतत् । वर्ष इति रूपनाम । वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिथे संग्रामे
भवसि संयतरश्मिः ।

तत्सोत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥

१. Omitted by C 3.

२. RV. I. 150. 1; SV. 1. 97.

३. मवक्षत BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. Quoted by SRV. I. 150. 1. p.
i. 653.

५. RV. V. 37. 1.

६. RV. VII. 100. 6.

७. विष्णोः प्रख्याताम् SRV. VII. 100.
6. p. iii. 208.

८. अस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः S'ivadatta.
It is evidently a mistake. The
editor seems to have ignored the
reading of Durga whose com-
mentary he has edited with the
text of the *Nirukta*.

९. वर्ष इति...सतः is placed at the
beginning of the 2nd pāda of the
following stanza by C 3.

१०. The passage: शिपिविष्टो विष्णुरिति...
संयतरश्मिः is quoted by SRV. VII.
100. 6. p. iii. 208.

अ तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
तं त्वां गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः परांके ॥

तत्तेऽद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसामि । अर्योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानाम् ।
अर्यस्त्वमसीति वा । तं त्वां स्तौमि तवसमतव्यान् । तवस इति महतो नामधेयम् ।
उदितो भवति । निवसन्तमस्य रजसः । परांके पराक्रान्ते ।

आवृणिरागतहृणिः ।

आ वृण्णे सं संचाव्है । आगतहृणे संसेवावहै ।

पृथुजयाः पृथुजवः ।

पृथुजया अमिनीदायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ९ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिरण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथयुर्म ॥

दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति । धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्युत एने अग्निः ।
समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृह-
पतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥

एकया प्रतिधा पिवत्साकं सरांसि त्रिशत्म् ।

इन्द्रः सोमस्य काणुकां ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत् । साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका । कान्त-
कानीति वा । कान्तकानीति वा । कृतकानीति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा ।
कणेघात इति वा । कणेहतः । कान्तिहतः ।

तत्रैतद् याज्ञिका वेदयन्ते । त्रिशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सघ्नन एकदेवतानि ।
तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति । तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते । त्रिशद-
परपक्षस्याहोरात्राः । त्रिशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः । तद् या एताश्चान्द्रमस्य आगा-
मिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो भवति ।

१. RV. VII. 100. 5.

२. अर्योऽहमस्मीश्वरः is omitted by C 3.

३. तन्वा S'ivadatta.

४. RV. VI. 55. 1.

५. Cf. BD. iii. 95 B, 96 B, वृणि
is explained by इति.

६. अमिनीदा०. M 3, W 1.

७. RV. III. 49. 2.

८. Cf. SRV. III. 49. 2. p. ii. 288.

९. RV. VII. 1. 1; SV. 1. 72; 2. 723.

१०. Cf. SRV. I. 1; VIII. 77. 4.

११. RV. VIII. 77. 4.

१२. Cf. Kumāria, Tantra Vārtika,
Benares ed. p. 66 or I. 2. 49.

अथवा कान्तकानीत्यादयो निरुक्ताः
काणुकाशब्दविकल्पा योजनीयाः

यमक्षितिर्मक्षितयः पिवन्ति । इति ।

तं पूर्वपक्षे आप्याययन्ति । तथापि निगमो भवति ।

यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति । इति ।

अग्निगुर्मन्त्रो भवति । गव्यधिकृतत्वात् । अपि वा प्रशासनमेवाग्निप्रेतं
सात् । शब्दवत्त्वात् ।

अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमग्निर्गविति ।

अग्निरप्यग्निगुरुच्यते ।

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीर्वः । अधृतगमनकर्मवन् ।

इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते ।

अग्निगव ओहमिन्द्रायि । इत्यपि निगमो भवति ।

आङ्गूषः स्तोम आघोषः ।

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ।

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

आपातितमन्युः । तृप्रप्रहारी । [क्षिप्रप्रहारी ^{१६}] सोमो वेन्द्रो वा ।
धुनिर्धूतोतेः । शिमीति कर्मनाम । । शमयतेर्वा । शक्तोतेर्वा । ऋजीषी सोमः ।
यत्स्तोमस्य पृथमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति । तेनर्जीषी सोमः ।
अथाप्यैन्द्रो निगमो भवति ।

ऋजीषी वृञ्जी । इति ।

१. According to Durga, some read
अक्षितम्.

२. VS. 5. 7; of AV. 7. 81. 6; TS. ii. 4.
14. 1.

३. अपक्षाप्याययन्ति C 1, C 4, M 1, M 2.
M 3.

४. अंशुम् C 4, M 3.

५. VS. 5. 7.

६. प्रशंसानामैवा° BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. सु C 5.

८. AB. ii. 7. 11.

९. RV. III. 21. 4.

१०. Quoted by SRV. I. 61. 1. p. i. 296.

११. RV. I. 61. 1; AV. 20. 35. 1.

१२. Quoted by SRV. I. 61. 2; 62. 1;
pp. i. 297, 304.

१३. RV. I. 105. 19.

१४. Quoted by SRV. I. 105. 19. p. i.
468.

१५. RV. X. 89. 5.

१६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
2, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
क्षिप्रप्रहारी is omitted by C 3. and
तृप्रप्रहारी by Durga. It is however
quoted by SRV. IX. 97. 8. p. iii.
778.

१७. RV. V. 40. 4; AV. 20. 12. 7.

हयोरस्य स भागो धानाश्चेति । धाना आष्ट्रे हिता भवन्ति । फले हिता भवन्तीति वा ।

बृध्वां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम् ।

इत्यपि निगमो भवति । आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते । बभस्तिरन्ति-
कर्मा । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि । नार्वीगिन्द्रं प्रतिमानानि दध्नुवन्ति ।
यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दध्नुवन्ति । अर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीति ।
इन्द्रप्रधानेत्येके । नैघण्टुकं सोमकर्म । उभयप्रधानेत्यपरम् ।

श्मशा शु अश्रुत इति वा । श्माश्रुत इति वा ।

अव श्मशा रुधद्राः ।

अवारुधच्छशा वारिति ॥ १२ ॥

उर्वश्यस्त्रा । उर्वभ्यश्रुते । ऊर्भ्यामश्रुते । उरुवां वशोऽस्याः । अप्सरा
अप्सारिणी । अपि वाप्स इति रूपनाम । अप्सातेः । अप्सानीयं भवति । आदर्शनी-
यम् । व्यापनीयं वा । स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिः ।

यदप्सः । इत्यभक्षस्य ।

अप्सो नाम ।

इति व्यापिनः । तद्रा भवति रूपवती । तदनयात्तमिति वा । तदस्य दत्तमिति
वा । तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १३ ॥

१. The quotation is untraced.

२. बभस्तिरन्ति०. C 4, M 3, W 2.

३. दध्नुवन्ति C 3.

४. The passage आपातितमन्यु... दध्नुवन्ति
is quoted by SRV. X. 89. 5. p.
IV. 284 where the lines हयोरस्य...
...बभस्तिरन्तिकर्म do not occur.

५. अर्वाङ्गैवै० C 4, M 3, W 1.

६. RV. X. 105. 1; SV. 1. 228.

७. Cf. BD. VII. 153.

८. उरुभ्याम् S'ivadatta. उरु is evidently
a mistake for ऊरु. ऊरु occurring in
Durga's commentary is correctly
printed in the same edition.

९. Quoted by SRV. IV. 2. 18. p. ii.
353.

१०. Cf. BD. ii. 59.

११. Quoted by SRV. VII. 4. 6. p. iii.
14.

१२. KS. IX. 4. MS. I. 10. 2. Cf. VS.
20. 17. According to Durga, the
quotation is the following.

यद् ग्रामे यदरण्या यत्सुभायां यद्वि-
न्द्रये । यदेनश्चक्रमा वयं यदप्सश्चक्रमा
वयं यदेकस्यापि धर्मेणि एनस्ततोऽवयज-
नमसि स्वाहा ॥

VS. 20. 17 is the following:

यद् ग्रामे यदरण्या यत्सुभायां यद्वि-
न्द्रये । यच्छूदे यद्वे यदेनश्चक्रमा वयं
यदेकस्यापि धर्मेणि तस्यावयजनमसि ॥

१३. VS. 14. 4.

१४. Cf. BD. V. 149.

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥

अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठः । उर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नम् ।
ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः संभृतः । प्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त ।
पुष्करमन्तरिक्षम् । पोषति भूतानि । उर्दकं पुष्करम् । पूजाकरम् । पूजयितव्यम् ।
इदमपीतरपुष्करमेतस्मादेव । पुष्करं वपुष्करं वा । पुष्पं पुष्पतेः ।

वयुनं वेतेः । कान्तिर्वा । प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवचकारं ।

स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् । स तं सूर्येण प्रज्ञानवचकार ।

वाजपस्यं वाजपतनम् ।

सनेम् वाजपस्यं । इत्यपि निगमो भवति ।

वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम् ।

अश्याम् वाजगन्ध्यम् । इत्यपि निगमो भवति ।

गध्यं गृह्णातेः ।

क्रुज्जा वाजं न गध्यं युयूषन् । इत्यपि निगमो भवति ।

गध्यतिर्मिश्रीभार्वकम् ।

आ गधिता परि गधिता । इत्यपि निगमो भवति ।

कौरयाणः कृतयानः ।

१. RV. VII. 33. 11.

२. संभृत C 1, C 2. C 3, C 4, C 6, M 1, M 2.

३. प्सानीयो भवति भक्षणीयो भरणीयश्च । Durga.

४. Cf. BD. V. 155.

५. पोषधि C 5, M 3, W 1, W 2.

६. उकम् S'ivadatta.

७. वा is added after पूजयितव्यम् by C 1, C 3, M 1.

८. =पदम् Durga.

९. RV. VI. 21. 3.

१०. सूतं S'ivadatta.

११. वाजपस्यं is omitted by C 5.

१२. RV. IX. 98. 12; SV. 2. 1030.

१३. गध्यमित्युत्तरं Mi.

१४. RV. IX. 98. 12; SV. 2. 1030.

१५. Quoted by SRV. I. 126. 6. p. i. 572.

१६. RV. IV. 16. 11.

१७. Cf. SRV. IV. 16. 11. p. ii. 391.

१८. Cf. SRV. I. 126. 6; IV. 38. 4; pp. i. 572; ii. 454.

१९. RV. I. 126. 6.

पाकस्थामा कौर्याणः । इत्यपि निगमो भवति ।

तौर्याणस्तूर्णयानः ।

स तौर्याण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरेन्द्र सखिभिः सजोषाः ।

इत्यपि निगमो भवति ।

अहयाणोऽहीतयानः ।

अनुष्टुया कृणुह्यहयाणः । इत्यपि निगमो भवति ।

हरयाणो हरमाणयानः ।

रज्जतं हरयाणे । इत्यपि निगमो भवति ।

य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः । प्रत्यृतः स्तोमान् ।

वन्दी वन्दतेर्मुदूभावकर्मणः ॥ १५ ॥

नि यद्वृणक्षिं श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्वन्दिनो रोस्वद्वना ।

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः । शुष्णस्यादित्यस्य [चर्] शोष-
यित् । रोस्वमाणो वनानीति वा । वधेनेति वा ।

अव्रन्दत वीळिता । इत्यपि निगमो भवति ।

वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ^{१२} । पूर्वेषु संप्रयुज्येते ।

निष्पपी स्त्रीकामो भवति । वितर्गतसपः । संपः संपतेः स्पृशतिकर्मणः ।

मा नो मधेव निष्पपी परा दाः ।

१. RV. VIII. 3. 21.

२. The quotation is untraced. See Roth, p. 65.

३. RV. IV. 4. 14.

४. RV. VIII. 25. 23.

५. RV. I. 101. 4.

६. Cf. SRV. VIII. 33. 5. p. iii. 392.

७. RV. I. 54. 5.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. Omitted by C 3,

१०. Cf. SRV. I. 54. 5. p. i. 275, ... वन्त नीति वा धनानीति वा ।

११. Fragment of RV. II. 24. 3.

१२. Cf. SRV. II. 24. 3. p. ii. 70.

१३. निष्पपी C 6, M 3, Mi, W 1, W 2.

१४. स्पशः M 3, Mi; स्पसः C 4, W 1; स्पसं W 2. It is omitted altogether in C 5.

१५. स्पशतेः M 3, Mi, स्पसते ल; स्पसतेः W 2.

१६. Cf. SRV. IX. 97. 37. p. iii. 786. सपतिः स्पृशतिकर्मणि नैरुक्ताः ।

१७. RV. I. 104. 5.

स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः ।

तूर्णाशमुदकं भवति । तूर्णमश्नुते ।

तूर्णांशं न गिरेरधि^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति । यत् क्षुभ्यते ॥ १६ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रवदिर इन्द्रो अङ्गं ॥

कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति च गिर इन्द्रो अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम । अङ्कितमेवाश्रितं भवति ।

निचुम्पुणः सोमः । निचान्तपृष्णः । निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये ।

अपां जग्मिर्निचुम्पुर्णः ॥

पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापाम् । गन्ता निचुम्पुणः ।

समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते । निचमनेन पूर्यते । अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते । नीचैरस्मिन् कणन्ति । नीचैर्दधतीति वा ।

अवभृथ निचुम्पुर्णः^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च ।

पदिर्गन्तुर्भवति । यत्पद्यते ॥ १८ ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरितो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिर्नाति ॥

१. विभजति SRV. I. 104. 5. p. i, 459.

२. अश्नुते: BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; Quoted by SRV. VIII. 32. 4. p. iii. 387.

३. RV. VIII. 32. 4.

४. RV. I. 84. 8.

५. अवस्फुरसि BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

६. शृणोति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

७. The passage: क्षुम्पमहिच्छत्रकं...क्षिप्रनाम is quoted by SRV. I. 84. 8. p. i. 376.

८. अङ्कितमेवाङ्कितम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. The passage: अङ्गेति...भवति is omitted by Durga.

१०. Cf. SRV. VIII. 93. 22. p. iii. 563.

११. RV. VIII. 93. 22.

१२. निभृथो M 1.

१३. VS. 3. 48; 8. 27; 20. 18.

१४. Cf. SRV. I. 125. 2. p. i. 568.

१५. RV. I. 125. 2.

सुगुर्भवति । सुहिरण्यः । स्वश्वः । महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा
यन्तमन्त्रेन । प्रातरागामिन्नतिथे । मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति कुमारः । मुक्षीजा
मोचनाच्च । शयनाच्च । ततनाच्च ।

पादुः पद्यतेः ।

आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ।

आविष्कुरुते भासमादित्यः । गूहते वुसम् । वुसमित्युदकनाम । ब्रवीतेः
शब्दकर्मणः । भ्रंशतेर्वा । यद्धर्षन्पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १९ ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति । विवृतज्योतिष्को वा । विकृतज्योतिष्को वा । विक्रान्त-
ज्योतिष्को वा ॥ २० ॥

अरुणो मासैकदृक् पथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टैव पृष्ठयामयी वित्तं मे अस्य रौदसी ॥

अरुण आरोचनः । मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता [भवति] चन्द्रमाः ।
वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणम् । अमिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो
भवति चन्द्रमाः । तक्षुवन्निव पृष्ठरोगी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति ।

आदित्योऽपि वृक उच्यते । यदा वृद्धे ।

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्त्रो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

आह्वयं दुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता । तामश्विनौ प्रमुमुचतुः । इत्याख्यानेम् ।
श्वापि वृक उच्यते । विकर्तनात् ।

वृकश्चिदस्य वारुण उरामर्थिः । उरणमथिः ।

उरण ऊर्णवान्भवति । ऊर्णा पुनर्वृणोतेः । ऊर्णोतेर्वा ।

वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते ।

१. मक्षीजयेव C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

२. शयनाच्च C 1, C 3, C 6, M 2, W 2.

३. RV. X. 27. 24.

४. मा सकृत् is attributed to a different
recension by Durga who para-
phrases as follows: सकृत् मां ददर्श ।

५. RV. I. 105. 18; cf. BD. ii. 112.

६. Cf. BD. ii. 112.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. I. SRV. I. 105. 18. p. i. 463.

९. RV. I. 117. 16.

१०. अजह्वयत् BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. प्रमुमुचतुः BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Quoted by SRV. I. 117. 16. p. i.
528.

१३. RV. VIII. 66. 8; AV. 20. 97. 2;
SV. 2. 1042.

शतं मेषान्वृक्यै चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

इत्यपि निगमो भवति ।

जोष[वाकं] इत्यविज्ञातनामधेयम् । जोषयितव्यं भवति ॥ २१ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसर्थश्चनं ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजंजपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीर्थः ।

कृत्तिः कृन्ततेः । यशो वा । अन्नं वा ।

महीव कृत्तिः शरणा तं इन्द्रं ।

सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव । सूत्र-
मयी । उपमार्थे वा ।

कृत्तिवासाः पिनाकहस्तो अवततधन्वा ।

[कृत्ति वसान आचर पिनाकं विभ्रदागंहि ।]

इत्यपि निगमो भवति ।

श्वग्नी कितवो भवति । स्वं हन्ति । स्वं पुनराश्रितं भवति ।

कृतं न श्वग्नी वि चिनोति देवने^१ ।

कृतमिव श्वग्नी विचिनोति देवने । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः ।
कृतवान्वा । आशीर्नामकः ।

समसिति परिग्रहार्थीयम् । सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥

मा नः समस्य दूढ्यः^२ परिद्वेषसो अंहतिः ।

ऊर्मिर्न नावमा वधीत्^३ ॥

१. RV. I. 116. 16.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. RV. VI. 59. 4.

४. Cf. SRV. VI. 59. 4. p. ii. 849.

५. RV. VIII. 90. 6; SV. 2. 762.

६. अन्तरिक्षम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. SRV. VIII. 90. 6. p. iii. 549.

८. KS. 9. 7; Cf. अवततधन्वा पिनाकावसः
eto. VS. 3. 61; S'B. ii. 6. 2. 17;

अवततधन्वाकृत्तिवासाः पिनाकहस्तः TS.

i. 8. 6. 2. Omitted by Durga and C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. VS. 16. 51. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; C 1, and Roth.

१०. Cf. SRV. VIII. 45. 38. p. iii. 435.

११. RV. X. 43. 5; AV. 20. 17. 5; Cf. RV. X. 42. 9; AV. 7. 50. 6; 20. 89. 9.

१२. कितवान्वा C 3, C 4, C 5, Mi, W 1, W 2.

१३. RV. VIII. 75. 9.

मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिः ।

ऊर्मिरिव नावमावधीत् । ऊर्मिरुणोतेः । नौः प्रणोत्तव्या भवति । नमतेर्वा ।
तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्यात् । दृष्टव्यं तु भवति ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो ।

इति सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा ।

उरुष्या णो अघायुतः समसात् ।

इति पञ्चम्याम् । उरुष्यतिरकर्मकः । अथापि प्रथमा बहुवचने ।

नभन्तामन्यके समे ॥ २३ ॥

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा ।

पिता कुटंस चर्षणिः ॥

हविषापां जारयिता । पिपतिं पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा । प्रीणातिनिगमौ वा ।
पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यैः ।

शम्ब इति वज्रनाम । शमयतेर्वा । शांतयतेर्वा ।

उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन^{११} । इत्यपि निगमो भवति ।

कैपयः कपूया भवन्ति । कपूयमिति । पुनाति कर्मकुत्सितम् । दुष्पूयं
भवति ॥ २४ ॥

पृथक्प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः^{१३} ॥

पृथक्प्रायन् । पृथक् प्रथतेः । प्रथमा देवहूतयः । ये देवानाह्वयन्त । अकुर्वन्त
श्रवणीयानि यशांसि । दुरन्तुकराण्यन्यैः । येऽशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोदुम् ।

अथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोदुम् । ईमैव ते न्यविशन्त । इहैव ते
न्यविशन्त । ऋणे हैव ते न्यविशन्त ।

१. Cf. SRV. VIII. 75. 9. p. iii. 519.

२. RV. VIII. 21. 8.

३. RV. V. 24. 3; VS. 3. 26.

४. उरुष्यती रक्षाकर्मा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S and Roth. Cf. SRV. I. 58. 8; 19. 15; 119. 6.

५. RV. VIII. 39. 1—10. The passage उरुष्यति...समे is omitted by Durga; नभन्तामन्यके समे is omitted by C 1.

६. RV. I. 46. 4.

७. जारयिता C 3.

८. निगमो C 5.

९. Cf. SRV. I. 46. 4. p. i. 232.

१०. Cf. SRV. X. 42. 7. p. IV. 127.

११. RV. X. 42. 7; AV. 20. 89. 7.

१२. RV. X. 44. 6; AV. 20. 94. 6.

१३. नैव BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

अस्मिन्नेव लोक इति वा । ईर्म इति बाहुनाम् । समीरिततरो भवति ।

एता विश्वा सर्वना तूतुमाकृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे । स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व ।

अंसत्रमंहसस्त्राणम् । धनुर्वा । कवचं वा । कवचं कु अंचितं भवति । कांचितं भवति । कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ २५ ॥

प्रीणीताश्चान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥

प्रीणीताश्चान्तुहितं जयथ । जयनं वो हितमस्तु । स्वस्तिवाहं न रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावम् । द्रोणं द्रुममयं भवति । आहाव आह्वानात् । आवह आवहनात् । अवतोऽवातितो महान्भवति । अश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वा । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुष्णातेः । विकुषितो भवति । अयमपीतरः कोश एतस्मादेव । सञ्चय आचितमात्रो महान्भवति । सिञ्चत नृपाणं नरपाणम् । कूपकर्मणा संग्राममुपसिमीते ।

काकुदं ताल्वित्याचक्षते । जिह्वा कोकुवा । साऽस्मिन्धीयते । जिह्वा कोकुवा । कोकूयमाना वर्णाद्युदतीति वा । [कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः ।]^८ जिह्वा जोहुवा । तालु तैरतेः । तीर्णतममङ्गम् । लततेर्वा स्याद् [लंक्कर्मणः] विपरीतात् । यथा तलम् । लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव^{१३} ॥

सुदेवस्त्वं कल्याणदानः । यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति काकुदं^{११} । सूर्यं सुषिरामिवेति । अपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

१. Cf. SRV. X. 45. 6. p. IV. 132.

२. RV. X. 50. 6.

३. RV. X. 101. 7.

४. स्वस्तिवान् C 3.

५. वा BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. एनाद्युदतीति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 4.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. तलतेः C 1, C 3.

१०. अङ्गैः C 3.

११. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१२. RV. VIII. 69. 12; AV. 20. 92. 9.

१३. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 4.

१४. This is the text of BK, C 4, C 5, Kn, M 3, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

यन्तः
मोच

[सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः । कमनीयदेवो वा भवसि वरुण । यस्य ते सप्त-
सिंधवः । सिंधुः स्रवणात् । यस्य ते सप्त स्रोतांसि । तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति ।
सूर्मिः कल्याणोर्मिः । स्रोतः सुषिरमनु यथा । वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं
वयतेः । उत्तरमिरतेः । वयांसीरन्त्यस्मिन् । भांसि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्ति ।
अपि निगमो भवति ॥ २७ ॥]^१

शब्द

ज्योति

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विस्पतीं वीरिटं इयाते ।

विशामक्तोरूपसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥

प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषाम् । एयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा ।
वीरिटमन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः । अपि वोपमार्थे स्यात् । सर्वपती
इव राजानौ । वीरिटे गणे मनुष्याणाम् । राज्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ । वायुश्च
नियुत्वान् । पूषा च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान्नियुतोऽस्याश्वाः । नियुतो नियमनाद्वा ।
नियोजनाद्वा ।

अच्छाभेरातुमिति शाकपूणिः ।

परीं सीमिति व्याख्यातम् ।

वृचः
भर्वा

एनमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातम् ।

सृणिरङ्कुशो भवति सरणात् । अङ्कुशोऽञ्चतेः । आकुंचितो भवतीति वा ।

नेदीय इत्सृण्यः पृक्मेयात् । इत्यपि निगमो भवति ।

अन्तिकतममङ्कुशादायात् । पक्कमौषधमागच्छत्विति । आगच्छत्विति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

[संक्षिप्तमसञ्जन्तीन यस्यैर्वराहो गायन्ति त्वां पवित्रं पुरु त्वां किमिच्छे प्रतप्तेऽ-
ग्निर्नर एकया पान्तमन्युर्वश्यप्सरा उतासि सं इन्नियत्कदामर्तं पत्नीवन्तः सुगुर-
संहकश्चन्द्रमा अरुणो मा येन्द्राग्नी मा नः समस्य हविषो जारः पृथक्प्रायन्प्रीणीर्ता-
ध्वान्सुदेवः प्रवावृजेऽष्टाविंशतिः ॥]^२

॥ इति निरुक्ते पूर्वषष्ठे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. This is the text of C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S. The entire passage is added after the shorter version in Mi.

२. RV. VII. 39. 2; VS. 33. 44.

३. व्याख्याताः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S. See N. 1. 7.

४. See N. 4. 25.

५. आकुंचितो C 1, C 6, M 3.

६. RV. X. 101. 3; VS. 12. 68; S/B. VII. 2. 2. 5.

७. Small figure within brackets represents the corresponding section of the fifth chapter of the *Nirukta*.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मन्स्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥

त्वमग्ने द्युभिरहोभिः । त्वमाशुशुक्षणिः । आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः । क्षणिरुत्तरः । क्षणोत्तेः । आशु शुचा क्षणोतीति वा । सनोतीति वा । शुक् शोचतेः । पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः । आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तात् । चिकीर्षितज उत्तरः । आशुशोचयिषुरिति । शुचिः शोचतेः । ज्वलति-कर्मणः । अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव । निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ।

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करतु ।

आशा दिशो भवन्ति । आसदनात् । आशा उपदिशो भवन्ति । अभ्यशानात् । काशिर्मुष्टिः प्रकाशनात् । मुष्टिर्मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्कांशिरिते ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ । विरोधनात् । रोधः कूलं निरु-णद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेः । विपरीतात् । लोष्टोऽविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत्सं-गृभ्णालि मघवन् । काशिस्ते महान् ।

अहस्तमिन्द्र सं पिण्कुणारुम् ।

अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्डिं परिक्रणनं मेघम् ॥ १ ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥

१. RV. II. 1. 1; VS. 11. 27.

२. Cf. SRV. II. 1. 1. p. ii. 1.

३. Cf. SRV. IV. 58. 7. p. ii. 493.

४. उत्तरम् M 3.

५. RV. II. 41. 12; AV. 20. 20. 7; 57. 10.

६. SRV. III. 30. 5. p. ii. 219.

७. RV. III. 30. 5.

८. SRV. I. 38. 11. p. i. 206.

९. Cf. S'abara on Mīmāṃsā sūtra IX. 1. 9.

१०. RV. III. 30. 8; VS. 18. 69.

११. संपिण्डि BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; संपिण्डि C 3.

१२. SRV. III. 30. 8. p. ii. 220.

१३. हतो० O 1, C 3, M 2.

१४. पुरुहूत C 3, O 5, M 1, M 2.

१५. RV. III. 30. 10.

अलातृणोऽलमातर्दनो मेघः । वलो वृणोतेः । व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे । गोरेतस्या
माध्यमिकाया वाचः । पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः ।
सुगमनान्पथो अकरोत् । निरजनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा
वहनात् । वाचो वा वदनात् । बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्धृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीर्वतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तेषुपि हेतिमस्य ॥

उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा । वृश्वा
मध्यम् । प्रति शृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कीर्वतो देशात् । सललूकं
संलुब्धं भवति । पापकमिति नैरुक्ताः । सररूकं वा स्यात् । सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषि-
स्तपतेः । हेतिर्हन्तेः^{११} ।

त्वं चिदित्था कल्पयं शयानम्^{१३} ।

सुखपयसम् । सुखमस्य पयः ।

विस्नुह आपो भवन्ति । विस्त्रवणात् ।

व्या इव रुरुहुः सप्त विस्नुहः^{१४} । इत्यपि निगमो भवति ।

वीरुध ओषधयो भवन्ति । विरोहणात् ।

वीरुधः पारयिष्णवः^{१५} । इत्यपि निगमो भवति ।

नक्षदाभम् । अश्रुवानदाभम् । अभ्यशनेन दक्षोतीति वा ।

नक्षदाभं ततुरिं पर्वतेष्टाम्^{१६} । इत्यपि निगमो भवति ।

अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्वति ह्रस्वनाम । निकृत्तं भवति^{१७} ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्गान्^{१८} । इत्यपि निगमो भवति ।

१. गोरेतस्या M 3.

२. ऽकरोत् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva.

३. निर्गमनाय C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva; Cf. SRV. III. 30. 10.

४. SRV. III. 30. 10; Cf. I. 33. 9; 51. 5. pp. i. 177. 255.

५. तपुषि C 1, C 3, C 5, M 1, M 2, M 3, Mi, W 2.

६. RV. III. 30. 17.

७. मूलं...मोहनाद्वा is omitted by Durga.

८. कीर्वतो C 5, M 3, Mi, W 1, W 2.

९. सरलूकं C 5; सररूकं C 6.

१०. अभ्यस्त्रात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. SRV. III. 30. 17. p. ii. 224.

१२. RV. V. 32. 6.

१३. RV. VI. 7. 6.

१४. RV. X. 97. 3; VS. 12. 77.

१५. RV. VI. 22. 2; AV. 20. 36. 2.

१६. SRV. VI. 67. 11. p. ii. 874.

१७. RV. VI. 22. 3; AV. 20. 36. 3.

[निशुंभा निश्रथ्यहारिणः]^२ ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथे निशुंभास्ते जनश्रियम् ।

देवं वहन्तु विभ्रतः ॥

आवहन्त्वजाः पूषणं रथे । निश्रथ्यहारिणस्ते । जनश्रियं जातश्रियम् ।

वृवदुक्थो महदुक्थः । वक्तव्यमस्मा उक्थमिति । वृवदुक्थो वा ।

वृवदुक्थं हवामहे । इत्यपि निगमो भवति ।

ऋदूदरः सोमः । मृदूदरः । मृदूदरेष्विति वा ।

ऋदूदरेण सख्या सचेर्य । इत्यपि निगमो भवति ।

ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

पुलुकामः पुरुकामः ।

पुलुकामो हि मर्त्यः^{१०} । इत्यपि निगमो भवति ।

असिन्वती असंखादन्त्यौ ।

असिन्वती वप्सती भूर्यतः^{११} । इत्यपि निगमो भवति ।

कपनाः कंपनाः क्रिमयो भवन्ति ।

मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः^{१२} । इत्यपि निगमो भवति ।

भाक्रजीकः प्रसिद्धभौः ।

धूमकेतुः समिधा भाक्रजीकः^{१३} । इत्यपि निगमो भवति ।

रुजाना नद्यो भवन्ति । रुजन्ति कूलानि ।

सं रुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः^{१४} । इत्यपि निगमो भवति ।

१. निश्रथ्यहारिणः C 6.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. RV. VI. 55. 6.

४. SRV. VIII. 32. 10. p. iii. 388.

५. RV. VIII. 32. 10; SV. 1. 217.

६. Cf. SRV. II. 33. 5. p. ii. 98.

७. मृदूदरेष्विति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth, S'iva^{१५}.

८. RV. VIII. 48. 10.

९. See N. 6. 33.

१०. RV. I. 179. 5. Cf. Kalidasa : मनोरथानामगतिर्न विद्यते । Kumāra-Sambhava. IV.

११. RV. X. 79. 1.

१२. RV. V. 54. 6.

१३. SRV. I. 44. 3. p. i. 224.

१४. RV. X. 12. 2; AV. 18. 1. 30.

१५. कूलानि C 1. Quoted by SRV. I. 32, 6. p. i. 168.

१६. RV. I. 32. 6.

जूर्णिर्जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । दूनोतेर्वा ।

क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति । इत्यपि निगमो भवति ।

परिं ग्रंसमोमनां वां वयो गातू ।

पर्यगाद्वं ग्रंसमहरवनायात्रम् ॥ ४ ॥

उपलप्रक्षिणी । उपलेषु प्रक्षिणाति । उपलप्रक्षेपिणी वा ।

[इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ । दुर्मिक्षे केन जीवतीति । तेषामेकः प्रत्युवाच ।

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

उदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तर्यः ॥

इति सा निगदव्याख्याता]^१ ॥ ५ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परिस्रव ॥

कारुरहमसि । कर्ता स्तोमानाम् । ततो भिषक् । तत इति सन्ताननाम । पितु-
र्वा । पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सत्कुकारिका । नना नमतेः । माता वा । दुहिता वा ।
नानाधियो नानाकर्माणः । वसूयवो वसुकामाः । अन्वास्थिताः सो गाव इव लोकम् ।
इन्द्रायेन्द्रो परिस्रव । इत्यध्येषणा ।

आसीन् ऊर्ध्वामुपसिं क्षिणीति । उपस्थे ।

प्रकलविद्वणिग्भवति । कलाश्च वेद प्रकलाश्च ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिर्मानाः । इत्यपि निगमो भवति ।

अभ्यर्धयज्वा । अभ्यर्धयन्यजति ।

१. जूनोतेः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; वारयतेः C 3.

२. Quoted by SRV. I. 129. 8. p. i. 587.

३. RV. I. 129. 8.

४. RV. VII. 69. 4.

५. वा M 3, Mi, W 1, W 2.

६. अवनोन्नम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; Durga gives अवनेनान्नम् and अनेनान्नम् as variants.

७. Śaṅkara adds इति after उपक्षिणी. See SRV. IX. 113. 3. p. iii. 829.

८. The quotation is not traced. Cf. BD. VI. 137—138.

९. The passage within square brackets is omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. RV. IX. 112. 3.

११. मना C 3.

१२. The passage उपलप्रक्षिणी...लोकं is cited SRV. IX. 113. 3. p. iii. 829. The story of Indra and the seers does not occur in this quotation of Śaṅkara.

१३. RV. X. 27. 13.

१४. RV. VII. 18. 15.

१५. Quoted by SRV. VI. 50. 5. p. ii. 829.

सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वी । इत्यपि निगमो भवति ।

ईक्ष ईशिषे ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् । इत्यपि निगमो भवति ।

[क्षोणस्य क्षयणस्य ।

महः क्षोणस्याश्विना कण्वायै । इत्यपि निगमो भवति ॥ ६ ॥

अस्से ते वन्धुः । वयमित्यर्थः ।

अस्से यातं नासत्या सजोषाः । अस्सानित्यर्थः ।

अस्से समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः । अस्साभिरित्यर्थः ।

अस्से प्र यन्धि मघवन्नृजीपिन् । अस्सभ्यमित्यर्थः ।

अस्से आराचिद् द्वेषः सनुतयुयोतु । अस्सदित्यर्थः ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्से । अस्साकमित्यर्थः ।

अस्से धत्त वसवो वसूनि । अस्सास्वित्यर्थः ।

पाथोऽन्तरिक्षम् । पथा व्याख्यातम् ।

श्येनो न दीयन्नन्वेति पार्थः । इत्यपि निगमो भवति ।

उदकमपि पाथ उच्यते पानात् ।

आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव ।

देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् । इत्यपि निगमो भवति ।

१. RV. VI. 50. 5.

२. RV. VI. 19. 10.

३. क्षीणस्य is given as a variant by Durga.

४. Quoted by SRV. I. 117. 8. p. i. 525.

५. RV. I. 117. 8.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. VS. 4. 22.

८. RV. I. 118. 11.

९. RV. I. 165. 7.

१०. RV. III. 36. 10.

११. RV. VI. 47. 13.

१२. RV. III. 30. 19. The reference of RV. III. 30. 19. is wrongly given in VC. as IV. 30. 19.

१३. VS. 8. 18.

१४. SRV. I. 113. 8; 154. 5. pp. i, 499, 663.

१५. RV. VII. 63. 5; its reference in VC. is wrongly given as IX. 63. 5.

१६. RV. VII. 34. 10.

१७. RV. X. 70. 10.

सवीमनि प्रसवे ।

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि । इत्यपि निगमो भवति ।

सप्रथाः सधेतः पृथुः ।

त्वमग्रे सप्रथा अंसि । इत्यपि निगमो भवति ।

विदथानि वेदनानि ।

विदथानि प्र चोदयन् । इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥

श्रायन्त इव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात् । सूर्यसिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्षमाणाः । स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च । तं वयं भागमनुध्यायाम् । ओजसा बलेन । ओज ओजतेर्वा । उज्जतेर्वा ।

आशीराश्रयणाद्वा । आश्रपणाद्वा । अथेयमितराशीराशास्तेः ।

इन्द्राय गावं आशिरम् । इत्यपि निगमो भवति ।

सा मे सत्याशीर्देवेषु^१ । इति च ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमान्ळादिद्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ।

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ प्रसितुतम ओषधीरगारीः । जिगीर्तिर्गिरतिकर्मा वा । [गृणातिकर्मा वा ।] गृह्णातिकर्मा वा ।

१. Quoted by SRV. VI. 72. 2. p. ii. 882.

२. RV. VI. 71. 2.

३. Quoted by SRV. V. 13. 4; VI. 68. 9. pp. ii. 529, 876.

४. RV. V. 13. 4; SV. 2. 757.

५. RV. III. 27. 7; SV. 2. 827.

६. RV. VIII. 99. 3; AV. 20. 58. 1; SV. 1. 267; 2. 669; VS. 33. 41.

७. Quoted by SRV. VIII. 99. 3. p. iii. 585.

८. RV. VIII. 69. 6; AV. 20. 22. 6; 92. 3; SV. 2. 841.

९. TS. iii. 2. 7. 2.

१०. RV. I. 163. 7; X. 7. 2; VS. 29. 18.

११. भागम् C 3.

१२. जीगर्ति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१३. Quoted by SRV. VI. 65. 1. p. ii. 867.

१४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga. It is added however on the marginal space, probably by a later scribe, in C 4.

१५. गृह्णातिकर्मा वा is repeated in Mi. Cf. SRV. X. 29. 1. p. IV. 85.

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग विंसे ।

मूढा वयं सः । अमूढस्त्वमसि । न वयं विद्मो महित्वमग्ने । त्वं तु वेत्थ ।

शशमानः शंसमानः ।

यो वाँ यज्ञैः शशमानो ह दाशेति । इत्यपि निगमो भवति ।

देवो देवाच्या कृपा ।

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । [कृप् कृपतेर्वा । कल्पतेर्वा ।]^c ॥ ८ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वाँ विजामातुरुत वाँ घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

अध्रौषं हि बहुदावत्तरौ वाम् । विजामातुः । असुसमाप्ताजामातुः । विजामातेति शश्वदाक्षिणाजोः क्रीतापतिमाचक्षते । असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता । जा अपत्यम् । तन्निर्माता । उत वा घा स्यालात् । अपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः । स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनम् । शृणातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि [नव्यं]^d नवतरम् ।

ओमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीर्वन्तं य औशिर्जः ॥

१. RV. X. 4. 4.

२. Cf. SRV. I. 68. 8. p. i. 329.

३. महत्त्वम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva.

४. Cf. SRV. I. 141. 10. p. i. 633.

५. RV. I. 151. 7.

६. RV. I. 127. 1; AV. 20. 67. 3; SV. 1. 465; 2. 1163; VS. 15. 47.

७. कृपा कृपतेर्वा कल्पतेर्वा is added by C 5, M 3. Durga reads: कृपा कल्पितया । Cf. SRV. I. 127. 1. p. i. 573.

८. Omitted by C 5, M 3, and Durga. C 1 strikes it out.

९. RV. I. 109. 2.

१०. बहुदायितरौ BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. असमाप्तात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. दाक्षिणात्याः is the proposed emendation by S'ivadatta.

१३. राजा राजतेः C 5, M 3.

१४. लाजा लाजतेः is omitted by Durga.

१५. शृणातेः शृणातेर्वा SRV. I. 109. 2.

१६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. Cf. SRV. loc. cit.

१८. See N. 12. 40.

१९. RV. I. 18. 1; VS. 3. 28; Cf. सोमानं SV. 1. 139; 2. 813.

सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तस्मिव य औशिजः ।
कक्षीवान् कक्ष्यावान् । औशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि त्वयं
मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात् । तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मण-
स्पते ॥ १० ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्युधं तपुर्धयस्तु चरुरग्निराँ इव ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे' घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥

इन्द्रासोमावघस्य शंसितारम् । अघं हन्तेः । निर्हंसितोपसर्गः । आहन्तीति ।
तपुस्तपतेः । चरुमुच्यो भवति । चरतेर्वा । समुच्चरन्त्यस्मादापः । ब्रह्मद्विषे [ब्राह्म-
णद्वेष्टे । क्रव्यादे] क्रव्यमदते । [घोरचक्षसे] घोरख्यानाय । क्रव्यं विकृताज्जायत
इति नैरुक्ताः । द्वेषो धत्तम् । अनवायमनवयवम् । यदन्ये न व्यवेयुः । अद्वेषस इति
वा । किमीदिने । किमिदानीमिति चरते । किमिदं किमिदमिति वा । पिशुनाय
चरते । पिशुनः पिशतेः । विपिशतीति ॥ ११ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन ।

तृष्णीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥

कुरुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसयनीत् ।
तंतुर्वा । जालं वा । याहि राजेव । अमात्यवान् । अभ्यमनवान् । स्ववान्वा । इराँभृता
गणेन गतभयेन । हस्तिनेति वा । तृष्यानु प्रसित्या द्रूणानः । तृष्णीति क्षिप्रनाम ।
तस्तेर्वा । त्वस्तेर्वा । असितासि । विध्य रक्षसः । तपिष्ठैः । तप्ततैमैः । तप्ततैमैः ।
प्रपिष्ठतमैरिति वा ।

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाश्रये ।

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामाँ किमिर्भवति पापनामा । क्रिसिः क्रव्ये
मेद्यति । क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः । क्रामतेर्वा ।

अति कामन्तो दुरितानि विश्वे ।

१. सोमानं Roth.

२. Cf. SRV. I. 51. 13. p. i. 260.

३. Cf. SRV. I. 18. 1. p. i. 103. Also
Cf. PMbh. Vol. III. p. 33.

४. RV. VII. 104. 2; AV. 8. 4. 2.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. विकृताज्जायत C 4, C 5, M 3.

७. व्येययुः C 3, C 5, M 3.

८. Quoted by SRV. X. 87. 24. p. IV.
277.

९. RV. IV. 4. 1; VS. 13. 9.

१०. पानात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. प्रसहनात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. SRV. X. 87. 15. p. IV. 275.

१३. इरावता SRV. IV. 4. 1.

१४. तप्ततैमैस्तपिष्ठतमैरिति वा SRV. loc.
cit.

१५. SRV. loc. cit.

१६. RV. X. 162. 2; AV. 20. 96. 12.

१७. दुर्णामा C 4, C 5, M 3, Mi.

१८. Cf. AV. 12. 2. 28.

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि ।

अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिर्वा । भयं वा ।

अप्वे परेहि । इत्यपि निगमो भवति ।

अमतिरमामयी । मतिरात्ममयी ।

ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतर् [सर्वांमनि]^३ ।

इत्यपि निगमो भवति ।

श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । आशु अष्टीति ॥ १२ ॥

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यन्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् ।

तानध्वरे यज्ञे । उशतः कामयमानान् । यज्ञान्ने । श्रुष्टी भगम् । नासत्यौ चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा ।

पुरन्धिर्वहुंघीः । तत्कः पुरन्धिः । भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । इन्द्र इत्यपरम् । स बहुकर्मतमः । पुरां च दारयितुतमः । वरुण इत्यपरम् । तं प्रज्ञया स्तौति ।

इमामू नु कवितमस्य मायाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

रुशदिति वर्णनाम । रोचतेज्वलतिकर्मणः ।

समिद्धस्य रुशददर्शि पांजः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

अस्ति हि वः । समानजातिता रेशयदारिणो देवाः । अस्त्याप्यम् । आप्य-
माप्नोतेः ।

सुदत्रः कल्याणदाने^{३३} ।

१. Fragment of RV. X. 103. 12; AV. 3. 2. 5; VS. 7. 44; N. 9. 33; Cf. SV. 2. 1211.

२. AV. 7. 14. 2; SV. 1. 464; VS. 4. 25. The word अमतिः occurs in RV. I. 64. 9; 73. 2. but Yāska has not quoted from the RV.

३. Omitted by Bk, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. Quoted by SRV. I. 67. 2; VI. 68. 1. pp. i. 326; ii. 874.

५. RV. VII. 39. 4.

६. Cf. SRV. VIII. 5. 23; 42. 4; also I. 3. 3; 34. 7.

७. बहुविः C 5, M 3; बहुभिः Mi, W 1; बहुधिः C 4, W 2. Cf. SRV. I. 5. 3; 116. 7; 134. 3; VII. 9. 6. pp. i. 46, 515, 605; iii. 24.

८. RV. V. 85. 6.

९. RV. V. 1. 2; SV. 2. 1097.

१०. RV. VIII. 27. 10.

११. Durga reads रेशयदासिनः & gives रेशयदारिणः as a variant.

१२. Quoted by SRV. I. 164. 49. p. i, 719.

तथा सुदत्रो विदधातु रायः । इत्यपि निगमो भवति ।

सुविदत्रः कल्याणविद्यः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङ् । इत्यपि निगमो भवति ।

आनुषगिति नामानुपूर्वस्यै । अनुषक्तं भवति ।

स्तृणन्ति बृहिरानुषक् । इत्यपि निगमो भवति ।

तुर्वणिस्तूर्णवनिः ।

स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौस्ये । इत्यपि निगमो भवति ।

गिर्वेणा देवो भवति । गीर्भिरेनं वनयन्ति ।

जुष्टं गिर्वेणसे बृहत् । इत्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥

असुते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निर्मानि ।

असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिताः । माध्यमका देवगणाः । ते^{११} रसेन पृथिवीं तर्पयन्तः । भूतानि च कुर्वन्ति । त आयजन्त । इत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ।

अभ्युक्सा त इन्द्र क्रुष्टिः । अमाक्तेति वा । अभ्यक्तेति ।

यादृश्मिन्धायि तमपस्यया विदत् ।

यादृशोऽधायि तमपस्ययाविदत् ।

उस्रः पितेव जारयामि यज्ञैः ।

उस्र इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥

प्र वोऽङ्गा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वं अग्रियोत वाजाः ।

प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वे । अग्रगमनेनेति वा । [अग्रगरणेनेति वा ।]^{१२} अग्रसंपादिन इति वा ।

१. RV. VII. 34. 22; VS. 2. 24; 8. 14.

२. RV. X. 15. 9; AV. 18. 3. 48.

३. Quoted by SRV. VIII. 12. 11. p. iii. 297.

४. RV. VIII. 45. 1; SV. 1. 133; 2. 688; VS. 7. 32.

५. Quoted by SRV. I. 56. 3. p. i. 283.

६. RV. I. 56. 3.

७. SRV. I. 62. 1. p. i. 304.

८. RV. VIII. 89. 7; SV. 2. 781.

९. RV. X. 82. 4; VS. 17. 28.

१०. वाजसमीरिताः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. ये C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१२. RV. I. 169. 3.

१३. RV. V. 44. 8; Cf. N. 1. 15.

१४. RV. V. 12. 4.

१५. RV. IV. 34. 3.

१६. प्रणस्थुः M 2.

१७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

अपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत ।

अद्वीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।

अद्वीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व । चन इत्यन्ननाम । पचतिर्नामीभूतः ।

तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् ।

इत्यपि निगमो भवति ।

अपि वा मेदसश्च पशोश्च । सात्त्वं द्विवचनं स्यात् । यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्वति ।

पुरोळा अग्रे पचतः । इति यथा ।

शुरुथ आपो भवन्ति । शुचं संरन्धन्ति ।

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः । इत्यपि निगमो भवति ।

अंमिनोऽमितमात्रो महान्भवति । अभ्यमितो वा ।

अमिनः संहोभिः । इत्यपि निगमो भवति ।

जज्झतीरापो भवन्ति । शब्दकारिण्यः ।

मरुतो जज्झतीरिव । इत्यपि निगमो भवति ।

अप्रतिष्कृतः । अप्रतिस्कृतः । अप्रतिस्खलितो वा ।

असभ्यमप्रतिष्कृतः । इत्यपि निगमो भवति ।

शाशदानः शाशाद्यमानः ।

प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥

१. RV. X. 116. 8.

२. MS. IV. 13. 9. Cf. मेदस्तः प्रति पचत VS. 21. 60; 28. 23, 46.

३. वशोश्च C 4, C 5, M 3.

४. प्रसिद्धिम् C 4, C 5, M 3.

५. RV. III. 28. 2.

६. RV. IV. 23. 8; Cf. N. 10. 41.

७. अमीनो W 1.

८. Fragment of RV. VI. 19. 1; VS. 7. 39; Cf. N. 6. 17.

९. Quoted SRV. V. 52. 6. p. ii. 613.

१०. RV. V. 52. 6.

११. Quoted SRV. I. 7. 6. p. i. 56.

१२. RV. I. 7. 6; AV. 20. 17. 12; SV. 2. 971.

१३. शाशाद्यदानः C 3. Quoted SRV. I. 123. 10; 124. 6. pp. i. 560, 564.

१४. RV. I. 33. 13.

सुप्रः सर्पणात् । इदमपीतरत् सुप्रमेतस्मादेव । सर्पिर्वा । तैलं वा ।

सुप्रकरस्त्रमूर्तये । इत्यपि निगमो भवति ।

करस्त्रौ बाह्व । कर्मणां प्रस्त्रातारौ ।

सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् ।

वाजे सुशिप्र गोमैति । इत्यपि निगमो भवति ।

शिप्रे हनू नासिके वा । हनुर्हन्तेः । नासिका नसतेः ।

विष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने^१ । इत्यपि निगमो भवति ।

धेना दधातेः ।

रंसु रमणात् ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासां । इत्यपि निगमो भवति ।

द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धः । मध्यमे च स्थान उत्तमे च ।

उत द्विवर्हा अमिनः संहोभिः । इत्यपि निगमो भवति ।

अक्र आक्रमणात् ।

अक्रो न वृत्रिः समिथे महीनामूं । इत्यपि निगमो भवति ।

उराण ऊरु कुर्वाणैः ।

दूत ईयसे प्रदिव उराणैः । इत्यपि निगमो भवति ।

स्तिया आपो भवन्ति । स्त्यायनात्^२ ।

वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानामूं । इत्यपि निगमो भवति ।

स्तिया स्तियापालनः । उपस्थितान् पालयतीति ।

१. RV. VIII. 32. 10; SV. 1. 217.

२. Quoted SRV. III. 18. 5; VIII. 32. 10. pp. ii. 186; iii. 388.

३. RV. VIII. 21. 8.

४. Quoted SRV. I. 9. 3; 29. 2; III. 30. 3. pp. i. 65, 150; ii. 218.

५. RV. I. 101. 10.

६. रमणीयेषु is added after रंसु by Durga.

७. RV. II. 4. 5.

८. Quoted SRV. VII. 8. 6. p. iii. 23.

९. RV. VI. 19. 1; VS. 7. 39; Cf. N. 6. 16.

१०. RV. III. 1. 12.

११. Quoted SRV. III. 19. 2; IX. 109. 9. pp. ii. 187; iii. 822.

१२. RV. IV. 7. 8.

१३. Quoted SRV. VII. 5. 2. p. iii. 16.

१४. स्तियानम् C 3.

१५. RV. VI. 44. 21.

१६. स्तुषापालनः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. वा is added by Roth.

स न स्तिपा उत भवा तनूपाः । इत्यपि निगमो भवति ।

जवारु जवमानरोहि । जरमाणरोहि । गरमाणरोहीति वा ।

अग्रे रूप आरुपितं जवारु । इत्यपि निगमो भवति ।

जरुथं गरुथं गृणातेः ।

जरुथं हन्यक्षि राये पुरन्धिर्मु । इत्यपि निगमो भवति ।

कुलिश इति वज्रनाम । कूलशातनो भवति ।

स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ।

स्कन्धो वृक्षस्य सर्मास्कन्नो भवति । अयमपीतरस्कन्ध एतस्मादेव । आस्कन्नं काये । अहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्याः ।

तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥

दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः ।
वर्हणा परिवर्हणा ।

बृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कूर्तः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १८ ॥

यो असौ ग्रंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह ।

अपाप शक्रस्तनुष्टिर्मूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासुखैः ॥

ग्रंस इत्यहर्नाम । ग्रस्यन्तेऽसित्रसाः ।

गोरुध उद्धततरं भवति । उपोन्नद्धमिति वा । स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिर-
भ्यूध उच्यते । स योऽस्माँ अह्न्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवत्यह द्योतनवान् ।

१. RV. X. 69. 4.

२. Cf. SRV. IV. 5. 7. p. ii. 367: जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वेति यास्कः ।

३. RV. IV. 5. 7.

४. RV. VII. 9. 6.

५. RV. I. 32. 5.

६. समास्कन्धो M 3.

७. इदम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. स्कन्धो वृक्षस्य...काये is omitted by Durga.

९. RV. I. 7. 7; AV. 20. 70. 13.

१०. स्तुवे C 6. Quoted SRV. I. 7. 7. p. i. 57.

११. RV. I. 54. 3.

१२. RV. V. 34. 3.

१३. ऽस्माहन्यपि M 3; ऽस्मा अह्न्यपि C 5, W 1, W 2.

१४. भवति ह BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

अपोहत्यपोहति शक्रः । तितनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलंकरिणुमयज्वानम् । तनूशुभ्रं
तनूशोभयितारम् । मघवा यः । कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ।

न्याविध्यदिलीविशस्य दृढहा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रैः ।

निरविध्यदिलाविलशयस्य दृढानि । व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ १९ ॥

अस्मा इदु ग्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेष्यन्नर्णीस्यपां चरध्वै ॥

अस्मै प्रहर । तूर्णं त्वरमाणः । वृत्राय वज्रमीशानः । कियेधाः कियद्धा इति
वा । क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्य । इष्यन्नर्णीसि । अपां
चरणार्थं ।

भृमिर्भ्रास्यतेः ।

भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

विष्पितो विप्राप्तः ।

पारं नो अस् विष्पितस्य पर्पन् । इत्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

तन्नस्तुरीपमद्धुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि प्यतु राये नाभानो अस्सयुः ॥

तन्नः । तूर्णापि । महत् । संभृतम् । आत्मना । त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यतु ।
इत्यस्सयुः । अस्मान् कामयमानः ।

रास्पिनो रास्पी । रपतेर्वा । रसतेर्वा ।

रास्पिनस्यार्थोः । इत्यपि निगमो भवति ।

ऋजुतिः प्रसाधनकर्म ।

१. ततनिषुं BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. RV. I. 33. 12.

३. Quoted SRV. I. 33. 12. p. i. 178.

४. RV. I. 61. 12; AV. 20. 35. 12.

५. Quoted SRV. I. 61. 6. p. i. 299.

६. Cf. SRV. I. 61. 12. p. i. 302. Sāyana
reads: ०र्णास्यां चरणाय.

७. RV. I. 31. 16.

८. विष्प्राप्तः BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. RV. VII. 60. 7.

१०. RV. I. 142. 10; AV. 5. 27. 10;
VS. 27. 20.

११. Fragment of RV. I. 22. 4.

१२. Quoted SRV. I. 6. 9; 37. 3; 54. 2;
IV. 21. 5; pp. i. 53, 200, 273;
ii. 411.

[आ वं ऋजस ऊर्जा व्युष्टिषुं । इत्यपि निगमो भवति ।]^२

ऋजुरित्यप्यस्य भवति ।

ऋजुनीती नो वरुणैः । इत्यपि निगमो भवति ।

प्रतद्वस् प्राप्तवस् ।

हरीं इन्द्र प्रतद्वस् अमि स्वरं । इत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि व्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीभूतनासभ्यमापः ॥

प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै । प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सनयाय । ऋतस्य योगे । यज्ञस्य योगे । याज्ञे शकट इति वा । शकटं शर्कुदितं भवति । शनकैस्तकतीति वा । शब्देन तकतीति वा । सुखवतीः [श्रुष्टीवरी] भूतनासभ्यमापः । [सुखवत्यो भवतासभ्यमापः ।]^{१०}

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् ।

दददिन्द्र बहुवन्नीयम् ।

एधमानद्विभुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ।

व्युदस्यंति । एधमानानहर्द्वेष्ट्यसुन्वतः । सुन्वतोऽभ्यादधाति । उभयस्य राजा । दिव्यस्य च पार्थिवस्य च । चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तम् ।

सुमत्स्वयमित्यर्थः ।

१. RV. X. 76. 1.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga. The commentator says Yāska did not cite any quotation to illustrate the meaning of सृजतिः ।

३. RV. I. 90. 1; SV. 1. 218.

४. RV. VIII. 13. 27.

५. RV. X. 30. 11.

६. सननाय C 3, C 4, Mi & Roth; सवनाय S'ivadatta.

७. Cf. SRV. X. 30. 11. p. IV. 90.

८. शकृदत्तं C 5, M 3, W 1, W 2,

९. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. RV. I. 33. 3.

१२. बहुवदतीयम् C 3.

१३. Quoted SRV. VIII. 7. 41. p. iii. 270.

१४. RV. VI. 47. 16.

१५. विदस्यति W 2.

१६. Quoted SRV. I. 100. 16; 156. 2; 162. 7. pp. i. 444, 667, 685.

उप प्रागात्सुमन्मेधायि मन्मै ।

उपप्रेतु मां [स्वयं] यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेन । इत्याश्वमेधिको मन्त्रः ।

दिविष्टिषु दिव एषणेषु ।

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

स्थूरः । समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुरनु स्थवीयांसम् । उपसर्गो लुप्तनामकरणः । यथा संप्रति । कुरुङ्गो राजा बभूव । कुरुगमनाद्वा । कुलगमनाद्वा । कुरुः कृन्तते । कूरमित्यप्यस्य भवति । कुलं कुणातेः । विकुषितं भवति ।

दूतो व्याख्यातः ।

जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यर्धयः ।

इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥

अमत्रोऽमात्रो महान्भवति । अभ्यसितो वां ।

महाँ अमत्रो वृजने विरुग्शिं । इत्यपि निगमो भवति ।

स्तवे वृज्युचीषमैः । स्तूयते वृज्युचा समैः ।

अनर्शरातिमनश्श्रीलदानम् । अश्लीलं पापकम् ।

अश्रिमैत् । विषमम् ।

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि । इत्यपि निगमो भवति ।

अनर्वा अप्रत्युतोऽन्यस्मिन् ।

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यैर्मकैः ।

१. RV. I. 162. 7; VS. 25. 30.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. कुरुङ्गस्य. C 3, M 3, W 1.

४. RV. VIII. 4. 19; cf. VIII. 24. 29; cf. BD. VI. 44.

५. उपसर्गलुप्तः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. कुरुङ्गो C 5, W 1.

७. See. N. 5. 1.

८. अमयः is omitted by C 3. RV. I. 164. 51; cf. N. 7. 23.

९. Quoted SRV. I. 61. 9. p. i. 300.

१०. RV. III. 36. 4.

११. RV. RV. X. 22. 2.

१२. Quoted SRV. I. 61. 1. p. i. 296.

१३. अश्लिमत् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. Cf. SRV. VIII. 99. 4. p. iii. 586.

१४. RV. VIII. 99. 4; AV. 20. 58. 2; Cf. SV. 2. 670.

१५. RV. I. 190. 1; Cf. BD. IV. 63.

अनर्थमप्रत्यूतमन्यस्मिन् । वृषभम् । मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं । मोदनजिह्वमिति वा । बृहस्पतिं वधेयं नव्यमर्कैः । अर्चनीयैः स्तोमैः ॥

असामि सामिप्रतिषिद्धम् । सामि स्यतेः ।

असाम्योजो विभृथा सुदानवैः ।

असुसमाप्तं बलं विभृतं कल्याणदानाः ॥ २३ ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥

मा चुक्रुध्वं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहम् । गिरा गीत्या स्तुत्या । भूर्णिमिव मृगम् । न सवनेषु चुक्रुधम् । क ईशानं न याचिष्यते इति । [गल्दा धमनयो भवन्ति । गलनमासु धीयते ।]^१

आ त्वा विशन्तिन्दव आ गल्दा धमनीनाम् ।

नानाविभक्तीत्येते भवतः । आगलना धमनीनामित्यन्वर्थः ॥ २४ ॥

न पापासौ मनामहे नारायासो न जल्हवः ।

न पापा मन्यामहे । नाधनाः । न ज्वलनेन हीनाः । अस्त्यसासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मैत्युषिर्वोचत् ।

वकुरो भास्करः । भयंकरः । भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषां दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं वकुरेणा धर्मन्तो रु ज्योतिश्चक्रथुरार्यायै ॥

[यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ ।]^{१३} वृको लाङ्गलं भवति । विकर्तनात्^{१४} ।

१. Cf. SRV. I. 190. 1. p. i. 787.

२. Omitted by M 3, W 2.

३. Quoted by SRV. V. 25. 2. p. ii. 541.

४. RV. I. 39. 10.

५. विभृथम् Mi; विभृथ C 4, C 5, M 3, W 1, W 2, and Śāyana on RV. I. 39. 10. p. i. 211.

६. RV. VIII. 1. 20; SV. I. 307.

७. याचिष्यति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,

M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. गलनमासु धीयते is omitted by Durga.

९. आ त्वा विशन्तिन्दवः RV. I. 15. 1^b; VIII. 92. 22^a.

१०. RV. VIII. 61. 11.

११. Quoted SRV. VIII. 61. 17. p. iii. 474.

१२. RV. I. 117. 21.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. Quoted SRV. VIII. 22. 6. p. iii. 344.

लाङ्गलं लगतेः । लाङ्गलवद्वा । लाङ्गलं लगतेः । लगतेः । लंबतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ
मनुष्याय दर्शनीयौ । अभिधमन्तौ । दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वा । अर्थ
ईश्वरपुत्रः ।

वेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति । द्विगुणकारिणो वा । द्विगुणदायिनो वा ।
द्विगुणं कामयन्त इति वा ।

इन्द्रो विश्वान्वेकनाटां अहर्दशं उत क्रत्वा पर्णारिभिः ।

इन्द्रो [यैः] सर्वान् वेकनाटान् । अहर्दशः सूर्यदशः । य इमान्यहानि पश्यन्ति
न पराणीति वा । अभिभवति कर्मणा । पर्णीश्च वणिजः ॥ २६ ॥

जीवान्नो अभि धेतुनादित्यासः पुरा हथात् ।

कद्रं स्थ हवनश्रुतः ॥

जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात् । क नु स्थ ह्वानश्रुत इति ।

मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्पणं वेदयन्ते । मत्स्या मद्या उदके स्यन्दन्ते । माद्य-
न्तेऽन्योन्यं भक्षणयेति वा । जालं जलचरं भवति । जलेभवं वा । जलेशयं वा ।

अंहुरोऽहस्वान् । अहूरणमित्यप्यस्य भवति ।

कृण्वन्नहूरणादुरं । इत्यपि निगमो भवति ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदुभ्यंहुरो गां ।

सप्तमर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासामेकामप्यभिर्गच्छन्नहस्वान्भवति । स्तेयं तत्पा-
रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातकेऽनृतो-
द्यमिति ।

वत इति निपातः । खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

१. लङ्गते: Roth.

२. The passage वृको लाङ्गलं...लंबते वा
is omitted by Durga.

३. दुहन्तो C 5, W 1, W 2.

४. ज्योतिषो BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

५. RV. VIII. 66. 10.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. अभिभवन्ति C 5.

८. RV. VIII. 67. 5.

९. अहस्वान् BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3;

अहस्वानं M 1, M 2.

१०. RV. I. 105. 17.

११. RV. X. 5. 6; AV. 5. 1. 6.

१२. सप्तैव मर्यादाः C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth
and S'iva.

१३. अधिगच्छन् BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. दुष्कृतकर्मणः C 4, C 5, M 3, W 1.

१५. Quoted by SRV. X. 5. 6. p. IV.

11. The word अणहत्यां is missing
in the passage cited by Sāyana,
consequently the number of bo-
undaries is only six.

वतो वतासि यम् नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥

वतो बलादतीतो भवति । दुर्बलो वतासि यम् । नैव ते मनो हृदयं च विजानीमि । अन्या किल त्वां परिष्वक्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा व्रतति-भवति । लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वरणाच्च । सयनाच्च । ततनाच्च ।

वाताप्यमुदकं भवति । वात एतदाप्याययति ।

पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् । इत्यपि निगमो भवति ।

वने न वायो न्यधायि चाकनम् ।

वन इव । वायो वेः पुत्रः । चायन्निति वा । कामयमान इति वा । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत् । असुसमाप्तश्चार्थः ।

रथं रथ्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सुः । रथं कामयन्त इति वा ।

एष देवो रथ्यति । इत्यपि निगमो भवति ॥ २८ ॥

धेनुं न इषं पिन्वतुमसंक्रामम् । असंक्रमणीम् ।

आधव आधवनात् ।

मतीनां च साधनं विग्राणां चाध्वम् । इत्यपि निगमो भवति ।

अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः ।

विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवः । इत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥

१. RV. X. 10 13 ; AV. 18. 1. 15.

२. बलादतीतो BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. विजानीमः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva.

४. सयनाच्च C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.

५. The passage लिबुजा व्रतति...ततनाच्च is omitted by Durga.

६. RV. IX. 35. 5.

७. RV. X. 29. 1; AV. 20. 76. 1.

८. Cf. BD. ii. 114.

९. त्वेतच् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. रथं रथ्यति is added after रथ्यतीति by Durga.

११. कामयन्त BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; C 6, M 1, M 2.

१२. RV. IX. 3. 5; SV. 2. 609.

१३. RV. VI. 63. 8.

१४. Quoted by SRV. VI. 63. 8. p. ii. 864.

१५. RV. X. 26. 4.

१६. अनवक्षिप्तवचनः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. Quoted by SRV. X. 84. 5. p. IV. 252.

१७. RV. X. 84. 5; AV. 4. 31. 5.

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥

अदायिनि काणे विकटे । काणो विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्याद-
णूभावकर्मणः । कणतिः शब्दानूभावे भाष्यते । अनुकणतीति । मात्राणूभावात्कणः ।
दर्शनाणूभावात्काणः । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुटतेर्वा स्यात् [विप-
रीतस्य] विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ । सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य
सत्त्वभिः । शिरिम्बिठो मेघः । शीर्यते बिठे । [बिठमन्तरिक्षं] बिठं वीरिटेन व्या-
ख्यातम् । तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात् । तैष्ट्वा चातयामः । अपि वा शिरिम्बिठो भार-
द्वाजः कालकर्णोपेतः । अलक्ष्मीनिर्णायिकाञ्चकार । तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात् ।
तैष्ट्वा चातयामः । चातयतिर्नाशने ।

पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे ।

पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः । इत्यपि निगमो भवति ।

इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते । [परा] शातयिता यातूनाम् ।

इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरः । इत्यपि निगमो भवति ।

क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती । इत्यपि निगमो भवति ।

करुलती कृत्तदती । [अपि वा देवं कश्चित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवश्यत]^{११} ॥ ३० ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्तर्यमा ।

वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करुलती ॥

वामं वननीयं भवति । आदुरिरादरणात् । तत्कः करुलती । भगः पुरस्ता-
त्तस्यान्वादेश इत्येकम् । पूषेत्यपरम् । सोऽदन्तकः ।

अदन्तकः पूषो । इति च ब्राह्मणम् ।

१. RV. X. 155. 1.

२. काणे Roth.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

५. बिठं...व्याख्यातम् is omitted by C 6.

६. निर्णायिकाञ्चकार. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

७. नामभिः C 1 and Durga.

८. RV. VII. 18. 21.

९. RV. VII. 104. 21; AV. 8. 4. 21.

१०. RV. I. 166. 6.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

१२. RV. IV. 30. 24.

१३. Quoted by SRV. IV. 30 24; VI. 71. 4; VII. 18. 1. pp. ii. 434, 883; iii. 36.

१४. Cf. BD. IV. 139 B.

१५. Cf. KB. VI. 13. S'B. I. 7. 4. 6.

दनो विश इन्द्र मृधवाचः ।

दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ।

अवीरामिव मामयं शरारुमि मन्यते ।

अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुः ।

इदंयुरिदं कामयमानः । अथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसुयुरिन्द्रो वसुमानि-
त्यन्वर्थः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसुयुः [इन्द्रः ।] इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मधवन्नन्धया नः ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः
किंकटाः । किं क्रियाभिरिति प्रेप्ता [वी] । नैव चाशिरं दुहे । न तपन्ति घर्मं
हर्म्यम् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी । माङ्गदो मागमिष्य-
तीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः । अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदको वा योऽय-
मेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा । पण्डकः पण्डगः प्रादको वा प्राद-
यत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति । तत् स्थं नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः
शाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तन्नो मधवन्नन्धयेति । रन्ध्रतिर्वश-
गमने ।

१. RV. I. 174. 2.

२. Quoted by SRV. I. 174. 2. p. i. 748.

३. RV. X. 86. 9; AV. 20. 126. 9; Cf. BD. i. 53. Macdonell translates अवीरा as 'without a husband'.

४. Quoted by SRV. VIII. 92. 30. p. iii. 557.

५. Cf. SRV. I. 51. 14. p. i. 260. वसुमानित्यर्थः ।

६. RV. I. 51. 14.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. SRV. I. 51. 14. p. i. 260.

९. RV. III. 53. 14.

१०. Cf. SRV. III. 53. 14. p. ii. 302, कीकटो etc.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. SRV. III. 53. 14. p. ii. 302 वरणं.

१३. Omitted by C 5, M 3, Mi.

१४. मां गमिष्यतीति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१५. अत्यन्तः W 1.

१६. कुसीदः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. तत् स्थं BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; तस्मै Roth, S'ivadatta.

१८. नैचैः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. Cf. SRV. III. 53. 14. p. ii. 302.

१९. The passage नैचाशाखं...वशगमने is omitted by Durga. Quoted by SRV. loc. cit.

बुन्द इषुर्भवति । [बिन्दो वा ।] भिन्दो वा । भयदो वा । भासमानो द्रवतीति वा ॥ ३२ ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ।

उभा तै बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिद्वद्वृधौ ॥

तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः । साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः । उभौ ते बाहू [रण्यौ] रमणीयौ सांग्राम्यौ [वा] । ऋदूपे अर्दनपातिनौ । गमनपातिनौ [शब्दपातिनौ दूरपातिनौ] वा । मर्मण्यर्दनवेधिनौ । गमनवेधिनौ [शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ] वा ॥ ३३ ॥

निरविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पुक्रमोदनम् ।

इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥

निरविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पुक्रम् । ओदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ।

बुन्दं बुन्देन व्याख्यातम् । वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यृहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

अयं यो होता कर्ता स यमस्य । कमप्य् [ऊँहे] अन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवाः । अहरहर्जायते । मासे मासे । अर्धमासेऽर्धमासे वा । अथ देवा निदधिरे हव्यवाहम् ।

१. Quoted by SRV. VIII. 45. 4. p. iii. 430.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; & Durga. C 3 reads बुन्दो वा.

३. RV. VIII. 77. 11.

४. बहुविक्षम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; M 1; बहुविक्षपम् C 3.

५. हिरण्ययः Roth and Sivadatta.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. N. 6. 4.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

९. Quoted by SRV. VIII. 77. ii. p. iii. 525.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 3, and Durga, who remarks: भाग्यमत्र न सम्यगिव लक्ष्यते तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्यस्ततो योज्यम् । Omitted also by SRV. VIII. 77. 11. p. iii. 525.

११. RV. VIII. 77. 6.

१२. RV. X. 52. 3.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. अथ देवा...हव्यवाहम् is omitted by C 3.

उल्वमूणोतेः । वृणोतेर्वा ।

महत्तदुल्वं स्थविरं तदासीत् । इत्यपि निगमो भवति ।

ऋवीसमपगतभासम् । अपहतभासम् । अन्तर्हितभासम् । गतभासं वा ॥३५॥

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं ग्रंसमहरवारयेथाम् । अन्नवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये । योऽयमृवीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः । सर्वगणं सर्वनामानं । गणो गणनात् । गुणश्च । यदृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैनौ स्तौति स्तौति ॥ ३६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

[त्वमेग्रेऽलातुण उहृहाजासँ उपैलप्रक्षिणीकारुहमँसे ते श्रायन्त इवाश्रवं हि सोमंनं स्वरणमिन्द्रा सोमा कृणुष्वपाजस्तां अँध्वरेऽस्तिँ हिवोऽसूँतेँ प्रँवोच्छाँ सुँप्र-स्त्वँजे तुँजे यो अस्मा अँस्मा इदु तँन्नस्तुरीपं हिनोतँनोमँत्रो मँत्वा नँ पापासो रँयँ वृकेण जीवाँन्नो बँतो बतासि धेतुँन्नोऽरँयि काणे वाँम वामं किं ते तुँविक्षं ते निरँविध्यँदँयं यो होता हिमेनँग्निं षट्त्रिंशत् ॥]

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति नैगमं काण्डं पूर्वार्धश्च समाप्तम् ॥

१. RV. X. 51. 1. Cf. BD. VII. 80.

२. RV. I. 116. 8. Cf. BD. ii. 110.

३. Quoted by SRV. I. 116. 8. p. i. 516.

४. Small figure within brackets represents the corresponding section of the sixth chapter of the *Nirukta*.

अथोत्तरषट्कं प्रारभ्यते ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ अथातो दैवतम् । तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवत-
मित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छ-
न्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद् दैवतः स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा ऋचः । परोक्षकृताः ।
प्रत्यक्षकृताः । आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते ।
प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ।

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत् ।

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेर्विषाणां ।

इन्द्राय सामं गायतं ।

नेन्द्रादृते पवते धाम किं चूर्नं ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमं ।

इन्द्रे कामा अयंसर्तं । इति ।

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगाः । त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

१. ०मर्थ० 'च', 'छ'.

२. ०मिच्छन्स्तुति M 1;

०मिच्छन्स्तुति C 1, C 2;

०मिच्छन्स्तुति C 6.

३. प्रयुङ्क्ते C 1, C 2, C 6, M 1, M 3.

४. मन्त्रो C 1, C 2, C 6, M 1, M 3.

५. Cf. BD. i. 6; *Bṛhatsarvānukramā-
rikā*, p. 1. यत्काम ऋषि मन्त्रद्रष्टा वा
भवति यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छता-
स्तुतिः प्रयुज्यते सा देवता तस्य मन्त्रस्य
भवति ।

६. Cf. BD. i. 34: मन्त्रा नानाप्रकाराः स्यु-
ईष्टा ये मन्त्रदर्शिनः ।

७. The passage: तास्त्रिविधा.....
चाख्यातस्य is quoted by SRV. I.
6. 9. p. i. 53.

८. RV. X. 89. 10.

९. RV. I. 7. 1; AV. 20. 38. 4; 20
47. 4; 20. 70. 7; SV. 1. 198; 2.
146.

१०. RV. VII. 18. 15.

११. RV. VIII. 98. 1; AV. 20. 62. 5;
SV. 1. 388; 2. 375.

१२. RV. IX. 68. 6; SV. 2. 720.

१३. RV. I. 32. 1; Cf. AV. 2. 5. 5.

१४. The quotation is untraced.

१५. Cf. BD. i. 11.

त्वमिन्द्र बलादधि ।

वि न इन्द्र मृधो जहि । इति

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति । परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चिदुन्यद्वि शंसते ।

कण्वा अमि प्र गायते ।

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वम् । इति ।

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगाः । अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना । यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठः । लवसूक्तम् । वागाम्भृणीयमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः । अल्पश आध्यात्मिकाः ।

अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् । इति । यथैतस्मिन्सूक्ते ।

अथाप्याशीरेव न स्तुतिः ।

सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासम् । सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम् । इति ।

तदेतद्बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु ।

अथापि शपथामिशापो ।

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूयः । इति ।

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ।

तम आसीत्तमसा गूळहर्मग्रे ।

१. RV. X. 153. 2; AV. 20. 93. 5; SV. 1. 120.

२. RV. X. 152. 4; AV. 1. 21. 2; SV. 2. 1218; VS. 8. 44; 18. 70.

३. स्विद् M 1.

४. RV. VIII. 1. 1; AV. 20. 85. 1; SV. 1. 242; 2. 710.

५. RV. I. 37. 1.

६. RV. III. 53. 11; cf. BD. IV. 115.

७. The second section ends here in BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, R 7, R 8.

८. RV. X. 48—49.

९. RV. X. 119.

१०. RV. X. 125.

११. Cf. BD. i. 35.

१२. RV. I. 32. 1; cf. AV. 2. 5. 5.

१३. Cf. Pāraskara gr. sū. II 6. 19; Ās'va. gr. sū. III. 6. 7.

१४. RV. VII. 104. 15; AV. 8. 4. 15.

१५. RV. VII. 104. 15; AV. 8. 4. 15.

१६. Cf. BD. i. 36.

१७. RV. X. 129. 2; cf. BD. i. 58: न मृत्युरासीदित्येतामाचिख्यासां प्रचक्षते ।

१८. RV. X. 129. 3.

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ।

सुदेवो अद्य प्रपतेदनाष्टत् ।

न वि जानामि यदि वेदमस्मि । इति ।

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवलाद्यो भवति केवलादी ।

भोजस्येदं पुष्करिणीव वेधम् ।

एवमक्षंसुक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिकैः । नाराशंसा इति नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात् । प्रायोदेवता वा । अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् ।

याज्ञदैवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते । यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिर्वार्थान् देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः । प्रकृतिसार्धनाभ्याच्च । इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः । कर्मजन्मानः ।

१. Cf. BD. i. 35.

२. RV. X. 95. 14. Cf. BD. i. 53: सुदेव इति तु स्पृहा । Quoted as an example of desire.

३. RV. I. 164. 37; AV. 9. 10. 15; cf. BD. i. 56: न वि जानामि संज्वरः quoted as an example of agitation. The passage: अथापि परिदेवना.....वेदमस्मि is cited by SRV. I. 164. 37. p. i. 713.

४. Cf. BD. i. 35.

५. RV. X. 117. 6; TB. ii. 8. 8. 3; cf. Manu. III. 118.

६. RV. X. 107. 10.

७. RV. X. 34.

८. Cf. BD. i. 3.

९. तद्ये नादिष्ट० C 1, C 2, C 6, M 1.

१०. Cf. BD. i. 20.

११. भवति C 2; cf. BD. VII. 16.

१२. Cf. BD. VII. 17.

१३. The 4th section ends here in BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3. See Ngh. V. 3. 1—22.

१४. अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि is omitted by Durga. See Ngh. V. 3. 29—36; N. 9. 35—43.

१५. ०वार्थानां क. ख. ग.

१६. Cf. BD. IV. 143.

१७. ०सार्वनाभ्याच्च C 1; ०सार्वनाभ्याच्च. Lahore edition of Rājārāma.

१८. Cf. BD. i. 71.

आत्मजन्मानः । आत्मैवैषां रथो भवति । आत्माश्वः । आत्मायुधम् । आत्मेवः ।
आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

तिर एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो वान्तरि-
क्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि
भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः ।
अपि वा पृथगेव स्युः । पृथग्निं स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथ-
क्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चापे-
क्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । संभोगैकत्वं च
दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः । अग्निना चेतस्य
लोकस्य । तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकम् । चेतनावद्वद्भि
स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।

ऋषा तं इन्द्रं स्थविरस्य बार्ह्व ।

यत्सं गृभ्णा मधवन्कांशिरिते ।

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ।

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र र्याहि ।

कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते^{१९} ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ।

१. Cf. BD. i. 74: तेजस्वेवायुधं प्राहु-
र्वाहनं चैव यस्य तत् । iii. 85: विश्वेषां
ते ततश्चकुर्वाहनान्यायुधानि तु । IV.
143: आयुधं वाहनं चापि स्तुतौ यस्येह
दृश्यते । तमेव तु स्तुतं विद्यात् तस्यात्मा
बहुधा हि सः ॥

२. आत्माश्वः C 1, C 6, Roth.

३. अत्मा. Roth.

४. Cf. BD. i. 73: तेषामात्मैव तत्सर्वम् ।

५. देवस्य देवस्य ॥ ५ ॥ प्रथमः पादः BK,
C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 7,
R 8, W 1, W 2, W 3.

६. Cf. AB. ii. 17. 17; V. 32. 1; KB.
VIII. 8; S'B. XI. 2. 3. 1.

७. Cf. AB. V. 32. 1; S'B. XI. 2. 3.
1; BD. i. 69.

८. Cf. BD. i. 70—71.

९. पृथक्त्वात् C 6, M 1.

१०. तथाभिधानानि M 3.

११. संस्थानैकत्वं M 1.

१२. च is added after स्थानैकत्वम् in
Bib. Ind. ed. of N. Cf. KB. 1. 1:

अस्मिन् वै लोके उभये देवमनुष्याः
आसुः ।

१३. संभोगो अग्निना क.

१४. तत्रैतं नरराष्ट्रम् क.

१५. तथाभिधानानि M 3.

१६. RV. VI. 47. 8; cf. AV. 19. 15. 4.

१७. RV. III. 30. 5.

१८. RV. II. 18. 4.

१९. RV. III. 53. 6.

अद्वीन्द्र पिबं च प्रस्थितस्य ।

आशुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥ ६ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् । अपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तत् । यथान्नि-
र्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेत-
नान्यप्येवं स्तूयन्ते । यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः
संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति ।

अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासंभिः । इति ग्रावस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव ।

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम् । इति नदीस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव ।

होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशतं । इति ग्रावस्तुतिरेव ।

अपि वोभयविधाः स्युः । अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते
स्युः । यथा यज्ञो यजमानस्य । एष चाख्यानसमयः ॥ ७ ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात् । तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः ।
अथैतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः । प्रातः सवनं । वसन्तः । गायत्री । त्रिवृत्स्तोमः ।
रथंतरं साम । ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने । अग्रायी पृथिवीलेति
स्त्रियः । अथास्य कर्म । वह्नं च हविषामावाहनं च देवतानाम् । यच्च [किञ्चिद्]
वार्षिविषयिकमग्निर्कर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवाः । इन्द्रः । सोमः । वरुणः ।
पर्जन्यः । क्रतवः । आग्रावैष्णवं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथा-
प्याग्रापौष्णं हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तस्तुतिर्मुचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

१. RV. X. 116. 7.

२. RV. I. 10. 9.

३. दृश्यते M 1. The last section ends
after दृश्यते in C 1, C 2, C 6, M 1,
M 4, S.

४. RV. X. 94. 2.

५. RV. X. 75. 9.

६. RV. X. 94. 2.

७. Cf. AB. ii. 32. 1; iii. 13. 1; IV.
29. 1; VIII. 12. 4; KB. VIII. 9;
XII. 4; XIV. 1, 3, 5; XXII. 1;
GB. I. 1. 17, 29; 2. 24; II. 3. 10,
12, 16; BD. i. 115.

८. वीलेति C 1, C 2, C 6, M 1, M 4,
S.

९. हवनं C 2.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

११. कर्मैतत् Roth; cf. BD. i. 119,
120.

१२. यथास्य. Mi.

१३. Cf. BD. i. 117—119.

१४. विभक्ति C 1, C 2, C 6, M 1, M 4.

१५. Cf. BD. iii. 41.

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परिं ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता [आदित्यः] । स त्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । अग्निरुपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति । विन्दतेवैकौपसर्गात् । ददातेर्वा स्याद् द्युपसर्गात् ॥ ९ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोकः । माध्यंदिनं सवनम् । ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् । पञ्चदशस्तोमः । बृहत्सामं । ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधः । या च का चै बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवाः । अग्निः । सोमः । वरुणः । पूषा । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । पर्वतः । कुत्सः । विष्णुः । वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते । पूष्णा रुद्रेण च सोमः । वायुर्ना च पूषा । वातेन च पर्जन्यैः ॥ १० ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोकः । तृतीयसवनम् । वर्षा । जगती । सप्तदशस्तोमः । वैरूपं सामं । ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् । यच्च किञ्चित्प्रवहितमादित्यकर्मैव तत् । चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः । एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुच्छन्दः-

१. RV. X. 17. 3; AV. 18. 2. 54.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. परिददात् M 3.

४. दधतिर्वा C 4, C 7, M 3, Mi, W 2, W 3, W 4.

५. Cf. BD. i. 130—131.

६. Cf. AB. ii. 32. 1; iii. 13. 1; IV. 31. 1; VIII. 12. 4; KB. VIII. 9; XIV. 1, 3, 5; XVI. 1; XXII. 2; GB. I. 1. 17, 18, 29; 2. 24; II. 2. 10, 12; IL 4. 4.

७. चित् BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. BD. i. 87; ii. 6.

९. Cf. BD. ii. 2—3.

१०. अग्निना C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S. & Roth. The corresponding passage in BD. reads वायुना ।

११. Cf. BD. ii. 4, 5, 13, 14.

१२. Cf. BD. ii. 13—14.

१३. Cf. AB. II. 32. 1; III. 13. 1; V. 1. 1; VIII. 12. 4; KB. VIII. 9; XIV. 1, 3; XVI. 1; XXII. 3, 5; GB. I. 1. 19, 29; 2. 24; II. 3. 10; 4. IS.

१४. रसाधारणं C 1, C 2, C 6, M 1, M 4; S; Roth.

१५. रश्मिभिश्च रसधारणं is omitted by Durga.

१६. यत्तु C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१७. Cf. BD. ii. 15—16.

स्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयति । शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाकरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननात् । छन्दांसि छादनात् । [स्तोमः स्तवनात् ।] यजुर्यजतेः । साम सम्मितमृचा । अस्यतेर्वा । ऋचा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः । त्रिगमना वा विपरीता । गायतो मुखादुदपतत् । इति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्साता भवति । स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । उष्णीषिणी वेत्यौपमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः । ककुप् ककुभिनी भवति । ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वा । उब्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनात् ।

गायत्रीमेव त्रिपदां सर्तां चतुर्थेन पादेनानुष्टोभेति । इति च ब्राह्मणम् । बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् । तीर्णतमं छन्दः । त्रिवृद्धजः । तस्य स्तोभनीति वा ।

यत् त्रिरस्तोभत् तत् त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप् । इति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दः । जलचरगतिर्वा ।

जगत्प्रमाणोऽसृजत्^{१३} । इति च ब्राह्मणम् । विराड्विराजनाद्वा । विराधनाद्वा । विप्रापणाद्वा । विराजनात्संपूर्णाक्षरा । विराधनादूनाक्षरा । विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकम् । पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ।

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजः । हविर्भाजः । ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः । काश्चिन्निपातभाजः^{१६} । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति । इन्द्राय वृत्रे ।

१. Cf. AB. V. 4. 1; VIII. 12. 4; KB. XXII. 9; BD. i. 116.

२. Cf. AB. V. 6. 1; VIII. 12. 8; KB. XXIII. 3; BD. i. 130—131; SRV. p. i. 2.

३. Cf. AB. V. 12. 1; VIII. 12. 4; BD. ii. 13—14.

४. Cf. Chhā. up. I. 4. 2. यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दासां छन्दस्त्वम् ।

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3; and Durga.

६. Quoted by SRV. p. i. 2.

७. Devtādhyāya Br. III. 2.

८. Devtādhyāya Br. III. 3.

९. The passage: त्रिगमना...ब्राह्मणम् is omitted by Durga.

१०. ककुब्कुजं M 3; ककुप् च कुजते Durga who places कुब्जश्च after उब्जतेर्वा ।

११. Daivata Brāhmaṇa III.

१२. Cf. AB. V. 19. 6; KB. 1. 3, 4; XI. 2; XII. 2; XIX. 4, 7; GB. I. 3, 8, 10; 4. 24.

१३. Cf. Daivata Brāhmaṇa III.

१४. जलचलगतिः Mi, W 1, W 2; Roth attributes the variant चलाचलगतिः to the shorter recension.

१५. Cf. BD. i. 17; VIII. 129.

१६. MS. II. 2. 11.

[इन्द्राय वृत्रतुरे ।] इन्द्रायहोमुचं इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समानानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषि-
देवताः स्तौति । वृत्रहा । पुरन्दरः । इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु
समानानात् । व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्याभिधानस्य भवति । यथा ब्राह्मणाय बुभु-
क्षितायौदनं देहि । स्नातायानुलेपनम् । पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्यास्यामः ।
अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति सन्नममानः ।
अक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविः । न क्रोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो
जायत इति शाकपूणिः । इतात् । अक्ताद्दग्धाद्वा । नीतात् । स खल्वेतेरकारमादत्ते
गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परं । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

अग्निमीळेऽग्निं याचामि । ईळिरध्येषणाकर्मा । पूजाकर्मा वा । पुरोहितो
व्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा । बुस्थानो भवतीति वा ।
यो देवः सा देवता । होतारं हातारम् । जुहोतेहोतैत्यौर्णवाम् । रत्नधातमं रमणी-
यानां धनानां दातृतमम् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त ।

स देवाँ एह वक्षति ॥

१. Omitted by Bk, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

२. MS. II. 2. 10.

३. Cf. BD. ii. 71.

४. Cf. BD. ii. 24; Cf. S'aṅkara on Vedāntasūtra i. 2. 7. 28: अग्नि-
शब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयेण परमा-
त्मविषय एव भविष्यति ।

Cf. S'B. II. 2. 4. 2.

तद्वाऽएनमेतदग्रे देवानामजनयत । तस्मा-
दग्निरग्रिहं वै नामैतद्यदग्निरिति ।

Cf. also S'B. VI. 1. 1. 11.

स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत तस्मादग्निर-
ग्रिहं वै तमग्निरित्याचक्षते परोक्षम् ।

Cf. also RV. VI. 16. 48.

अग्निं देवासो अग्रियम् ।

५. Cf. BD. i. 91.

६. Cf. SRV. I. i. 1. p. i. 24.

७. RV. I. 1. 1.

८. N. 2. 12.

९. Cf. N. 3. 19. यज्ञस्य Mi, M 3. Cf.
SRV. I. 1. 1. p. i. 24.

१०. यो देवः सा देवता is omitted by
Durga.

११. Quoted by SRV. I. 127. 1. p. i.
573.

१२. Quoted by SRV. I. 1. 1. p. i. 24.

१३. RV. I. 1. 2.

अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो [वन्दितव्यो] ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानि-
हावहन्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरिति । अप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ।

ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥

अग्निं प्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः । सयमानासो अग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥

अभिनमन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा । संमाननाद्वा । कल्याण्यः ।
सयमानासः । अग्निमित्यौपमिकम् । घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो
नसन्त । नसतिराप्नोतिकर्मा वा । नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ।
हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । विहर्यतीति ।

समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारतु । इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते ।

समुद्राद्वचेषोऽद्भ्य उदेति । इति च ब्राह्मणम् ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

अग्निः सर्वा देवताः । इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इममेवाग्निं महान्तं [चं] आत्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं
वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मान्तम् । दिव्यो दिविजः । गरुत्मान् गरणवान् । गुर्वात्मा ।
महात्मेति वा ।

१. Omitted by Bk, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

२. RV. IV. 58. 8; VS. 17. 96.

३. कर्माभिहर्यतीति C 4, W 1;

कर्माभिहर्यतीभिः Mi;

कर्माविहर्यतीति C 5, M 3, W 2, W 3.

Of. SRV. I. 57. 2. p. i. 285; I. 62.

2. p. i. 311.

४. विहर्यतीति is omitted by Durga.

५. RV. IV. 58. 1; VS. 17. 89; of.

AB. i. 22; समुद्रादूर्मिमुदितं वेनः ।

६. KB. XXV. 1.

७. AB. II. 3. Taitt. B. I. 4. 4. 10. Of. AB. I. 1. 4; Tānd. B. II. 1. 12; GB. II. 1. 12; Śad. B. III. 7; S'B. I. 6. 2. 8; MS. I. 4. 14. वे is added after अग्निः in all these passages.

८. RV. I. 164. 46; AV. 9. 10. 28.

९. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, 8; of. SRV. I. 164. 46. p. i. 718;

महान्तमात्मानम् ।

१०. गुर्वात्मा C 1. गुर्वात्मा महात्मेति वा is omitted by Durga.

११. Cf. SRV. loc. cit.

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निः । निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्यात् । जातानि वेदं । जातानि वैनं विदुः । जाते जाते विद्यते इति वा । जातविद्यो वा । जातधनः । जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः ।

यत्तज्जातः पशून्विन्दत [इति] तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वैम् । इति ब्राह्मणम् ।

तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति । इति च ।

तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

[जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवं जातवेदसेऽर्चाय सुनवाम सोममिति । प्रसवायाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मोः । निदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति । सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति । दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषा परा भवति ॥ २ ॥ २५ ॥]

प्र नूनं जातवेदसमर्थं हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो बर्हिंसीदत्त्विति ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्रुवानम् । अपि वोपमार्थं स्यात् । अश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बर्हिंसीदत्त्विति । तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं

१. Cf. BD. i. 78: निरुप्यते हविर्यस्यै सूक्तं च भजते च या ।

२. Cf. BD. i. 67:

इहाग्निभूतस्त्वृषिभिर्लोकैः स्तुतिभिरी-
लितः । जातवेदास्तुतो मध्ये स्तुतो वैश्वान-
नरो दिवि ॥

३. Cf. BD. ii. 30: भूतानि वेद etc. AB. II. 39. प्राणो वै जातवेदाः स हि जातानां वेद ।

४. Cf. BD. i. 92: यद्विद्यते हि जातः etc. Cf. also ii. 31.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

६. MS. I. 8. 2. Cf. AB. III. 36. S'B. IX. 5. 1. 68: *

तद्यज्जातं जातं विन्दते तस्माज्जातवेदाः ।

७. MS. I. 8. 2.

८. Cf. SRV. I. 44. 1. p. i. 223; I. 127. 1. p. i. 573.

९. RV. I. 99. 1.

१०. The section within brackets is omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S; and Durga. Cf. N. 14. 33.

११. RV. X. 188. 1; cf. BD. VIII. 88.

१२. ०मिव C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 3; तदेकमिव R 2; तदेकमेव Roth.

दशतयीषु विद्यते । यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्ये-
तायमेवाग्निरिति । अप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः ।

अभि प्रवन्त समनेव योषाः । इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

अथासावादित्यः ।

उदु त्यं जातवेदसम् । इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः । निपातमेवैते
उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भज्येते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्मात् । विश्वान्नरान्नयति । विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि
वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः ।

तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कुं भुवनानामग्निश्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

इतो जातः सर्वसिद्धमभिविपश्यति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । राजा यः
सर्वेषां भूतानामभिभ्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति ।

तत्को वैश्वानरः । मध्यम इत्याचार्याः । वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

प्र नू महिषं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अध्वनोत्काष्टा अव शम्बरं भेत् ॥

१. RV. X. 188.

२. जातवेदसा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

३. Cf. BD. i. 90, 97.

४. RV. IV. 58. 8.

५. N. 7. 17.

६. RV. I. 50. 1; AV. 13. 2. 16; 20.
47. 13; SV. 1. 31; VS. 7. 41; 8.
41.

७. N. 12. 15.

८. Cf. BD. i. 67.

९. Cf. BD. ii. 66.

१०. Cf. S'aṅkara on Vedāntasūtra
I. 2. 28.

विश्वश्चायं नरश्चेति । विश्वेषां वायं नरः ।
विश्वे वा नरा अस्मेति विश्वानरः परमात्मा
सर्वात्मत्वात् विश्वानर एव वैश्वानरः ।
तद्वितोऽनन्यार्थः । राक्षसवायसादिवत् ।

११. Cf. SRV. I. 60. 6; III. 2. 1; VII.
5. 4. pp. i. 293; ii. 133; iii. 16.

१२. भूवना० Roth.

१३. RV. I. 98. 1; VS. 26. 7.

१४. Cf. BD. i. 67: स्तुतो वैश्वानरो दिवि ।

१५. RV. I. 59. 6.

प्रब्रवीमि तत् । महत्त्वं माहाभाग्यम् । वृषभस्य वर्षितुरपाम् । यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः । वृत्रहणं मेघहनम् । सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः । क्षयार्थात् । उपदस्यन्त्यस्मिन्नसाः । उपदासयति कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन् । अवाधूनोदपः काष्ठा अभिनत् । शम्बरं मेघम् ।

अथासावादित्य इति पूर्वं याज्ञिकाः । एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः । रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः । तामनुकृतिं होताग्निमाहते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते । सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेत । आग्नेयो हि भवति । तत आगच्छति मध्यमस्थाना देवता । रुद्रं च मरुतश्च । ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ।

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति । एतस्य हि द्वादशविधं कर्म ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः । इति ।

अथापि निविस्त्वसौर्यवैश्वानरी भवति ।

आ यो धां भात्या पृथिवीम् । इति । एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति ।

अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।

दिवि पृष्ठो अरोचत । इति । एष हि दिवि पृष्ठो अरोचतेति ।

अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः । विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां जायते । कथं त्वयमेताभ्यां जायत इति ।

१. महित्वम् C 1, C 2. Cf. SRV. I. 60. 6. p. i. 293.

२. Quoted by SRV. III. 13. 2. p. ii. 171.

३. जघन्वान् Durga.

४. Quoted by SRV. I. 60. 6. p. i. 293.

५. Cf. BD. i. 67. S'B. IX. 3. 1. 25. स यः वैश्वानरः असौ स आदित्यः ।

६. RV. VI. 8—9.

७. Cf. BD. i. 102: रोहात् प्रत्यवरोहेण etc. Cf. AB. XII. 3. स वैश्वानरीयेणाग्निमाहृतं प्रत्यपद्यत ।

८. Cf. BD. i. 103.

९. Cf. AB. VII. 9. 1; KB. IV. 3; cf. BD. ii. 16—17. S'B. VI. 6. 1. 5:

वैश्वानरो द्वादशकपालः ।

१०. MS. II. 1. 2. Cf. KB. IV. 3; XIX. 2:

असौ वै वैश्वानरो योऽसौ तपति ।

११. S'S'. 8. 22. 1.

१२. छन्दोमिकं M 3.

१३. VS. 33. 92.

१४. RV. X. 88.

१५. Cf. BD. ii. 16—17.

१६. Cf. GB. I. 2. 20.

१७. विश्वानरावेते उत्तरे C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१८. Cf. BD. i. 101.

१९. न्वयम् BK, C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद् भव-
त्युदकेन्धनैः शरीरोपशमनः । उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरी-
रदीप्तिः ।

अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य
प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन् धारयति तत्प्रदीप्यते । सोऽयमेव सम्पद्यते ।

अथाप्याह ।

वैश्वानरो यतते सूर्येण । इति । न च पुनरात्मनात्मा संयतते ।

अन्येनैवान्यः संयतते । इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रहमयः प्रादुर्भवन्ति । इतोऽस्या-
र्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यते ।

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा [सौर्याणि वा]
पौष्णानि वा वैष्णवानि वा [वैश्वदेव्यानि वा] तेषु वैश्वानरीया प्रवादा अभवि-
ष्यन् । आदित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्निति । उदेषीति अस्थमेषीति । विपर्येषीति ।
आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्ति । अग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति ।
वहसीति । पचसीति । दहसीति ।

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रथः ॥

इति सा निगद्व्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आ ववृत्रन्तसर्दनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥

१. अनुपात्तो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
R 7, R 9, W 1, W 2, W 3.

२. उदकेन्धनु C 7, M 3, Mi.

३. RV. I. 98. 1; VS. 26. 7. See N. 7.
22.

४. आत्मानमात्मा C 1, C 2, C 6, M 1,
M 4.

५. Quoted by SRV. I. 98. 1. p. i.
437; cf. also IV. 5. 7. p. ii. 366.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3, and Durga.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,
M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.

८. दहसीति is added after स्तौतीति
by M 3.

९. RV. I. 164. 51.

१०. RV. I. 164. 47; AV. 6. 22. 1.

कृष्णं निरयणं रात्रिः । आदित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः ।
ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते^१ । सहस्थानाहुदकस्यादित्यात् । अथ घृतेनोदकेन
पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम । जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिवि [खलु वै]^२ भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ।
यदा [खलु वै]^३ असावादित्योऽग्निं^४ रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति । इति ।

यथो एतद्रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचनादेतद् भवति ।

यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्ति ।
अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च ।

यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी
वैश्वानरः । संवत्सरो वैश्वानरः । ब्राह्मणो वैश्वानरः । इति ।

यथो एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति ।

यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदते^५ । इत्येष हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते^६ ।

यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ।

१. Quoted by SRV. I. 164. 47. p. i. 718.

२. Cf. BD. ii. 8—9.

३. धामच्छदिव C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

५. न्यङ् C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S; Roth.

६. Cf. KS. XI. 10. अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति धामच्छदिव भूत्वा वर्षति मरुतस्सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ॥ यदासा आदित्योऽर्वाङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति । Schroeder's edition vol. i. p. 157.

Cf. TS. II. 4. 10. अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति । Anandasrama ed.

pp. 1722-3. Cf. MS. II. 4. 8: अग्निर्वा इतो वृष्टिमीद्रे मरुतोऽमुतश्च्यवयन्ति तां सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । This last quotation is cited by PMbh. vol. i. p. 256.

७. करालानि M 3.

८. भवति M 1. The passage अनिर्वचनं कपालानि भवन्ति is omitted by Durga.

९. Cf. S'B. XIII. 3. 8. 3.

इयं (पृथिवी) वै वैश्वानरः ।

१०. S'B. V. 2. 5. 15; VI. 6. 1. 5.

संवत्सरो वैश्वानरः ।

११. Cf. Taitt. Br. III. 7. 3. 2.

एष वा अग्निवैश्वानरः यद्ब्राह्मणः ।

१२. S'S. 8. 22. 1. Cf. KB. V. 8.

१३. दीदयति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१४. च्छान्दोमिकं M 3.

१५. VS. 33. 92.

जमदग्निराहुतः । इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा । प्रज्वलिताग्नयो वा ।
तैरभिहुतो भवति ।

यथो एतद्विष्ण्वन्तीयं सूक्तं^१ सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्ववति ॥ २३ ॥

हविष्ण्वान्तमजरं स्वविदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधयापप्रथन्तं ॥

हविर्यत्पानीयम् । अजरम् । सूर्यविदि । दिविस्पृशि । अभिहुतं जुष्टमग्नौ ।
तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च । एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-
मन्त्रेनापप्रथन्तं । अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपासुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निर्मभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपासुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वागृह्यत
माध्यमिका देवगणाः । विश इव राजानमुपतस्थुः । ऋग्मियमृग्मन्तमिति वा । अर्च-
नीयमिति वा [पूजनीयमिति वा ।]^२ अहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्यात् ।
विवस्वान्विवासनवान् । प्रेरितवतः परागताद्वा [अपि वा]^३ अस्याग्नेवैश्वानरस्य
मातरिश्वानमाहर्तारमाह । मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति । मातर्याश्व-
नितीति वा ।

अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं त्तौति ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥

१. As'v. S'raut. VIII. 9.

२. तैराहुतो C 4, Mi, W 1, W 2; तैराहुतो
C 5, M 3, W 3.

३. RV. X. 88. 1.

४. आहुतं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

५. कर्मभ्यः Mi. सर्वेभ्यः is however
added on the margin at bottom,
obviously a different and probably
some later scribe.

६. अप्रथन्तेति C 4, C 5, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3.

Cf. SRV. X. 88. 1. p. IV. 278.

७. RV. VI. 8. 4.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

९. Cf. AB. II. 38: प्राणो मातरिश्वा ।

Cf. also S'B. VI. 4. 3. 4:

अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवते ।

१०. Quoted SRV. III. 6. 9. p. ii. 145.

११. RV. X. 88. 6.

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते । मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निः । ततः सूर्यो जायते प्रातस्त्यन्तस एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनाम् । अपो यत्कर्म चरति प्रजानन्तसर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिग्राम् ।

तम् अकृण्वंस्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजनयन् [शक्तिभिः] कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः [औ] पूरणम् । तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः ।

यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादिर्यः । इति [हि°] ब्राह्मणम् । तदग्नीकृत्य स्तौति ।

अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति ॥ २८ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णुं मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा^{१३} ॥

यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यम् [आदितेयम्] अदितेः पुत्रम् । यदा चरिष्णु मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणौ । उषाश्चादित्यश्च । मिथुनौ कस्मात् । सिनोतिः श्रयतिकर्मा । शु इति नामकरणः । थकारो वा । नयतिः परः । वनिर्वा । समाश्रितावन्योन्यं नयतः । वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव । मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ।

अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परंश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शैकुरित्संधिमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥

१. मूर्धा M 4.

२. Quoted by SRV. I. 59. 2. p. i. 291.

३. ०संचरते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

४. Quoted by SRV. X. 88. 6. p. IV. 279.

५. RV. X. 88. 10.

६. यं हि C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

७. देवासो C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S. Cf. SRV. X. 88. 10. p. IV. 280.

८. ०अजनयत् Mi.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१०. The quotation is untraced.

११. Cf. SRV. loc. cit.

१२. चरिष्णु M 3.

१३. RV. X. 88. 11.

१४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१५. Quoted by SRV. X. 88. II. p. IV. 281.

१६. RV. X. 88. 17.

यत्र विवदेते दैव्यौ होतारौ । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । कतरो नौ यज्ञे
भूयो वेद । इत्याशक्तुवन्ति । तत्सहमर्दनं समानाख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समैश्व-
वानानां को न इदं विवक्ष्यतीति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो ३ वसते मातरिश्चः ।

तावदधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो नि षीदन् ॥

यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य संप्र-
त्यर्थे प्रयोगः । इहेव निधेहीति यथा । सुपर्ण्यः सुपतनाः । एता रात्रयो वसते
मातरिश्च्योतिर्वर्णस्य । तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो
निषीदन् ।

होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा
वैश्वानरेरण । इति । इममेवाग्निं सवितारमाह । सर्वस्य प्रसवितारम् । मध्यमं वा ।
उत्तमं वा पितरम् ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्यै हविर्निहप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरः । निपातमेवैते
उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते भिजते ॥ ३१ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

१. ०मद्वनं M 3.

२. समाश्नु० C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

३. Quoted by SRV. X. 88. 17. p.
IV. 282.

४. RV. X. 88. 19.

५. Cf. SRV. I. 57. 3; 88. 6; VI. 4.
3; pp. i. 285, 394; ii. 697.

६. ०त्वमग्निं C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.

७. The whole passage: यावन्मात्रमुषसः
.....भवति is quoted by SRV. X.
88. 19. p. IV. 283.

८. This is the quotation of recitation
AS'. 1. 3. 23; S'S'. 1. 6. 2.

९. यस्तु M 3.

१०. Cf. BD. i. 67.

११. MSS. of both the recensions
repeat भजते but not Roth.

[अथातो दैवतमिन्द्रोदिवः परोक्षकृतास्तद्येना तिस्रं एव देवतार्थाकारचिन्तन-
मंपुरुषविधास्त्रिस्त एव देवता इत्युक्तं पूर्वात्वेतोऽथैतानीन्द्रभक्तीन्यथैतान्यादित्य-
भक्तीनि मंत्रा मननाज्जगती गततममर्थतोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निमीलेऽग्निः पूर्वेभि-
रभिप्रवन्तेन्द्र मित्रं जातवेदाः कसात्प्रनूनं वै जातवेदसं वैश्वानरः कसाद्वैश्वानरस्य
प्रनू महित्वं कृष्णं नियानं हविष्पोन्तमपामुपैस्थे मूर्धाभुवः स्तोमेन यदेदेनं यत्रावदेते
यावन्मैत्रमेकत्रिंशत् ।]

॥ इत्युत्तरषष्ठे प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

द्रविणोदाः कस्मात् । धनं द्रविणमुच्यते । यदेनमभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणम् । यदेनेनाभिद्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदाः ।

तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमीळते ॥

द्रविणोदा यस्त्वम् । द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा । द्रविणसानिन इति वा । द्रविणसस्तस्मात्पिबतीति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ।

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टकिः । स बलधनयोर्दातृतमः । तस्य च सर्वा बलकृतिः ।

ओजसो जातमुत मन्य एनम् । इति चाह ।

अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाह । एष पुनरेतस्माज्जायते ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं ज्ञानं । इत्यपि निगमो भवति ।

अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति ।

अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह ।

द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसैः । इति ।

१. यदेनदभि० C 1, C 2, C 3, M 1, M 4, W 2, W 3; द् is crossed and म added on the margin in C 5; द् added on the margin is corrected to म in W 1.

२. Cf. BD. ii. 25. Cf. S'B. VI. 3. 3. 13. द्रविणोदा इति द्रविणोदो ह्येभ्यो ददाति ।

३. Quoted by SRV. I. 15. 7. p. i. 94.

४. RV. I. 15. 7.

५. यस्मत् C 1, C 6.

६. पिबतीति C 6.

७. पूजयतीति C 7.

८. Cf. BD. iii. 61.

९. RV. X. 73. 10.

१०. RV. II. 12. 3; AV. 20. 34. 3.

११. Quoted by SRV. I. 15. 7. p. i. 95.

१२. RV. II. 37. 4.

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति ।

देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते ।

यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेति । अयमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते । तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूतुं सहसो यदुम् ।

यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेति । ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते । हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति ।

ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । इत्यपि निगमो भवति ।

यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति । यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् ।

यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

सोमं पिब मन्दसानो गर्णश्रिभिः । इत्यपि निगमो भवति ।

यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ २ ॥

मेघन्तु ते वह्नयो धेभिरीयसेऽरिषण्यन्वीलयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥

मेघन्तु ते । वह्नयो वोळहारः । यैर्यासि । अरिष्यन् । दृढीभव । आयूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयात् । धिषण्यात् । धिष्णो धिष्यो धिषणाभवः । धिषणा [वीक्] धिषेर्द्धात्यर्थे । धीसादिनीति वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाह । एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा । वनं वनोतेः । पिब । ऋतुभिः कालैः ॥ ३ ॥

१. द्रविद्रोदा M 3.

२. Cf. BD. iii. 65.

३. RV. I. 96. 1-7.

४. Cf. BD. iii. 62.

५. Cf. BD. iii. 64.

६. Quoted by SRV. II. 37. 4. p. ii. 113.

७. AV. 4. 39. 9; VS. 5. 4.

८. Cf. BD. iii. 63-64.

९. RV. V. 60. 8.

१०. RV. II. 37. 3.

११. वोढारः O 1, O 3, M 4, S.

१२. धिष्यो धिषण्यो Roth.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१४. Cf. BD. iii. 26.

१५. पिपुर्तुभिः C 2, M 1, M 3, M 4, W 2.

अथात आप्रियः । आप्रियः कस्मात् । आप्रोतेः^१ । प्रीणातेर्वा ।

आप्रीभिराप्रीणाति । इति च ब्राह्मणम् ।

तासामिध्मः प्रथमागामी भवति । इध्मः समिन्धनात् ।

तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥

समिद्धोऽद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥

समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहः । चिकित्वाश्चेतनवान् । त्वं दूतः कविरसि । [प्रचेताः] प्रवृद्धचेताः । यक्षेष्म इति कात्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः ।

तनूनपात् [आज्यमिति कात्थक्यः ।]^२ नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नाम-
धेयम् । निर्णततमा भवति । गौरत्र तनुरुच्यते । तता अस्यां भोगाः । तस्याः पयो
जायते । पयस आज्यं जायते । अग्निरिति शाकपूणिः । आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते ।
तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्य एष
जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिस्त यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः^३ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान् । मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्या-
णजिह्व । मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय । देवान्नो यज्ञं गमय ।

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यः । नरा असिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति
शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियुधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या^३ ॥

१. Cf. Taibh. B. II. 2. 8, 6;

आप्रीभिरामुवन् ।

२. KB. X. 3; AB. ii. 4. 1.

३. Cf. BD. ii. 158.

४. RV. X. 110. 1; AV. 5. 12. 1;
VS. 29. 25.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

६. कात्थक्यः C 7, M 3.

७. Cf. BD. ii. 27.

८. तनुरुच्यते C 7.

९. मृधन्देवत्रा C 5, M 3, Mi, W 1,
W 2.

१०. RV. X. 110. 2; AV. 5. 12. 2;
VS. 29. 26.

११. कात्थक्यः C 7, M 3.

Cf. AB. II. 24;

एष वै यज्ञो नराशंसपक्षिः ।

१२. Cf. BD. ii. 28; iii. 2-3.

१३. RV. VIII. 2. 2; VS. 29. 27.

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैः । ये सुकर्माणः शुचयो धियं
धारयितारः स्वद्यन्तु देवा उभयानि हवींषि । सोमं चेतुराणि चेति वा । तान्त्राणि
चावापिकानि चेति वा ।

ईळ ईष्टेः स्तुतिकर्मणः । इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

आजुह्वान ईळयो वन्द्यश्वा याह्यग्रे वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यह होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥

आहूयमान ईळितव्यो वन्दितव्यश्च । आयाह्यग्रे वसुभिः सहजोषणः । त्वं
देवानामसि यह होता । यह इति महतो नामधेयम् । यातश्च हूतश्च भवति । स
एनान्यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा । यजीयान्यष्टतरः ।

वर्हिः परिवर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्राचीनं वर्हिः पृदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।

व्यु प्रथते वितुरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनाय । अस्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां वर्हिः पूर्वाह्ने ।
तद्विप्रथते [वितरं] विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा । वरीयो वरतरम् ।
उत्तरं वा । देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम स्यतेः । अवस्यन्त्येतत् ।
सेवितव्यं भवतीति वा ।

द्वारो जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयुः शुम्भमानाः ।

देवीद्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायुर्गोः ॥

व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्ताम् । पतिभ्य इव जायाः । ऊरु मैथुने धर्मे
शुशोभिषमाणाः । वरतममङ्गमूरु । देव्यो द्वारः । बृहत्यो महत्यः । विश्वमिन्वा
विश्वमामिरेति यज्ञे । गृहद्वार इति कार्त्तिक्यः । अग्निरिति शार्कपूणिः ।

१. Quoted by SRV. VII. 2. 1. p. iii. 8.

२. Cf. BD. iii. 4.

३. RV. X. 110. 3; AV. 5. 12. 3;
VS. 29. 28.

४. जातश्च C 7, M 3, W 2; a ज is
added just above य in Mi.

५. Cf. BD. iii. 5.

६. RV. X. 110. 4; AV. 5. 12. 4;
VS. 29. 29.

७. प्रवृज्यते अग्रे अह्नां W 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

९. Quoted by SRV. VII. 17. 2. p.
iii. 35.

१०. बृहस्पती M 3.

११. ऽर्द्धिश्वमिन्वा W 3.

१२. RV. X. 110. 5; AV. 5. 12. 5;
VS. 29. 30.

१३. वरतरमं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१४. कार्त्तिक्यः C 7, M 3.

१५. Cf. BD. iii. 6.

उषासानक्ता । उषाश्च नक्ता च । उषा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनाम् । अतस्ति
भूतान्यवश्यायेन । अपि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

आ सुव्ययन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥

सेष्मीयमाणे इति वा । सुष्वापयन्त्याविति वा । सीदतामिति वा । न्यासी-
दतामिति वा । यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे । बृहत्यौ महत्यौ । सुक्मे सुरोचने ।
अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनामं ।
पिशतेः । विपिशितं भवति ।

दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य [मनुष्यस्य] यज-
नाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ ।

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्यदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्वहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥

एतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इळा च मनुष्यवदिह
चेतयमाना । तिस्रो देव्यो बहिरेदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु ।

त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति नैरुक्ताः । त्विषेर्वा स्यात् । दीप्तिकर्मणः । त्वक्षतेर्वा
स्यात् । करोतिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

१. Cf. S'B. VI. 7. 2. 3.

अहोरात्रे वै नक्तोषासा ।

२. N. 2. 18.

३. Cf. BD. iii. 9.

४. RV. X. 110. 6; AV. 5. 12. 6; 27. 8; VS. 29. 31.

५. Quoted by SRV. I. 49. 2. p. i. 247.

६. Cf. BD. iii. 11.

७. RV. X. 110. 7; AV. 5. 12. 7; VS. 29. 32.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,

M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. RV. X. 110. 8; AV. 5. 12. 8; VS. 29. 33.

१०. Quoted by SRV. I. 22. 10. p. i. 117.

११. वृद्धिकर्मणः Cf. SRV. I. 142. 11. p. i. 637.

१२. त्वक्षते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१३. Quoted by SRV. loc. cit.; cf. BD. iii. 16.

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिशुद्धुर्वनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयिष्यौ रूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि । तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् ।

माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समास्नातः । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥

आविष्यो वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥

आविरावेदनात् । तस्यो वर्धते चारुरासु । चारु चरतेः । जिह्वं जिहीतेः । ऊर्ध्वमुद्धृतं भवति । स्वयंशा आत्मयशा । उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् । [प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ।] ^१ द्यावापृथिव्याविति वा । अहोरात्रे इति वा । अरणी इति वा । प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यसिबेते ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

उपाव सृज तमन्या समञ्जन्देवानां पार्थ ऋतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि काले काले । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च ।

तत्को वनस्पतिः । यूप इति कार्त्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

१. RV. X. 110. 9; AV. 5. 12. 9; VS. 29. 34.

२. Cf. BD. iii. 15, 25.

३. RV. I. 95. 5.

४. ऊर्ध्व उद्धृतो भवति C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S & Roth; cf. SRV. I. 95. 5. p. i. 429.

५. जिह्वं...भवति is omitted by Durga.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

७. इति वापि चैते प्रत्यक्ते SRV. I. 95. 5. p. i. 429.

८. SRV. loc. cit.

९. N. 8. 3.

१०. RV. X. 110. 10; AV. 5. 12. 10; VS. 29. 35.

तमन्या C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

११. कार्त्थक्यः C 7, M 3.

१२. Cf. BD. iii. 28. According to BD. IV. 100. the stanza अञ्जन्ति त्वाम् RV. III. 8. 1. is addressed to यूप, the sacrificial post.

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव्यन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।
यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे^१ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च ।
यदूर्ध्वं स्थास्यसि । द्रविणानि च नो दास्यसि । यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ
उपस्थाने ।

अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रश्नया नियूय कृतस्य वक्षि पृथिभी रजिष्ठे ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णं कृतपर्णं । अपि वोपमार्थं स्यात् । हिर-
ण्यवर्णपर्णेति । प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमः । यज्ञस्य वह पृथिभी
रजिष्ठैर्ऋजुतमैः । रजस्वलतमैः । तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥

वनस्पते रश्नया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवत्रा दिधिषो हवीषि प्र च दातारममृतेषु वोचैः ॥

वनस्पते रश्नया नियूय सुरुपतमया । वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन् ।
वह देवान् [यज्ञे] दातुर्हवीषि । प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ।

स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा । स्वा वागाहेति वा । स्वं प्राहेति
वा । स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तासामेषा भवति ॥ २० ॥

सद्यो जातो व्यभिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥

१. RV. III. 8. 1.

२. धास्यसि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

३. Quoted by SRV. III. 8. 1. p. ii.
155.

४. KS. XVIII. 21; MS. 4. 13. 7:
208. 10.

५. वह M 3.

६. KS. XVIII. 21; MS. 4. 13. 7:
209. 1; cf. RV. X. 70. 10. (... नियूया)

७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,

W 3; it is added on the margin by
a different probably later scribe
in C 7.

८. According to Durga स्वा वागाह
is a quotation from some Brāh-
mana. He remarks: अथवेदमन्यद्
ब्राह्मणानुगतं निर्वचनम् ।, adding the
quotation: विज्ञायते हि । तं स्वा वा-
गम्यवदत् । जुहुधीति । तत् स्वाहाकारस्य
जन्म । Cf. KS. VI. 1. MS. I. 8. 1.

९. Cf. BD. iii 29.

१०. RV. X. 110. 11; AV. 5. 12. 11;
VS. 29. 36.

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञम् । अग्निर्देवानामभवत्पुरोगामी । अस्य होतुः
प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः [इति यजन्ति]^१ ।

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः ।

अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः । आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चौपधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रैः ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

छन्दोदेवता इत्यपरम् ।

छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दाँस्यनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

ऋतुदेवता इत्यपरम् ।

ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

[पशुदेवता इत्यपरम् ।

पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।]^{१२}

प्राणदेवता इत्यपरम् ।

प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

आत्मदेवता इत्यपरम् ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3; is added on the margin in C 7.

२. Cf. SRV. I. 188. 1. p. i. 782.

३. RV. X. 51. 8.

४. RV. X. 51. 9.

५. The quotation is untraced.

६. आग्नेया...ब्राह्मणम् is omitted by Durga.

७. Durga does not comment on the following passages remarking: अथ नानादेवताः प्रवादा इत्युक्तम्...छन्दोदेवता इत्येवमादि ।

८. Cf. S'B. i. 3. 2. 9: छन्दांसि अनुयाजाः ।

९. पशवो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१०. Cf. KB. III. 4. S'B. i. 3. 2. 8; MS. i. 4. 12: ऋतवो वै प्रयाजाः ।

११. Cf. KB. III. 4.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१३. अपाना अनुयाजाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१४. Cf. AB. i. 11. 3; 17. 14; KB. VII. I; X. 3; S'B. XI. 2. 7. 27. Cf. KS. XXVI. 9: प्राणा वै प्रयाजाः । Schroeder's ed. vol ii. p. 133.

आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजोः । इति च ब्राह्मणम् ।

आग्नेया इति तु स्थितिः । भक्तिमात्रमितरत् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन् । इति ह विज्ञायते ।

इतीमान्येकादशाप्रीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाङ्मयश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति । मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्ति । अतोऽन्यानि तनून-पात्वन्ति तनूनपात्वन्ति ॥ २२ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

[द्रविणोदाः कस्माद् द्रविणोदा द्रविणसो मेघन्तुतेऽथात आप्रियः समिद्धो अद्यतनूनपाच्चराशंसस्याजुह्वानः प्राचीनं वर्हिर्व्यचंस्वतीरासुध्वयन्ती दैव्या होतारा नो यंज्ञं य इमे^{१४} आविष्ट्यो वनस्पतिरुपावसृजाञ्जर्ति^{१५} त्वा देवेभ्यो वनस्पते रशनया नियूय सद्योजातः प्रयाजान्मे द्वाविंशतिः ॥]^{१६}

॥ इत्युत्तरषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्त अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. प्रजा अनुयाजाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

२. Cf. TS. VI. 1. 5. 4 ; cf. KS. XXIII. 9. आत्मा वै प्रयाजाः प्रजानुयाजाः । Schroeder's ed. vol. ii. p. 85.

३. Cf. BD. iii. 29.

४. Cf. AB. iii. 8. 1 ; यस्मै तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन् ।

GB. II. 3. 4 : यस्मै...तां मनसा ध्यायन् वषट्कुर्यात् ।

५. Cf. BD. ii. 154—157.

६. Small figure within brackets represents the corresponding section of the eighth chapter of the *Nirukta*.

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ।
तेषामश्वः प्रथमागामी भवति । अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसुनामुपमन्त्रिणः ।

शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छति इन्द्रायेन्दो परिं स्रवं ॥

अश्वो वोळ्हा । सुखं वोळ्हा [रथं वोळ्हा]^३ । सुखमिति कल्याणनाम ।
कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति । [सुहितं गम्यतीति वा । हसैता वा पाता वा पालयिता
वा । शेपमृच्छतीति । वारि वारयति ।]^३

मा नो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परिं ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तैः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि । मा
नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा
मरुतश्च परिख्यन् ।

शकुनिः शक्रोत्युन्नेतुमात्मानम् । शक्रोति नदितुमिति वा । शक्रोति
तकितुमिति वा । सर्वतः शङ्करोऽस्तिवति वा । शक्रोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

१. See N. 2. 27; cf. 1. 12.

२. R.V. I. 162. 2.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

४. The passage: अथ यानि पृथिव्याय-
तनानि...कल्याणनाम seems to have
been written by a different scribe
in C². f. 10^v. The letters are
larger, lines crooked, and stand
in marked contrast to the rest
of the page.

५. The second section is omitted by
Durga and given in a foot-note
by Roth. But it is found in the
MSS. of both recensions and is
also enumerated in the summary
at the end of the chapter in the
MSS. of longer recensions.

६. R.V. I. 162. 1; VS. 25. 24.

७. देवजातस्य C 1.

८. विदथे is omitted by M 3; partially
obliterated with yellow pigment
in W 1; added on the margin in
W 2, C 7.

कर्निकदञ्जनुषं प्र ब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्वया विदत् ॥

न्यकन्दीजन्म प्रब्रुवाणः । यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम् । ईरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भव । कल्याणमङ्गलः । मङ्गलं गिरतेर्गुणात्यर्थे । गिरत्यनर्थानिति वा । अङ्गलमङ्गवत् । मज्जयति पापकमिति नैरुक्ताः । मां गच्छत्विति वा । मा च त्वा काचिदभिभूतिः सर्वतो विदत् ।

गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे । तदभिवादिन्येषर्गभवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।

भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलैः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

गृत्समदो गृत्समदन्तः । गृत्स इति मेधाविनाम । गृणातेः स्तुतिकर्मणः ।

मण्डूका मञ्जूका मज्जनात् । मदतेर्वा मोदतिकर्मणः । मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेरिति वैयाकरणाः । मण्ड एषामोक इति वा । मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा^{१२} ।

तेषामेषा भवति^{१३} ॥ ५ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वतां प्र मण्डूका अवादिषु^{१४} ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणाः । अपि वोपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूकाः ।

१. RV. II. 42. 1; cf. BD. IV. 94.

२. प्रब्रुवाणः M 3.

३. Quoted by SRV. II. 42. 1. p. ii. 125.

४. पावकम् M 3.

५. Cf. BD. IV. 93.

६. पर्गभवति Roth.

७. RVKH. 2. 43. 1.

८. गृत्सोमदन्तः C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. Quoted by SRV. VII. 4. 2. p. iii. 13.

१०. SRV. II. 20. 8. p. ii. 57; cf. BD. IV. 78.

११. Cf. Upādi sūtra IV. 42. शलि-मण्डिभ्यामूकण् ।

१२. मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा is omitted by Durga.

१३. Cf. SRV. VII. 103. 1. p. iii. 211.

१४. RV. VII. 103. 1; AV. 4. 15. 13; cf. BD. VI. 27.

१५. शशयानाः C 4, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१६. ब्रुवाणाः C 5, W 1; ब्रुवाणादपि C 4, C 7, Mi, W 3, द is partially obliterated with red ink and an अ added on the margin in W 2; ब्रवणादपि M 3. Cf. Kumārila Bhaṭṭa, Tantra Vārtika, Benares ed. p. 200 or I. 3. 18: ...निरुक्ते... ब्राह्मणो...ब्रवणादिति प्रयुक्तम् ।

वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूका अन्वमोदन्त । स मण्डूकाननुमो-
दमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिन्येवर्भवति ॥ ६ ॥

उप ग्रं वंद मण्डूकि वर्ष मा वंद तादुरि ।

मध्ये हृदस्य पुवस्व विगृह्य चतुरः पदः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

अक्षा अश्रुवत एनानिति वा । अभ्यश्रुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्ततानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवतेजाः ।
इरिणे वर्तमानाः । इरिणं निर्ऋणम् । ऋणातेः । अपाणं भवति । अपरता अस्मादो-
षधय इति वा । [सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः ।] मौजवतो भूजवति जातः । मृजवा-
न्पर्वतो मुजवान् । मुजो विमुच्यत इषीकया । इषीकेशतेर्गतिकर्मणः । इयमपीतरे-
पीकैतस्मादेव । विभीदको विभेदनात् । जागृविर्जागरणात् । मह्यमच्छदत् । प्रशंस-
त्येनान्प्रथमया । निन्दत्युत्तराभिः । ऋषेरक्षपरिदून्त्येतदार्थं वेदयन्ते ।

प्रावाणो हन्तेर्वा । गृणातेर्वा । गृह्णातेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रेते वदन्तु ग्र वयं वदाम् प्रावभ्यो वाचं वदता वदस्यः ।

यदद्रयः पर्वताः साकमाश्वः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥

१. Quoted by SRV. VII. 103. 1. p. iii. 211.

२. C 4, C 5, C 7, M 1, M 4.

३. मण्डूका C 7.

४. AV. 4. 15. 14.

५. RV. X. 34. 1; cf. BD. VII. 36.

६. प्रवेपेजाः C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S; & Roth; ते is partially obliterated with red ink and ने added on the margin in W 2; Durga gives both i. e. प्रवेपेजाः as well as प्रवतेजाः । Sāyana reads प्रवेपेजाः ।

७. निरिणम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 2, W 3; W 1 agrees with the reading of the longer recension.

८. रिणातेः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,

W 2, W 3; W 1 agrees with the reading of the longer recension. :

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१०. मुजवान् M 3; Sāyana also reads मुजवान्. See SRV. X. 34. 1. p. IV. 101.

११. Quoted by SRV. III. 24. 3. p. ii. 198.

१२. Cf. SRV. X. 34. 1. p. IV. 101.

१३. The passage: प्रशंसत्येनान्.....
...वेदयन्ते is omitted by Durga.

१४. गृणातेर्वा is omitted by S'ivadatta although given by Durga.

१५. RV. X. 94. 1.

प्रवदन्वेते । प्रवदाम वयम् । आवभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यः । यदद्रयः पर्वता
अदरणीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोकः शृणोतेः । घोषो घुष्यतेः ।
सोमिनो यूयं स्थेति वा । सोमिनो गृहेष्विति वा ।

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः ।

तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अमन्दा_{न्}स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिन्धावधिं क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमर्मिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥

अमन्दा_{न्}स्तोमानबालिशाननल्पा_{न्}वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवति । अम्बा-
सा अलं भवतीति वा । अम्बासै बलं भवतीति वा । बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः ।
प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा । सिन्धावधि निवसतो भाव्यव्यस्य
राज्ञः । यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वा । अत्वरमाण इति वा ।
प्रशंसामिच्छमानः ॥ १० ॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत । राजसंयोगाद् युद्धोपकरणानि । तेषां रथः
प्रथमागामी भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः । स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । रममाणोऽ-
स्मिंस्तिष्ठतीति वा । रपतेर्वा [रसतेर्वा] । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्तसखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि^{१०} ॥

वनस्पते वृद्धाङ्गो हि भव । अस्तसखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरः । गोभिः
सन्नद्धो असि । वीळयस्वेति संस्तम्भस्य । आस्थाता ते जयतु जेतव्यानि ।

१. आदरणीयाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3; Durga, &
S'ivadatta.

२. श्लोकः.....घुष्यतेः is omitted by
Durga.

३. RV. I. 126. 1; cf. BD. III. 155.

४. बलवर्ती C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

५. The passage बालो.....प्रतिषेधव्यव-
हितः is omitted by Durga. Ety-
mological explanation of a word
which occurs neither in the text
of the RV. nor in that of Yāska is
irrelevant and suspicious.

६. मनसः is omitted by Durga.

७. रममाणो.....वा is omitted by
Durga.

Cf. PMbh. vol. I. p. 327. line 15.

रमन्तेऽस्मिन्नथ इति ।

८. रपतेर्वा रसतेर्वा is omitted by
Durga; रसतेर्वा is omitted by
BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi,
R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. वीड्वङ्गो M 3.

१०. RV. VI. 47. 26; AV. 6. 125. 1;
VS. 29. 52.

११. वृद्धाङ्गो C 1, C 2, C 6, M 1, S; &
Roth & S'ivadatta.

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम् । द्रुमो भिन्न इति वा । दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्द-
कर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

उपं श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुंरुत्रा तै मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीथो अपं सेधु शत्रून् ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च । बहुधा ते घोषं मन्यताम् । विष्टितं स्थावरं
जङ्गमं च यत् । स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च । दूरादूर्तरमपसेधु शत्रून् ।

इषुधिरिषूणां निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य । प्रसूयत इवापात्रियमाणः । शब्दा-
नुकरणं वा । सङ्काः सचतेः । संपूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति
व्याख्यातम् ।

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परं पातु विश्वतः ॥

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुम् । ज्याया वधात्परित्रायमाणः । हस्तघ्नः
सर्वाणि प्रह्वानानि प्रजानन् । पुमान्पुरुमना भवति । पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥

१. स्याद्वधकर्मणः C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3 and Sāyana;
see SRV. VI. 47. 29. p. ii. 815.

२. RV. VI. 47. 29; AV. 6. 126. 1.

३. Quoted SRV. VI. 75. 5. p. ii. 888.

४. RV. VI. 75. 5; VS. 29. 42.

५. बहूनां C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S;
Roth & Sivadatta; ह्री is crossed
and हू added on the margin in
C 7.

६. प्रसूयत इति वा वधीयमाणः C 4, C 5,
C 7, M 3, W 1, W 2; प्रसूयतदिति

वा वधीयमाणः Mi; प्रसूयत इति
वार्पत्रियमाणः W 3.

७. शब्दानुकरणा वा M 3.

८. RV. VI. 75. 14; VS. 29. 51.

९. Cf. PMbh. vol. II. p. 340. l. 16.
अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते ।
तद्यथा । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् ।
अहिरिव शरीरैरिति गम्यते ।

१०. Quoted SRV. VI. 75. 14. p. ii.
891; cf. also VII. 6. 1.

११. N. 3. 9.

१२. RV. VI. 75. 6; VS. 29. 42.

रथे तिष्ठन्नर्थति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते । सुषारथिः कल्याण-
सारथिः । अभीशूनां महिमानं पूजयामि । मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ।

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणः । वधकर्मणो वा । धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रौरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वाक्तेः । सम्मदो वा मर्दतेः ।

ज्या जयतेर्वा । जिनातेर्वा । प्रजावयतीषूनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥

वृक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्गे वितताधि धन्वड्या इयं समने पारयन्ती ॥

वृक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना । योषेव [शिङ्गे]
शब्दं करोति । वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती [पारं नयन्ती]^१ ।

इषुरिषतेर्गतिकर्मणः । [वधकर्मणो वा ।]^२ तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

सुपूर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रासभ्यमिषवः शर्म यंसर्न^३ ॥

सुपूर्णं वस्त इति वाजानमिप्रेत्य । मृगमयोऽस्या दन्तः । मृगयतेर्वा । गोभिः
सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास-
भ्यमिषवः शर्म यच्छन्तुं शरणं संग्रामेषु ।

अश्वजनीं कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वाणूभावात् ।
वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । खशोया । कोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥

१. नयसि L.

२. पूजयति W 1; पूजयतः C 4; पूजयत
C 5, C 7, M 3, Mi, W 2, W 3;
and Sāyana, cf. SRV. VI. 75. 6.
p. ii. 889.

३. सतो C 4, C 5, M 3, Mi, W 2, W 3;
and Sāyana loc. cit. W 1, C 7
agree with the text of the longer
recension.

४. Quoted SRV. loc. cit.

५. RV. VI. 75. 2; VS. 29. 39.

६. Quoted SRV. VI. 75. 2. p. ii. 888.

७. RV. VI. 75. 3; VS. 29. 40.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3; quoted by SRV. VI.
75. 3. p. ii. 888.

१०. इषुरिषते: Roth.

११. Omitted by C 4, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 3; is underlined in C 5;
वधकर्मणो वेति भाष्ये पाठः is added
on the margin in W 2.

१२. RV. VI. 75. 11; VS. 29. 48.

१३. N. 2. 5.

१४. Cf. SRV. VI. 75. 11. p. ii. 890
सुपूर्णं...शर्म शरणं प्रयच्छन्तु ।

१५. नकशाया M 3, but a ख is added
just above क on the margin in
M 3.

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥

आघ्नन्ति सान्वेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेः । आसक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि [प्रचेतसः] प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्तसमत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय ।

उलूखलमुत्करं वा । ऊर्ध्वखं वा । उर्करं वा ।

उरु मे कुरु । इत्यब्रवीत् ।

तदुलूखलमभवत् ।

उत्करं वैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण । इति च ब्राह्मणम् ।

तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

यच्चिद्धि तं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह शुभत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वा । अतिबृहति रेत इति वा । तद्वर्षकर्मा वर्षणाद्वृषभः । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्यं आजैः ।

तेन सुभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः ग्रधने जिगाय ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त इति व्याख्यातम् । अमेहयन्वृषभं मध्ये । [आजैः] आजयन-स्याजवनस्येति वा । तेन [तं]^{१२} सुभर्वं राजानम् । भर्वतिरत्तिकर्मा । तद्वा सुभर्वं

१. RV. VI. 75. 13.

२. आघ्नति C 4, C 5, C 7, Mi, W 1, W 2, W 3; अघ्नति M 3.

३. चोपघ्नते M 3; चोपघ्नन्ति Śāyana.

४. Cf. SRV. I. 28. 2. p. i. 147.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7. Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

६. Quoted SRV. VI. 75. 13. p. ii. 891.

७. उत्करं M 3, W 1, W 2, W 3; उर्करं C 4, C 5, Mi; उर्करं वोर्ध्वखं Rot.

८. Cf. S'B. VII. 5. 1. 22: उरु मे करदिति तदुत्करम् । उरुकरं ह वै तदुलू-

खलमित्याचक्षते परोक्षम् । Cf. SRV. I. 28. 5. p. i. 148.

९. The section comes to an end here in Śivadatta's edition. It is however against the evidence of the MSS. of both recensions.

१०. RV. I. 28. 5; cf. BD. iii. 101.

११. RV. X. 102. 5.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१३. भर्वतिरत्तिकर्मा is omitted by Durga, underlined by Roth; Śāyana reads सुभर्वतिरत्तिकर्मा SRV. I. 56. 1; 143. 5.

सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधनं इति सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्
धनानि भवन्ति ।

दुधणो द्रुममयो घनैः । तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्गलो भार्म्यश्च ऋषिर्वृषभं च
दुधणं च युक्ता सङ्ग्रामे व्यवहृत्यार्जि जिगार्यं । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ २३ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युज्जं काष्ठाया मध्ये दुधणं शयानम् ।

येन जिगार्यं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये दुधणं शयानम् । येन जिगार्यं
शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम । पृतनानाम-
जनाद्वा । जयनाद्वा । मुद्गलो मुद्गवान् । मुद्गगिलो [वा] । मदनं गिलतीति वा ।
मदंगिलो वा । मुदंगिलो वा । भार्म्यश्चो भृम्यश्चस्य पुत्रः । भृम्यश्चो भृमयोऽस्याश्वाः ।
अश्वभरणाद्वा ।

पितुरित्यन्ननाम । पातेर्वा । पिबतेर्वा । प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य । तविषीति बलनाम । तवतेः
[वा] वृद्धिकर्मणः । यस्य त्रित ओजसा बलेन । त्रितस्त्रिस्थानो इन्द्रो वृत्रं विप-
र्वणं व्यर्दयति ।

नद्यो व्याख्याताः । तासामेषा भवति ॥ २५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।

असिन्धया भरुद्वे वितस्तयार्जिकीये ऋणुह्या सुषोमय ॥

१. प्रधानमिति SRV. I. 52. 9. p. i. 265.

२. Quoted SRV. loc. cit.

३. घणः Roth.

४. Cf. BD. viii. 12; SRV. X. 102. 1. p. IV. 338.

५. RV. X. 102. 9; cf. BD. VIII. 11.

६. पृतनाज्य इति C 4, C 5, C 7, M 3, W 2, W 3; पृतनाज्यवति Mi.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,

M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. S'B. I. 9. 2. 20, AB. I. 13.

अन्नं वै पितुः ।

९. RV. I. 187. 1; VS. 34. 7.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

११. N. 2. 24.

१२. RV. X. 75. 5.

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोममासेवध्वम् । असिक्तया च सह मरुद्दधे वितस्तया चार्जकीय आशृणुहि सुपोमया चेति समस्तार्थः । अथैकपदनिस्तम् । गङ्गा गमनात् । यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा । प्रवियुतं गच्छतीति वा । सरस्वती । सर इत्युदकनाम । सतैः । तद्वती । शुतुद्रि शुद्राविणी । क्षिप्रद्राविणी । आशु तुन्नेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुष्णीत्याहुः । पर्ववती [भास्वती] कुटिलंगामिनी । असिक्तयशुक्लासिता । सितमिति वर्णनाम । तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्दधाः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्धयन्ति । वितस्ताविदग्धा विवृद्धा महाकुला । आर्जकीयां विपाडित्याहुः । ऋजीकंप्रभवा वा । ऋजुगामिनी वा । विपाड विपाटनाद्वा । विपाशनाद्वा । विप्रापणाद्वा । पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः । तस्माद्विपाडुच्यते । पूर्वमासीदुरुजिरा । सुपोमा सिन्धुः । यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः । सिन्धु स्यन्दनात् ।

आप आंम्रोतेः । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

आपो हि ष्ठा मयोऽभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षसे ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त । महते च नो रणाय रमणीयाय [चै] दर्शनाय ।

ओषधय ओषद्धयन्तीति वा । ओषत्येना धयन्तीति वा । दोषं धयन्तीति वा ।

तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सुप्त चै ॥

१. Cf. SRV. X. 75. 5. p. IV. 232.

२. Omitted by C 4, M 3, Mi, W 1, W 3; the reading of C 5, C 7, W 2 is that of the longer recension.

३. कुटिल० M 3.

४. मरुद्दधः C 4, M 3, Mi, W 1, W 3.

५. महाकुला M 3, W 3.

६. विपाडित्याहुः C 4, M 1, M 3, Mi, W 1, W 3.

७. ऋजुकंप्रभवा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S; &

Roth. Cf. Durga: ऋजीको नाम पर्वतः । तस्मात् प्रभवति ।

८. विपाडुच्यते M 1, M 3.

९. Cf. SRV. I. 125. 4. p. i. 569.

१०. Cf. S'B. VI. 1. 1. 9.

यदाप्नोत्तस्मादापः ।

also Unādi sūtra II. 58.

आम्रोतेर्ह्रस्वश्च ।

११. RV. X. 9. 1; AV. I. 5. 1; SV. 2. 1187; VS. 11. 50; 36. 14.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१३. RV. X. 97. 1; VS. 12. 75.

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्वधूणामहं
बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा । शतं धामानि सप्त च [इति] । धामानि
त्रयाणि भवन्ति । स्थानानि । नामानि । जन्मानिति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि ।
सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा ।

रात्रिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

आ रात्रिं पार्थिवं रजः पितुरग्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः । स्थानैर्मध्यमस्य । दिवः सदांसि । बृहती
महती वितिष्ठस आवर्तते त्वेषं तमो रजः ।

अरण्यान्यरण्यस्य पत्नी । अरण्यमपार्णम् । ग्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या
एषा भवति ॥ २९ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ३ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्नयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं
ग्रामं न पृच्छसि । न त्वा भीर्विन्दतीवेति । इवः परिभयार्थे वा ।

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामंसि ॥

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते । श्रद्धया हविः साधु हूयते । श्रद्धां भगस्य भागधे-
यस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ।

१. भरणानां हरणानामिति वा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; cf. SRV. X. 97. 1. p. IV. 319: या...भरणानां हरणानां...

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. स्थानानि C 4, M 3, Mi; is corrected to जन्मानि in C 7; जन्मानि is partially obliterated with black ink & स्थानानि added on the margin in W 2; स्थानानि is added on the

margin although no attempt is made to obliterate जन्मानि in W 1.

४. Cf. SRV. X. 97. 1. p. IV. 319: ...प्रेतानि सप्तशतानि सप्तशतं...दधति । Cf. also S'B. VII. 2. 4. 26.

५. N. 2. 18.

६. AV. 19. 47. 1; VS. 34. 32.

७. RV. X. 146. 1.

८. Cf. SRV. X. 147. 1. p. IV. 462.

९. भगस्य M 3.

१०. RV. X. 151. 1.

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥

सुखा नः पृथिवि भव । अनृक्षरा निवेशनी । ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा । कृन्ततेर्वा । कण्टतेर्वा स्यादतिकर्मणः । उद्भूततमो भवति । यच्छ नः शर्म । [यच्छन्तुं] शरणं सर्वतः पृथु ।

अप्वा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह हर्त्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥

अमीषां चित्तानि [प्रज्ञानानि] प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि । अभि-प्रेहि । निर्दहैषां हृदयानि शोकैः । अन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ।

अग्राय्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्रायीं सोमपीतये^{११} ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानिः । [उद्धखलमुसले ।] उद्धखलं व्याख्यातम् । मुसलं मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

१. N. 1. 13, 14.

२. RV. I. 22. 15 ; cf. AV. 18. 2. 19:

स्योनास्यै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी ।

यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥

Cf. VS. 35. 21:

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥

३. Cf. SRV. I. 41. 4. p. i. 215.

४. उद्भूततरो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

६. Cf. SRV. I. 22. 15. p. i. 118.

७. N. 6. 12.

८. Durga reads हत् सुशोकैः

९. RV. X. 103. 12 ; SV. 2. 1211; VS. 17. 44; cf. AV. 3. 2. 5; cf. BD. viii. 13 B.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

११. RV. I. 22. 12.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१३. N. 9. 20.

आयुजी वाजसातमा ता ह्युचा विजर्भतः ।
हरी इवान्धासि वप्सतां ॥

आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तमे ते ह्युच्चैर्विहिष्येते हरी इवान्नानि भुञ्जाने ।
हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
इहाद्य सोमपीतये ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानम् [अद्रोघव्ये इति वा] यज्ञिया देवा यज्ञसं-
पादिन इहाद्य सोमपानाय ।

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्नमद्य दिविस्पृशम् ।
यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ।
विपाद्छुतुद्रयौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।
गावैव शुभ्रे मातरां रिहाणे विपाद्छुतुद्री पयसा जंवेते ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानात् । उशत्यौ कामयमाने । अश्वे इव विमुक्ते इति
वा । विषण्णे इति वा । हासमाने । हासति स्पर्धायां । हर्षमाणे वा । गावाविव
[शुभ्रे] शोभने मातरौ संरिहाणे । विपाद्छुतुद्री पयसा प्रजंवेते ।

१. RV. I. 28. 7.

२. इवान्धासि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi;
अन्नानि is corrected to अंधानि in
W 3.

३. Quoted by SRV. I. 28. 7. p. i.
148.

४. RV. II. 41. 21.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

६. N. 1. 13, 14; 3. 22.

७. RV. II. 41. 20.

८. निगच्छताम् M 3; नियच्छताविपाद्
W 3.

९. N. 2. 24; 9. 26.

१०. RV. III. 33. 1.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

१२. संमातरौ C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 2, W 3; मातरौ is corrected to
संमातरौ in W 1.

१३. रिहाणे C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 2, W 3; संरिहाणे is corrected to
रिहाणे in W 1.

१४. विपाद्छुतुद्रयौ C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 4, S; W 2; Roth.

१५. Cf. SRV. III. 33. 1. p. ii. 242.

आर्त्ता अर्तन्यौ वा । अरण्यौ वा । अरिपण्यौ वा ।

तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्ता इमे विष्फुरन्तीं अमित्रान् ॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थाने । अप-
विध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्त्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् ।

शुनासीरौ । शुनो वायुः । शु एत्यन्तरिक्षे । सीर आदित्यः सरणात् । तयोरेषा
भवति ॥ ४० ॥

शुनासीराविमां वाचं जुपेथां यद्विवि चक्रथुः पयः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयिष्यौ । द्यावापृथिव्याविति वा । अहोरात्रे इति वा ।
सख्यं च समा चेति कार्थक्यः । तयोरेष संप्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधीती ययोरन्याघा द्वेषांसि वसुधान्या-

वक्षद्भसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेरस्य वीतां यज ॥

देवी जोष्ट्री । देव्यौ जोषयिष्यौ । [वसुधीती] वसुधान्यौ । ययोरन्याघानि
द्वेषांस्यवयावयत्यावहत्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय । वसुवननाय च । वसुधा-
नाय च । वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति संप्रैषः ।

देवी ऊर्जाहुती । देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । द्यावापृथिव्याविति वा । अहोरात्र इति
वा । सख्यं च समा चेति कार्थक्यः । तयोरेष संप्रैषो भवति ॥ ४२ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धि सर्पातिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्वाम् पुरा-
णेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेरस्य वीतां यज ॥

१. RV. VI. 75. 4; VS. 29. 41.

२. अप शत्रून्विध्यतां C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 2, W 3; the figures of २
and १ are placed respectively on
शत्रून् and विध्यतां in W 1.

३. Cf. SRV. VI. 75. 4. p. ii. 888.

४. Cf. SRV. IV. 57. 5. p. ii. 490; cf.
BD. V. 8.

५. RV. IV. 57. 5.

६. कार्थक्यः M 3.

७. KS. 19. 13; MS. 4. 13. 8: 210. 1.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.

९. ययौ० M 3.

१०. वरणीयानि M 3.

११. कार्थक्यः M 3.

१२. KS. 19. 13; MS. 4. 13. 8: 210. 4,
7.

देवी ऊर्जाहुती । देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । अन्नं च रसं चावहति [आवहति]
अन्या । सहजैर्गन्धि च सहैपीति चान्या । नवेन पूर्वं द्यमानाः स्याम । पुराणेन
नवम् । तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाताम् । वसुवननाय च । वसुधानाय च ।
वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः ॥ ४३ ॥

॥ इति नवमोऽध्यायः ॥

[अथ यान्यश्वो वोळ्हा मा नो सित्रः कनिकदद् भद्रं वदं सर्वत्सरमुप प्र वद
प्रावेर्षा मा प्रैते^१ वदन्त्वमन्दान्य^२संयोगाद्वनस्पतं^३ उप श्वासय बह्वीनामहिरिवं भोगै
र्यथे तिष्ठन्धन्वना गा वक्ष्यन्तीवेदा सुपर्ण वस्त आ जङ्गन्ति यच्चिद्धि त्वं वृषंभो न्यक्तै-
न्दयन्निमं तं पितुं^४ न्विमं म आपोहिष्ठा र्या ओषधीरां राज्यरण्यानि श्रद्धयाग्निः
स्योनामीषां^५ चित्तमिहेन्द्राण्यथातोऽष्टावार्यज्यां वां द्यावा नः प्र पर्वतानां ते आचरन्ती
शुनासीरौ देवी जोष्टी देवी ऊर्जाहुती त्रिचत्वारिंशत् ॥]

॥ इत्युत्तरषट्के तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते नवमोऽध्यायः ॥

१. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

२. सहसर्गि C 4, C 7, M 3, Mi; सुसर्गि
W 2.

३. सहसपीति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

४. यजेति संप्रैषः is given only once in
Roth.

५. Small figure within brackets re-
presents the corresponding section
of the ninth chapter of the
Nirukta.

अथ दशमोऽध्यायः

अथातो मध्यस्थाना देवताः ।

तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेः । वेतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः । एते-
रिति स्थौलाष्टीविः । अनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायुवा याहि दर्शतेमे सोमा अरङ्कताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवर्म ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरङ्कता [अलङ्कताः] । तेषां पिव शृणु नो
ह्वानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्येत् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥

आसस्ताणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वेहयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दसेत् ॥

आससुवांसः । अभिवलायमानमिन्द्रम् । कल्याणचक्रे रथे योगाय । रथ्या
अश्वा रथस्य वोढारः । ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुः । नवं च पुराणं च ।
श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्षो यथा न विदस्येदिति ।
इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुकर्म । उभयप्रधानेत्यपरम् ।

वरुणो वृणोतीति र्ततः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमि ॥

१. RV. I. 2. 1.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

३. Cf. SRV. I. 2. 1. p. i. 30.

४. अवक्षत् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

५. RV. VI. 37. 3.

६. पुराण M 3.

७. Cf. SRV. I. 11. 7; 49. 2; 91. 17;
pp. i. 78, 247, 407; also III. 11.
6. p. ii. 167.

८. Cf. BD. ii. 33.

९. RV. V. 85. 3.

नीचीनद्वारं वरुणः । कबन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति । तदस्मिन्धीयते । उद-
कमपि कबन्धमुच्यते । बन्धिरनिभृतत्वे । कमनिभृतं च । प्रसृजति । द्यावापृथिव्यौ
चान्तरिक्षं च महत्वेन । तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्युनक्ति भूमिम् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ४ ॥

तम् पु संमना गिरा पितॄणां च मनमभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो
नभन्तामन्यके समे ॥

तं स्वमिष्टौमि समान्या गिरा गीत्या स्तुत्या । पितॄणां च मननीयैः स्तोमैः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामुपोदये सप्त-
स्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यते । अथैष एव भवति । नभन्ताम-
न्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः ।

रुद्रो रौतीति सतः । रोरुयमाणो द्रवतीति वा । रोदयतेर्वा ।

यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । इति काठकम् ।

यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । इति हारिद्रविकम् ।

तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधात्रे ।

अषाढाय सहमानाय वेधसे त्रिमायुधाय भरता शृणोतु नः ॥

इमा रुद्राय । दृढधन्वने । गिरः । क्षिप्रेषवे । देवाय । अन्नवते । अषाढा-

१. Quoted by SRV. V. 85. 3. p. ii. 680.

२. कमस्मिन्धीयते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. वान्तरिक्षं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

४. Omitted but added on the margin in M 3.

५. RV. VIII. 41. 2.

६. समान्या C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

७. स्यन्दमानाम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

८. आसामपासुपोदये SRV. VIII. 41. 2. p. iii. 416.

९. Quoted by SRV. VIII. 41. 2. p. iii. 416. The passage ये नो द्विषन्ति ...पापसंकल्पाः is omitted by Durga.

१०. Quoted by SRV. I. 158. 1. p. i. 671.

११. Cf. KS. XXV. 1.

१२. TS. i. 5. 1. 1; cf. S'B. IX. 1. 1. 6; BD. ii. 34.

१३. RV. VII. 46. 1.

१४. अषाढाय C 1, C 2, C 6, M 4, S and Roth.

यान्यैः । सहमानाय । विधात्रे । तिग्मायुधाय । भरत । शृणोतु नः । तिग्मं तेजतेः ।
उत्साहकर्मणः । आयुधमायोधनान् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा । दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्युतेर्वा [द्योतेतेर्वा] ।
क्षमया चरति । क्षमा पृथिवी । तस्यां चरति । तथा चरति । विक्षमार्पयन्ती चरतीति
वा । परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचन भेषज्यानि । मा नस्त्वं पुत्रेषु [चं]
पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं तुद्यतेः । तनयं तनोतेः ।

अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

जरा स्तुतिः^{१०} । जरतेः स्तुतिकर्मणः । तां बोध । तथा बोधयितरिति वा ।
तद्विविद्धि । तत्कुरु । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ।

इन्द्र इरां दृणातीति वा^{११} । इरां ददातीति वा । इरां दधातीति वा । इरां दारयति^{१२}
इति वा । इरां धारयति इति वा । इन्द्रवे द्रवतीति वा । इन्द्रौ रमत इति वा । इन्द्रे
भूतानीति वा ।

१. अज्ञैः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1,
W 2; अन्यैः is corrected to अज्ञैः in
W 3.

२. तिग्मं...कर्मणः is quoted by SRV.
VII. 18. 18. p. iii. 41; is omitted
by Durga.

३. आयुधमायोधनान् is omitted by
Durga.

४. RV. VII. 46. 3.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

६. विक्षमापयति C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3.

७. परिवृणाक्तु M 3.

८. Cf. S'B. V. 2. 4. 13:

यो वै रुद्रः सोऽग्निः ।

and also S'B. V. 3. 1. 10:

अग्निर्वै रुद्रः ।

९. RV. I. 27. 10; SV. I. 15; 2. 1013.

१०. Quoted by SRV. X. 59. 2. p. IV.
171.

११. Quoted by SRV. I. 123. 5. p. i.
558; cf. also I. 38. 5.

१२. Quoted by SRV. I. 27. 10. p. i.
145.

१३. Cf. BD. ii. 36; cf. SRV. I. 156.
5. p. i. 668.

१४. दारयतीति वा SRV. I. 3. 5. p. i. 36.

१५. धारयतीति वा SRV. loc. cit. cf. also
IX. 5. 7. p. iii. 609.

१६. द्रमते M 3; द्रवत इति C 4, C 5, C 7,
Mi, W 1, W 2, W 3.

तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । इति विज्ञायते ।

इदं करणादित्याग्रयणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इन्दतेवैश्वर्यकर्मणः ।
इन्द्रच्छत्रूणां दारयिता वा । द्रावयिता वा । आदरयिता च यज्वनाम् ।

तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अर्द्धरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्धधानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्रः सृजो वि धारा अव दानवं हर्न ॥

अदृणा उत्सम् । उत्स [उत्सरणाद्धो] । उत्सदनाद्धा । उत्स्यन्दनाद्धा । उन्नंत्तेर्वा ।^१
व्यसृजोऽस्य खानि । त्वमर्णवानर्णस्वतः । एतान्माध्यमिकान्तस्सत्यायान् । बाबध्य-
मानानरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा । विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं
यद्यवृणोः । व्यसृजोऽस्य धाराः । अवहन्नेन [दानवं] दानकर्माणम् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृमणस्य मद्वा स जनास इन्द्रः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् । क्रतुना कर्मणा । पर्यभवत्पर्यगृह्णा-

१. समैन्धत C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; cf. SRV. below note 7.

२. The quotation is untraced.
Cf. S'B. VI. 1. 1. 2:

पुप एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रिये-
णैन्ध यदैन्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वै
तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षम् ।

३. Cf. SRV. IX. 5. 7. p. iii. 609:

तथा च यास्कः । इन्द्र इरां दृणातीति वा ।
इरां दारयत इति वा । इरां धारयतीति
वा । इन्धे भूतानीति वा ।

तद्यदेनं प्राणैः समैन्धत तदिन्द्रस्येन्द्रत्व-
मिति विज्ञायते ।

४. Cf. SRV. I. 156. 5. p. i. 668.

५. इच्छत्रूणां Roth; SRV. I. 3. 4. p. i. 36.

६. Cf. SRV. X. 48. 6. p. IV. 146:

इन्द्रः शत्रूणां दारयितेति निरुक्तम् ।

७. The entire passage इन्द्र इरां

दृणातीति...यज्वानम् is quoted by
SRV. I. 3. 4. p. i. 36.

८. RV. V. 32. 1; SV. 1. 315.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3; also by Sāyana, see, SRV.
V. 32. 1. p. ii. 559.

१०. उन्नयनात् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

११. उन्नंत्तेर्वा स्यात् SRV. loc. cit.

१२. The passage अदृणा उत्सम्...एतान् is
quoted by SRV. loc. cit.

१३. अवहन्नेन C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 4, R 2, R 3, R 5, S.

१४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, R 8, W 1, W 2, W 3.

१५. RV. II. 12. 1; AV. 20. 34. 1.

१६. जायमानः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 4, R 2, R 3, R 5, S.

तर्प्यरक्षदत्यक्रामदिति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य महा
बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इति ।

ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ।

पर्जन्यस्तूपेः । आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता जन्यः । परो जेता वा । परो जन-
यिता वा । प्रार्जयिता वा रसानाम् ।

तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानां गा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥

विहन्ति वृक्षान् । विहन्ति च रक्षांसि । सर्वाणि चास्माद्धृतानि विभ्यति महा-
वधात् । महान्हास्य वंशः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः
स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ।

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा । पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनिं क्षियन्तम् ।

निष्टर्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥

अशनवता मेधेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यत् । मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् ।
निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षात् । चमसः कस्मात् । चमन्त्यसिन्निति । बृहस्पतिर्विर-
वेण शब्देन विकृत्य ।

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा । पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्मांसमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोज्ज्वातृणत् ।

तमेव विश्वं पपिरे स्पर्द्धशो बहु साकं सिंसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥

१. The entire passage यो जात एव...
आख्यानसंयुक्ता । is quoted by SRV.
II. 12. 1. p. ii. 32.

२. परो is omitted by SRV. V. 83. 1.
p. ii. 676.

३. The passage पर्जन्यस्तूपेः...रसानाम्
is quoted by SRV. loc. cit.

Cf. BD. ii. 37—38.

४. RV. V. 83. 2.

५. Sāyaṇa adds पर्जन्यो before विहन्ति;
see SRV. V. 83. 2. p. ii. 676.

६. चासद् S'ivadatta.

७. व्यधः M 3. The passage महान्हास्य
वधः is omitted by Durga.

८. The passage विहन्ति वृक्षान्...पापकृतः
is quoted by SRV. loc. cit. अयं
मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र
लिख्यते । etc.

९. Cf. BD. ii. 39.

१०. RV. X. 68. 8; AV. 20. 16. 8.

११. Cf. BD. ii. 40.

१२. RV. II. 24. 4.

अशनवन्तमास्यन्दनवन्तम् । अवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारम् । अग्नि यमो-
जसा बलेनाभ्यतृणत्तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदशः । बह्वेन सह सिञ्चन्त्युत्स-
मुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रस्य पतिः । क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामः । गामश्च पुष्टं पोषयितुं चाहरेति ।
स नो मृळातीदृशे । बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा । तस्यैषापरा भवति
॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मात्तु धुक्ष्व ।

मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मात्तु धुक्ष्वेति । मधुश्रुतं घृतमिवो-
दकं सुपूतम् । ऋतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयतिरुपदया-
कर्मा । पूजाकर्मा वा ।

तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकम् । मधुमन्तं
मधुश्रुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवती-
त्यपरम् ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहर्गः । इति यथा ।

यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् ।

मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥ इति यथा ।

१. Quoted by SRV. II. 24. 4. p. ii. 71.

२. क्षियते: C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. Cf. BD. ii. 41.

४. RV. IV. 57. 1.

५. Quoted by SRV. IV. 57. 1. p. ii. 489.

६. मृळतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा C 4,

C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; cf. SRV. X. 64. 1. p. iv. 193: मृळतिरुपदयाकर्मेति यास्कः ।

७. RV. IV. 57. 2.

८. मृळतिर्दानकर्मा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. The passage मृळतिरुपदयाकर्मा पूजा-
कर्मा वा is omitted by Durga.

१०. RV. II. 35. 10.

११. RV. X. 166. 5.

वास्तोष्पतिः । वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।

सखा सुशेव एधि नः ॥

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्तसखा नः सुसुखो भव । शेव
इति सुखनाम । शिष्यतेः । वकारो नामकरणः । अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी । विभाषित-
गुणः । शिवमित्यप्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति ।

रूपं रूपं मधवा बोभवीति । इत्यपि निगमो भवति ।

वाचस्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोष्पते नि रामय मय्येव तन्वं मम ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

अपां नपात्तनूनप्त्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्वन्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥

योऽनिध्मो [दीदयद्] दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु
सोऽपांनपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय । याभिरिन्द्रो वर्धते । वीर्याय वीरकर्मणे ।

यमो यच्छतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

परेषिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥

१. वास्तु वसतेः C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3.

२. Cf. BD. ii. 44.

३. RV. VII. 55. 1.

४. Cf. SRV. VII. 56. 1. p. iii. 114:
यद्यद्रूपं कामयन्ते तत्तद्देवता विशन्तीति
शास्त्रः ।

५. RV. III. 53. 8.

६. Cf. BD. ii. 45.

७. AV. 1. 1. 2.

८. N. 8. 5.

९. RV. X. 30. 4; AV. 14. 1. 37.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

११. दीप्यते C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 4, S; Durga & S'ivadatta.

१२. Cf. BD. ii. 48.

१३. RV. X. 14. 1; cf. AV. 18. 1. 49.

परेधिवांसं पर्यागतवन्तम् । प्रवत उद्वृतो निवत इति । अवतिर्गतिकर्मा ।
बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वतम् । संगमनं जनानाम् । यमं राजानं
हविषा दुवस्येति । दुवस्येतिराप्नोतिकर्मा ।

अग्निरपि यम उच्यते । तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीकाँ ॥

यमो ह जातो यमो जनिंत्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥

तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इदम् ॥

इति द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधाति । अस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्र-
तीका । भयप्रतीका । [बलप्रतीका यशःप्रतीका]^१ महप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ।

यमो ह जात इन्द्रेण सह संगतः ।

यमाविहेह मातराँ ॥

इत्यपि निगमो भवति ।

यम इव जातः । यमो जनिष्यमाणः । जारः कनीनाम् । जरयिता कन्यानाम् ।
पतिर्जनीनाम् । पालयिता जायानाम् । तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिः । इत्यपि निगमो भवति ।

तं वः । चराथा चरन्त्या । पश्वाहुत्या । वसत्या च । निवसन्त्या । औषधाहुत्या ।
अस्तं यथा गाव आशुवन्ति तथाशुयाम । इदं समृद्धं भोगैः ।

मित्रः प्रमीतेः । त्रायते । संमिन्वानो द्रवतीति वा । मेदयतेर्वा । तस्यैष
भवति ॥ २१ ॥

१. पन्थामनुपस्पा० C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3.

२. दुवस्वती राप्नोतिकर्मा C 1, C 2, C 3,
C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

३. RV. I. 66. 7.

४. RV. I. 66. 8.

५. RV. I. 66. 9.

६. Quoted by SRV. I. 66. 8. p. i. 325.

७. यशःप्रतीका is omitted by Roth.

८. बलप्रतीका यशःप्रतीका is omitted by
BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi,
R 8, W 1, W 2, W 3, & Durga.

९. महप्रतीका C 4, C 5, M 3, Mi,
W 2, W 3.

१०. The quotation is untraced.

११. RV. VI. 59. 2.

१२. RV. X. 85. 40; AV. 14. 2. 3.

१३. Cf. SRV. I. 66. 8. p. i. 325.

१४. The passage तं वश्चराथा.....आशुयाम
is quoted by SRV. I. 66. 10. p. i.
326.

१५. प्रमीयते: C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 3. Cf. SRV. I. 156. 1.
p. i. 667.

१६. मेदते: M 3.

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

मित्रो जनान्यातयति प्रब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्मवन्तो भवन्ति । विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ।

कः कमनो वा । कमणो वा । सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भः । हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेः । गृणात्यर्थे । गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्ते-
ऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । कस्यै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ।

सरस्वान्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

ये ते सरस्व उर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः ।

तेभिर्नोऽविता भवं ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत सृष्टक् ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पूर एकमाहुः ॥

१. RV. III. 59. 1.

२. जनान्यातयति SRV. III. 59. 1. p. ii. 328.

३. ब्रुवाणः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

४. जुहोतिर्दानकर्मा is omitted by Durga. The entire passage मित्रो जनान्.....दानकर्मा is quoted by SRV. III. 59. 1. p. ii. 328.

५. Cf. BD. ii. 47.

६. RV. X. 121. 1; AV. 4. 2. 7; VS. 13. 4; 23. 1; 25. 10.

७. N. 2. 23. Cf. BD. ii. 51.

८. सरस्वन् C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S, Durga & Sivadatta.

९. RV. VII. 96. 5.

१०. Cf. BD. ii. 50.

११. RV. X. 82. 2; VS. 17. 26.

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च । विधाता च । परमश्च संप्रष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अद्भिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तकृषीणानि ज्योतींषि । तेभ्यः पर आदित्यः । तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च । विधाता च । परमश्च संदर्शयितेन्द्रियाणाम् । एषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अन्नेन सह संमोदन्ते यत्रेमानि सप्तकृषीणानीन्द्रियाणि । एभ्यः पर आत्मा । तान्यैस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाश्चकार । स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाश्चकार । तदभिवादिन्येषगर्भवति ।

य इमा विश्वा भुव॑नानि जुह॑त॑ । इति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्व॑कर्म॒न्हविषा॑ वावृ॒धानः स्व॒यं यज॑स्व पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।

मुह्य॑न्त्व॒न्ये अ॒भितो॑ जना॑स इहा॒स्माकं॑ म॒घवा॑ सूरि॒रस्तु॑ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च । मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्नाः । इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता ।

ताक्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णमर्थं रक्षति । अंशोते-र्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

त्यमू॒ षु वा॒जिनै॑ दे॒वजू॑तं स॒हावा॑नं त॒रुता॑रं रथानाम् ।

अरि॑ष्टनेमिं पृ॒तना॑जमा॒शुं स्व॒स्तये॑ ताक्ष्य॑मिहा हु॒वेम॑ ॥

तं भृशमन्नवन्तम् । जूतिर्गतिः । प्रीतिर्वा । देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा ।

१. Cf. SRV. X. 82. 2. p. IV. 247 :

अत्र विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्तेत्यादि निरुक्तमनुसन्धेयम् ।

२. संप्रष्टा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. तान्येतस्मिन् C 1, C 2, C 3, C 6, C 7, M 1, M 4, S.

४. The passage विश्वकर्मा.....भवति is quoted by SRV. X. 81. 1. p. IV. 244. Cf. S'B. XIII. 7. 1.

५. RV. X. 81. 1; VS. 17. 17.

६. RV. X. 81. 6; SV. 2. 939; VS. 17. 22.

७. Quoted by SRV. X. 81. 6. p. IV. 246.

८. N. 8. 13.

९. Cf. BD. ii. 58.

१०. RV. X. 178. 1; AV. VII. 85. 1; SV. 1. 332.

११. SRV. X. 178. 1. p. IV. 503: देवगतं is omitted by Sāyana.

सहस्रन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितम् । आशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह
ह्वयेमेति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न सा वरन्ते युवति न शर्याम् ॥

सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि ।
सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिः । न सैनानां वारयन्ति प्रयुवतीमिव
शरमयीमिषुम् ।

मन्युर्मन्थतेः । दीप्तिकर्मणः । क्रोधकर्मणः [वधकर्मणो] वा । मन्यं-
न्यत्सादिषवः ।

तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेष्व
आयुधानि संशिशयमाना अभिप्रयन्तु नरः । अग्निरूपा अग्निकर्माणः । सन्नद्धाः
कवचिन इति वा ।

दधिक्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥

१. अवक्षत् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 3.

२. RV. X. 178. 3.

३. Quoted by SRV. X. 178. 3. p. IV.
504.

४. Cf. BD. ii. 53.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

६. Quoted by SRV. II. 24. 2; X,
83. 1; 87. 13; pp. ii. 70; IV. 249.
275.

७. मन्युन्त्य Roth.

८. मन्यन्त्यसादिषवः is omitted by
Durga.

९. RV. X. 84. 1; AV. 4. 31. 1.

१०. Cf. SRV. X. 84. 1. p. IV. 251.

११. N. 2. 27.

आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्तान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥

आतनोति दधिकाः [शवसा] बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्य-
जातानि । सहस्रसाः शतसा । वाजी वेजनवान् । अर्वा ईरणवान् । संपृणक्तु नो
मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ।

सविता सर्वस्य प्रसवितौ । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

सविता यत्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदंहत् ।

अश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षमूर्ते वद्धं सविता समुद्रम् ॥

सविता यत्रैः पृथिवीमरम्णदनारम्भणेऽन्तरिक्षे । सविता द्यामदंहत् । अश्व-
मिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षे मेघम् । वद्धमूर्ते । वद्धमूर्ण इति वा । अत्वरमाण इति
वा । सविता समुदितारमिति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च हिरण्यस्तूपे
स्तुतः । अर्चन्धिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ ३२ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहे वांजे अस्मिन् ।

एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपः । हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूपः
स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं त्वार्चन् ।
अवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम् ।

१. RV. IV. 38. 10.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

३. Cf. BD. ii. 62.

Cf. S'B. I. 1. 2. 17.

सविता वै देवानां प्रसविता ।

४. RV. X. 149. 1.

५. नालम्बने C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

६. Quoted by SRV. X. 149. 1. p.
IV. 467.

७. कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् W 2; कम-
न्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् C 4, C 5, M 3,
Mi, W 1, W 3.

८. Cf. KB. VII. 6. असौ वै सविता
योऽसौ तपति ।

९. हिरण्यस्तूपे C 4, C 5, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3; हि is corrected to है in
C 7.

१०. वोजे Roth.

११. RV. X. 149. 5.

१२. Quoted by SRV. X. 150. 5. p. IV.
468.

त्वष्टा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोर्ष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन । बहुधा चेमा जनयति । इमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य । महच्चासौ देवानामसुरत्वमेकम् । प्रज्ञावत्त्वं वा । अनवत्त्वं वा । अपि वासुरिति प्रज्ञानाम् । अस्यत्यनर्थान् । अस्ताश्चास्यामर्थाः । असुरत्वमादिलुप्तम् ।

वातो वातीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे ।

प्र ण आयूषि तारिषत् ॥

वात आवातु भैषज्यानि । शंभु मयोभु च नो हृदयाय । प्रवर्धयतु च न आयुः ।

अग्निर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरय आ गहि ॥

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे । सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरय आ गहि ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय । सोम्यं मधु सोममयम् । सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ॥ ३७ ॥

वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥

१. N. 8. 13.

२. RV. III. 55. 19; AV. 18. 1. 5.

३. ०मेकत्वम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

४. ०मनर्थाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. RV. X. 186. 1; SV. 1. 184; 2. 1190.

६. प्रवर्धय च C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

८. RV. I. 19. 1; SV. 1. 16.

९. Quoted by SRV. I. 19. 1. p. i. 107.

१०. अवक्षत् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3. Cf. BD. iii. 76.

११. RV. I. 19. 9; VIII. 3. 7; AV. 20. 99. 1; SV. 1. 256; 2. 923.

१२. Quoted by SRV. IX. 73. 2; 97. 22; X. 64. 2. pp. iii 717 722. IV. 100.

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

अयं वेनश्चोदयत् । पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भाः । आप इति वा । ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायु जरया गर्भस्य । जरया यूयत इति वा । इममपां च संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति । लिहन्ति । [स्तुवन्ति ।] वर्धयन्ति । पूजयन्तीति वा । शिशुः शंसनीयो भवति । शिशीतेर्वा स्यात् दानकर्मणः । चिरलब्धो गर्भो भवति ।

असुनीतिः । असूत्रयति^१ । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु ग्र तिंरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य संदशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय । चिरं जीवनाय । प्रवर्धय च न आयू रन्धय च नः सूर्यस्य संदर्शनाय ।

रन्धयतिर्वेशगमनेऽपि दृश्यते ।

मा रंधाम द्विषते सोम राजन् । इत्यपि निगमो भवति ।

घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ।

ऋतो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णो बुधानः शुचमानं अयोः ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः । ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः । कर्णौ बोधयन् । दीप्यमानश्च । [अयोः] अयनस्य मनुष्यस्य । ज्योतिषो वोदकस्य वा ।

इन्दुरिन्धेः । उनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

१. RV. X. 123. 1; VS. 7. 16.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. इति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

४. Cf. BD. ii. 54.

५. Op. cit. VII. 93.

६. RV. X. 59. 5.

७. RV. X. 128. 5; AV. 5. 3. 7.

८. N. 2. 25; 3. 4; 4. 9; 6. 22.

९. श्लोका Roth.

१०. RV. IV. 23. 8.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१२. अयनश्च W 2.

प्र तद्वोचैयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।
 स्वयं सो असदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
 अव सवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव सवेत् ॥

प्रव्रवीमि तद् भव्यायेन्दवे । हवनार्ह इव । य इषवानन्नवान् । कामवान्वा ।
 मननानि च नो रेजयति । रक्षोहा च । वलेन रेजयति । स्वयं सोऽसदभिनिन्दि-
 तारम् । वधैरजेत दुर्मतिम् । अवसवेदघशंसः । ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावसवेत् ।
 अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । यथा । अहो दर्शनीय । अहो दर्शनीय इति ।

तत्परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः । [पर्ववच्छेपः ।] परुषिपरुषि शेषोऽ-
 सेति वा ।

इतीमानि सप्तविंशतिर्दैवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि ।
 तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि । वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इन्दुः ।

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिवेभूव । यत्कामास्ते
 जुहुमः । तन्नो अस्तु । वयं स्याम पतयो रयीणाम् । इत्याशीः ।

अहिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सु पीदन् ॥

अप्सुर्जमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सु [उदकेषु] सीदन् । बुध्नमन्तरि-
 क्षम् । बद्धा अस्मिन्धृता आप [इति वा]^{१३} । इदमपीतरद् बुध्नमेतस्मादेव । बद्धा
 अस्मिन्धृताः प्राणा इति ।

१. R.V. I. 129. 6.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3; added on the margin in C 7; explained by Durga.

३. Cf. BD. i. 17; VIII. 129.

४. R.V. X. 121. 10; A.V. 7. 80. 3; VS. 10. 20; 23. 65.

५. परि तानि बभूव C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. N. 2. 17.

७. ०मुक्थै० C 7.

८. रजः सुपीदन् M 3, W 2;

रजप्सुपीदन् C 7;

रजस्सुपीदन् W 3.

९. R.V. VII. 34. 16.

१०. अप्सुजाम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१२. पीदन् Roth.

१३. इति वा is omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

Cf. SRV. VII. 34. 16. p. iii. 80:

बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरि-
 रिक्षम् । बद्धा अस्मिन्धृता आप इति ।
 cf. also VII. 6. 7. p. iii. 19. तथा च
 यास्कः । बुध्नमन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मि-
 न्धृता आप इति वा ।

योऽहिः स बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा युज्ञो अस्स सिधदतायोः ।

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धात् । मास्य यज्ञोखा च सिधत् । यज्ञकामस्य ।
सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरंम् ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति । स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति । तं
पाकेन मनसापश्यमन्तितः । इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवति । आख्यानसंयुक्ता । तं
माता रेळ्हि । वागेषा माध्यसिका । स उ मातरं रेळ्हि ।

पुरुरवा बहुधा रोरूयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत् ग्रा उतेमवर्धन्नद्य १ः स्वर्गूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरुरवो रणायवर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥

समासतास्मिञ्जायमाने । ग्रा गमनादापः । देवपत्नयो वा । अपि चैनमवर्धयन् ।
नद्यः [स्वर्गूर्ताः] स्वयंगामिन्यः । महते च यत् त्वा पुरुरवः । रणाय रमणीयाय
संग्रामायावर्धयन् दस्युहत्याय च देवा देवाः ॥ ४७ ॥

॥ इति दशमोऽध्यायः ॥

१. बुध्नो M 3.

२. Cf. BD. V. 166.

३. RV. VII. 34. 17; cf. V. 41. 16.

४. N. 4. 3; 7. 24.

५. RV. X. 114. 4.

६. रेळ्हि C 1, C 2, C 6, M 4, R 2, R 3,
S; Roth & Sivadatta.

७. Cf. BD. ii. 59.

८. RV. X. 95. 7.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

[अथातो मध्यस्थाना वार्यवा याह्यासस्रौणासो नीचीनवारन्तमूर्ध्विमां रुद्राय
यां ते दिद्युज्जराबोधादंदरुद्यो^{१०} जात एव वि वृंक्षानश्नापिनद्धमश्मास्यमवतं क्षेत्रस्य^{११}
पतिः क्षेत्रस्य पतिना क्षेत्रस्यपतेऽमीवहा पुनरेहि यो अंनिधमः परेयिवांसं सेनेवं^{१२}
सृष्टा मित्रो^{१३} जनान्दिरण्यगर्भो ये^{१४} ते सरस्व विश्वंकर्मा सर्वस्य विश्वंकर्मा विमना
विश्वंकर्मन्हविषा ल्यमू पु सद्यश्चिद्यस्त्वया मन्यवा दधिक्ताः सविता यन्नैर्हिरण्यैस्तूपो^{१५}
देवैस्त्वष्टा वातं आ वातु प्रति त्यमभि त्वा वेनो वेनतेरयं वेनोऽसुनीत ऋतस्य हि^{१६}
प्र तद्वोचेयं प्रजोपतेऽब्जामुक्त्यैर्मा^{१७} नोऽहिरेकः सुपर्णः समसिन्सप्तचत्वारिंशत् ॥]

॥ इत्युत्तरषट्के चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

इयेनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदाय इयेनो अभर्त्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥

आदाय इयेनोऽहर्त्सोमम् । सहस्रं सवान् । अयुतं च सह । सहस्रं सहस्र-
सान्वयमभिप्रेत्य । तत्रायुतं सोमभक्षाः । तत्संबन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र
पुरन्धिरजहादमित्रानेदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूरः [इति] । ऐन्द्रे च
सूक्ते सोमपानेन च स्तुतः । तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ।

ओषधिः सोमः सुनोते । यदेनमभिषुण्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तम् ।
आश्चर्यमिव प्राधान्येन ।

तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

अथैषापरा भवति । चन्द्रमसो वा । एतस्य वा ॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह । सोमं यं
ब्रह्माणो विदुरिति । न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञम् ।

१. N. 4. 24.

२. RV. IV. 26. 7. अमूरः Roth.

३. सहस्रं W 2.

४. ०भक्ष्याः M 3.

५. ०मित्रान्नदाना० M 3, W 2.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

७. Omitted by C 2.

८. RV. IX. 1. 1 ; SV. 1. 468; 2. 39;
VS. 26. 25.

९. RV. X. 85. 3; AV. 14. 1. 3.

अथाधिदैवतम् । सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योपधिमिति यजुःसुतमसो-
ममाह । सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसम् । न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति ।

अथैषापरा भवति । चन्द्रमसो वा । एतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्र पिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

यत् त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्य । पूर्व-
पक्षापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता । वायुमस्य रक्षितारमाह । साह-
चर्यात् । रसहरणाद्रा । समानां संवत्सराणां मास आकृतिः सोमः । रूपविशेषै-
रोषधिः । चन्द्रमा वा ।

चन्द्रमाश्चायन्द्रमति । चन्द्रो माता । चान्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रश्चन्द्रतेः ।
कान्तिकर्मणः । चन्दनमित्यप्यस्य भवति । चारु द्रमति । चिरं द्रमति । चमेर्वा
पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य ।

तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

नवोनवो भवति जायमानः । इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्य । अह्नां केतुरुषसामे-
त्यग्रम् । इत्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं
देवेभ्यो विदधात्यायन् । इत्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः ।

मृत्युर्मारयतीति सतः । मृतं ज्यावयतीति^१ [वा] शतबलाक्षो मौद्वल्यः ।
तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देव्यानां ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रारिषो मोत वीरान्^२ ॥

१. R.V. X. 85. 5; cf. AV. 14. 1. 14.

२. Cf. BD. VII. 144.

३. चान्द्रमिति M 3; चान्द्रमति W 2;
चायन्द्रवति C 4, C, 5 C 7, Mi, W 1,
W 3.

४. Cf. BD. VII. 129 B.

५. चन्द्रं चन्द्रतेः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

६. Quoted by SR.V. VI. 65. 2. p. ii.
86.

७. वारु M 3.

८. द्रवति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 3; द्रवति is corrected to
द्रमति on the margin in M 3.

९. Cf. BD. VII. 129 (B).

१०. R.V. X. 85. 19; cf. AV. 7. 81. 2.

११. Cf. BD. ii. 60.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

१३. R.V. X. 18. 1; AV. 12. 2. 21; VS.
35. 7.

परं मृत्यो । ध्रुवं मृत्यो । ध्रुवं परेहि मृत्यो । कथितं तेन मृत्यो । मृतं च्यावयते
भवति मृत्यो । मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेषमि^१त्था सम^२रणं शिमी^३वतो^४रिन्द्रा^५विष्णू^६ सुतपा^७ वा^८मुंरुष्यति ।
या मर्त्या^९य प्रति^{१०}धी^{११}मान^{१२}मित्कृ^{१३}शानो^{१४}रस्तुर^{१५}सना^{१६}मुंरुष्यथैः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो^१ महे मन्द^२माना^३यान्ध^४सो^५र्ची विश्वान^६राय विश्वा^७भुवै ।
इन्द्र^८स्य यस्य सुम^९खं सहो^{१०} महि श्रवो^{११} नृम्णं च रोद^{१२}सी सपर्य^{१३}तैः ॥

प्राचैत [यूयं]^१ स्तुतिं महतेऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे । मन्दमानाय मोदमानाय
स्तूयमानाय शब्दायमानयेति वा । विश्वानराय सर्वं विभूताय । इन्द्रस्य यस्य
प्रीतौ सुमहद्वलम् । महच्च श्रवणीयं यशः । नृम्णं च बलं नृन्नतम् । द्यावापृथिव्यौ
वः परिचरत इति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योति^१रमृतं विश्वज^२न्यं विश्वान^३रः सवि^४ता देवो अश्रे^५तं ॥

उदशिश्निर्यत् । ज्योतिः । अमृतम् । सर्वजन्यम् । विश्वानरः सविता देव इति ।

धाता सर्वस्य विश्वा^१ता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

१. वामरुष्यति M 3.

२. प्रतिधायमान० C 2.

३. RV. I. 155. 2. The text परं मृत्यो...
रसनामुंरुष्यथ! is regarded as spu-
rious by Roth. It is given how-
ever by MSS. of both the recen-
sions but is ignored by the
commentator Durga.

४. N. 7. 21.

५. RV. X. 50. 1; VS. 33. 23.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

७. मोदमानाय स्तूयमानाय is omitted by
Durga.

८. नन्नतं S'ivadatta.

९. अवक्ष्यत् M 3.

१०. RV. VII. 76. 1.

११. उदशिश्निर्यत् C 4, C 5, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. BD. ii. 57.

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणाम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ।

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्यां उ शर्मणि ।

तवाहमद्य मध्वन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशं अभक्षयम् ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः [कस्मार्त्] । कला अस्मिञ्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेः । विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागासिनो भवन्ति । मरुतो सितराविणो वा । सितरोचिनो वा । महद् द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथैर्मिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पतता सुमायाः ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः । स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा । स्वर्चनैरिति वा । स्वर्चिभिरिति वा । रथैरायात । ऋष्टिमद्भिः । अश्वपणैरश्वपतनैः । वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इषापतत । सुमायाः कल्याणकर्माणो वा । कल्याणप्रज्ञा वा ।

रुद्रा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

१. ०मक्षितम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

२. Cf. A.V. 7. 17. 2:

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातु-
मक्षिताम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं विश्वराधसः ॥

३. जीविताम् C 4, C 5, M 3, Mi, W 1, W 3.

४. मतिं सुमतिं सत्यधर्मणः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. बहुदेवतामृचि C 4, C 5, M 3, Mi, W 1, W 3.

६. अनुमत्या is omitted by W 2.

७. R.V. X. 167. 3.

अभक्षम् C 4, C 5, C 7, Mi, W 1, W 2, W 3; अक्षभक्षं यं M 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. अमितराविणो is given as a variant by Durga.

१०. अमितरोचिनः is given as a variant by Durga.

११. महद्द्रवन्तीति वा Roth.

१२. तेषामेषामेषा C 4, C 5.

१३. R.V. I. 88. 1.

१४. Quoted by SR.V. I. 88. 1. p. i. 392.

१५. N. 10. 5.

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो असत्प्रति हयते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण । सहजोषणाः । सुविताय कर्मणे । इयं वोऽसदपि
प्रतिकामयते मतिः । तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे । तृष्णकृ तृष्यते । उदन्युरु-
दन्यते ।

ऋभव उरु भान्तीति वा । ऋतेन भान्तीति वा । ऋतेन भवन्तीति वा ।
तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन । वोळ्हारो मेधाविनो वा । मर्तासः सन्तोऽमृतत्व-
मानशिरे । सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा । सूरप्रज्ञा वा । संवत्सरे समपृच्यन्त
[धीतिभिः] कर्मभिः ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । तेषां प्रथ-
मोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतद्वभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च
संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति ।

आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ।

अगोह्यस्य यदसंस्तना गृहे तदुद्येदमृभवो नानु गच्छथ ।

अगोह्य आदित्योऽगूहनीयः । तस्य यदस्वपथ गृहे । यावत्तत्र भवथ न तावदिह
भवथेति ।

अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विरूपासु इदृषयस्त इद्रम्भीरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिं जज्ञिरे^{१२} ॥

१. R.V. V. 57. 1.

२. तृष्यते C 1.

३. तृष्णकृ तृष्यतेः । उदन्युरुदन्यतेः । is
omitted by Durga.

४. Quoted by SRV. I. 20. 4. p. i.
110.

५. R.V. I. 110. 4.

६. वोढारो C 1, C 2, C 3, C 6, M 4,
S; Roth & S'ivadatta.

७. Quoted by SRV. III. 60. 4. p. ii.
332.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. Cf. BD. iii. 83;

cf. SRV. I. 110. 2, 4. pp. i. 480-1.

१०. Cf. BD. iii. 89 B;

cf. SRV. I. 111. 4. p. i. 485.

११. Quoted by SRV. I. 161. 11. p. i.
682.

१२. R.V. I. 161. 11.

१३. N. 3. 17.

१४. R.V. X. 62. 5.

बहुरूपा ऋषयः । ते गम्भीरकर्माणो वा । गम्भीरप्रज्ञा वा । तेऽङ्गिरसः पुत्राः ।
तेऽग्नेरधिजज्ञिरे । इत्यग्निजन्म ।

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

उदीरतामवरं उत्परांस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

उदीरतामवरे । उदीरतां परे । उदीरतां मध्यमाः पितरः । सोम्याः सोमसंपा-
दिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीर्युः । अवृका अनमित्राः । सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा । ते न
आगच्छन्तु पितरो हानेषु ।

माध्यमिको यम इत्याहुः । तस्मान्माध्यमिकान्पितृन्मन्यन्ते ।

अङ्गिरसो व्याख्याताः । पितरो व्याख्याताः । भृगवो व्याख्याताः । अथर्वा-
णोऽथनवन्तः । थर्वतिश्चरतिकर्मा । तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

अङ्गिरसो नः पितरः । नवगतयो नवनीतगतयो वा । अथर्वाणो भृगवः ।
सोम्याः सोमसम्पादिनः । तेषां वयम् । सुमतौ कल्याण्यां मतौ । यज्ञियानामपि
चैषाम् । भद्रे भन्दनीये । भाजनवति वा । कल्याणे मनसि । स्यामेति ।

माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः । पितर इत्याख्यानम् ।

अथाप्यृषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥

सूर्येस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गम्भीरः ।

वार्तस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वै ॥

१. N. 4. 21.

२. RV. X. 15. 1; AV. 18. 1. 44; VS.
19. 49.

३. Quoted by SRV. VI. 75. 10. p.
ii. 890.

४. प्राणमुन्वीर्युः C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3.

५. माध्यमिको C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

६. Cf. BD. VI. 155:
अत्र स्तूयते मध्यमो यमः ।

७. N. 3. 17.

८. N. 4. 21.

९. N. 3. 17.

१०. सौमनसे Roth.

११. RV. X. 14. 6; AV. 18. 1. 58.

१२. Quoted by SRV. I. 62. 4. p. i.
306.

१३. सुमतौ is placed between मतौ and
यज्ञियानाम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१४. माध्यमिको C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१५. RV. VII. 33. 8.

इति यथा ।

आस्या आप्रोतेः । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रामृचि ॥ २० ॥

स्तुषेयं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममास्यामास्यानाम् ।

आ दर्षते शर्वसा सप्त दानुन्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि^१ ॥

स्तोतव्यम् । बहुरुपम् । उरुभूतम् । ईश्वरतमम् । आसव्यम् । आसव्यानाम् । आदृणाति । यः । शवसा बलेन । सप्तदातृनिति वा । सप्तदानवानिति वा । प्रसाक्षते । प्रतिमानानि । बहूनि । साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागासिनी भवति । अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विष्वरूपेषु जन्मसु^२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि । व्रते कर्मणि । राजानौ । मित्रावरुणौ । परिचरसि । विवाससिः परिचर्यायाम् ।

हविर्मा^३ आविवासति ।

इत्याशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्थाः । बहुरथः । अर्यमादित्य । अरीन्धियच्छति । सप्तहोता । सप्तासौ रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति । सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । विषमरूपेषु जन्मसु । कर्मसूदयेषु ।

आदित्यो दक्षः । इत्याहुः । आदित्यमध्ये च स्तुतः । अदितिर्दाक्षायणी ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि^४ । इति च ।

१. RV. X. 120. 6; AV. 20. 107. 9.

२. Quoted by SRV. X. 120. 8. p. IV. 399.

३. N. 4. 22, 23.

४. पुरुरथो C 7.

५. RV. X. 64. 5.

६. कर्मणि व्रते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3. & SRV. X. 64. 5. p. IV. 194.

७. Quoted SRV. loc. cit.

८. हविष्मानाविवासति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth.

९. RV. I. 12. 9; SV. 2. 196; VS. 6. 23.

१०. लघुरथः C 2.

११. The quotation is untraced. Durga attributes it to the *devatā-stāvavidah* i. e. persons who know the reality of deity.

१२. RV. X. 72. 4.

तत्कथमुपपद्यते । समानजन्मानौ स्यातामिति । अपि वा देवधर्मेणेतरज-
न्मानौ स्याताम् । इतरेतरप्रवृत्ती ।

अग्निरप्यदितिरुच्यंते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

यस्यै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्वामि ॥

यस्यै त्वं सुद्रविणो ददासि । अनागास्त्वम् । अनपराधत्वम् । अदिते । सर्वासु
कर्मततिषु । आग आहपूर्वाद्भस्मः । एन एतेः । किल्विष किल्बिभदम् । सुकृतकर्मणो
भयम् । कीर्तिमस्य भिनसीति वा । यं भद्रेण । शवसा बलेन । चोदयासि । प्रजावता
च राधसा [धनेन] ते वयसिह स्यामेति ।

सरमा सरणार्त् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानं दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कासेर्हिंतिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पर्यासीति ॥

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानंद् । दूरे ह्यध्वा । जगुरिर्जङ्गम्यतेः । पराञ्चनैरचितः ।
का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत् । किं परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः । परित एनां
तक्म । तक्मेत्युष्णनाम । तकत इति सतः । कथं रसाया अतरः पर्यासीति । रसा
नदी रसतेः शब्दकर्मणः । कथं रसानि तान्युदकानीति वा ।

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिमिरसुरैः समूदे । इत्याख्यानम् ।

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

१. Quoted by SRV. X. 72. 4. p. IV. 225.

२. Cf. BD. IV. 18.

३. RV. I. 94. 15.

४. ददाशो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. अनपराधित्वम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. सुकृतकर्मणो भयम् is omitted by Durga.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. Quoted by SRV. I. 62. 3. p. i. 305.

९. RV. X. 108. 1.

१०. प्रापद् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; SRV. X. 108. 1. p. IV. 361.

११. Quoted by SRV. I. 63. 4. p. i. 312.

१२. Quoted by SRV. I. 116. 15. p. i. 519.

१३. Quoted by SRV. I. 112. 12. p. i. 490; cf. also. V. 53. 9. p. ii. 618.

१४. Durga adds the following:

वाग्वै सरमेति हि विज्ञायते ।

पावका नः सरस्वती वाजैर्भिराजिनीवती ।

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

पावका नः सरस्वती । अन्नैरन्नवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः ।

तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।

धियो विश्वा वि राजति^१ ॥

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा । इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते । तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ।

वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

यद्वाग्वदन्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगाम^२ ॥

यद्वाग्वदन्ति । अविचेतनान्यविज्ञातानि । राष्ट्री देवानां निषसाद [मन्द्रा] मदना । चतस्रोऽनुदिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि । कं स्विदस्याः परमं जगामेति । यत्पृथिवीं गच्छतीति वा । यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा ।

तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागसानुप सुष्टुतै^३ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवाः । तां सर्वरूपीः पशवो वदन्ति । व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागसानुपैतु सुष्टुतौ ।

१. RV. I. 3. 10; SV. 1. 189; VS. 20. 84.

२. Quoted by SRV. I. 3. 10. p. i. 39.

३. RV. I. 3. 12; VS. 20. 86.

४. भूतान्यभि० C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. Quoted by SRV. I. 3. 12. p. i. 40.

६. N. 2. 23.

७. RV. VIII. 100. 10.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,

Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. Quoted by SRV. VIII. 100. 10. p. iii. 589.

१०. RV. VIII. 100. 11.

११. विश्वरूपाः SRV. VIII. 100. 11. p. iii. 590.

१२. मननान्नं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 3.

१३. Quoted by SRV. loc. cit.

अनुमतिं राकेति देवपद्याविति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः ।

या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः । योत्तरा सा राका । इति विज्ञायते ।

अनुमतिरनुमननात् । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।

क्रत्वे दक्षाय नो हिनुं प्र ण आर्युषि तारिषे ॥

अनुमन्यस्वानुमते । त्वं सुखं च नः कुरु । अन्नं च नोऽपत्याय धेहि । प्रवर्धय च न आर्युः ।

राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

राकामहं सुहवीं सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वपः सूच्याल्लिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

राकामहं सुह्वानां सुष्टुत्या ह्वये । शृणोतु नः सुभगा । बोधत्वात्मना । सीव्यत्वपः प्रजननकर्म । सूच्याल्लिद्यमानया । सूची सीव्यतेः । ददातु वीरम् । शतप्रदम् । उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ।

सिनीवाली कुहूरिति देवपद्याविति नैरुक्ताः । अमावास्या इति याज्ञिकाः ।

या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूः । इति विज्ञायते ।

सिनीवाली सिनमन्नं भवति । सिनाति भूतानि । वालं पर्वं वृणोतेः । तस्मिन्नन्नवती । वालिनी वा । वालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा ।

तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

सिनीवाल्लि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्भि नः ॥

१. अनुमती Roth & S'ivadatta.

२. AB. VII. 11. 2; GB. II. 1. 10; S'ad. B. IV. 6; cf. KB. III. 1. KS. XII. 8: या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्योत्तरा सा राका । Schroeder's ed. vol. i. p. 170.

३. Durga reads: इषं च तोकाय नो हिनु

४. VS. 34. 8; cf. AV. 7. 20. 2:

अन्विदनुमते त्वं मंसे शं च नस्कृधि ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि ररास्व नः ॥

५. आर्युः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W1, W 2, W 3.

६. शकामहं C 7.

७. RV. II. 32. 4; AV. 7. 48. 1.

८. AB. VII. 11. 3; GB. II. 1. 10; S'ad. B. IV. 6; cf. KB. III. 1. KS. XII. 8: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः । Schroeder's ed. vol. i. p. 170.

९. वालेनैव Roth.

१०. सेतव्यो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

११. RV. II. 32. 6; AV. 7. 46. 1; VS. 34. 10.

सिनीवालि । पृथुजघने । स्तुकः स्त्यायतेः संघातः । पृथुकेशस्तुके । पृथुष्टे
वा । या त्वं देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा । खेषु सीदतीति वा । जुषस्व
हव्यमदर्नम् । प्रजां च देवि दिशं नः ।

कुहूर्गृहतेः । काभूदिति वा । क सती हूयत इति वा । काहुतं हविर्जुहोतीति वा ।

तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

कुहूमहं सुकृतं विज्ञानापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥

कुहूमहं सुकृतं विदितकर्माणमस्मिन्यज्ञे सुहवानामाह्वये । सा नो ददातु श्रवणं
पितॄणाम् । पित्र्यं धनमिति वा । पित्र्यं यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा
विधेमेति व्याख्यातम् ।

यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अन्यम् पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिं ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

अन्यमेव हि त्वं यमि । अन्यस्त्वां परिष्वङ्गयते । लिबुजेव वृक्षम् । तस्य वा
त्वं मन इच्छ । स वा तव । अधानेन कुरुष्व संविदम् । सुभद्रां कल्याणभद्राम् ।

यमी यमं चकमे । तां प्रत्याचक्षे^{११} । इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

१. स्तुकः स्त्यायतेः is omitted by Durga.

२. पृथुकेशस्तुका पृथुष्टतिवां C 4, C 5, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3;
...पृथुष्टकिवां C 7; पृथुकेशस्तुके
पृथुस्तुके वा Roth.

३. स्वसा...सीदतीति वा is omitted by Durga.

४. माहुतम् C 4, C 5, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; मादनम् C 7.

५. दिशि C 4, C 5, C 7 M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. काहुतं हविर्जुहोतीति वा is omitted by Durga.

७. सुकृतं C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth & S'ivadatta.

८. MS. IV. 12. 6. Cf. AV. 7. 47. 1:

कुहू देवीं सुकृतं विज्ञानापसमस्मिन् यज्ञे
सुहवां जोहवीमि ।
सा नो रुधि विश्ववारं नि यच्छाद् ददातु
वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

९. N. 10. 19.

१०. RV. X. 10. 14; cf. AV. 18. 1. 16.

११. प्रत्याचक्षेत्याख्यानम् S'iva.

१२. N. 5. 13.

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्धरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥

विद्युदिव या । पतन्त्यद्योतत । हरन्ती मे अप्या काम्यानि । उदकान्यन्तरिक्ष-
लोकस्य । यदा नूनमयं जायेताद्भ्योऽध्यप इति । नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितः । नरापत्य-
मिति वा । सुजातः सुजाततरः । अथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ।

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

बळित्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति म्हा जिनोर्षि महिनि ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं [भेदनं] बलममुत्र धारयसि पृथिवि ।
प्रजिन्वसि या भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । महतीत्युदकवतीति वा ।

इन्द्राणी । इन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरं ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । न ह्यस्या अपरामपि समां जरयां
न्निर्यते पतिः । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरं ॥

नाहमिन्द्राणि रमे । सख्युर्वृषाकपेर्ऋते । यस्येदमप्यं हविः । अप्सु शृतम् ।
अग्निः संस्कृतमिति वा । प्रियं देवेषु निगच्छति । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्
ब्रूमः ।

१. RV. X. 95. 10.

२. पतन्तं M 3.

३. N. 1. 13, 14.

४. RV. V. 84. 1.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

६. RV. X. 86. 11; AV. 20. 126. 11.

७. जरयां M 3, W 2.

८. निर्यते M 3.

९. RV. X. 86. 12; AV. 20. 126. 12.

१०. नियच्छति is given as a variant by
Durga.

गौरी रोचतेः । ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव ।
प्रशस्यो भवति ।

तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टार्पदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि । तक्षती कुर्वती । एकपदी मध्यमेन । द्विपदी
मध्यमेन चादित्येन च । चतुष्पदी दिग्भिः । अष्टार्पदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च ।
नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च । सहस्राक्षरा बहूदका । परमे व्योमने ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्चमुप जीवन्ति ॥

तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति । वर्षन्ति मेघाः । तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि
भूतानि । ततः क्षरत्यक्षरमुदकम् । तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ।

गौर्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङ्कृणोन्मातृवा उ ।

सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

गौरन्वमीमेद्वत्सम् । मिषन्तमनिमिषन्तम् । आदित्यमिति वा । मूर्धानमस्या-
भिहिङ्ङकरोन्मननाय । सृक्वाणं सरणम् । घर्मं हरणम् । अभिवावशाना मिमाति
मायुम् । प्रप्यायते पयोभिः । मायुमिवादित्यमिति वा ।

वागेषा माध्यमिका । घर्मधुगिति याज्ञिकाः ।

धेनुर्धयतेर्वा । धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

१. RV. I. 164. 41; cf. AV. 9. 10. 21.

२. गौरीर्मिमाय SRV. I. 164. 41. p. i.
715.

३. Quoted by SRV. loc. cit.

४. RV. I. 164. 42; AV. 9. 10. 22; 13.
1. 42.

५. Quoted by SRV. I. 164. 42. p. i.
716.

६. N. 2. 5.

७. RV. I. 164. 28; cf. AV. 9. 10. 6.

८. गौरन्नमीमे० W 2.

९. इषन्तम० W 2; निमिषन्तम० C 1,
C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; C 4,
C 5, W 1, W 3, and Roth.

उप ह्वये सुदुषां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्वो धर्मस्तदु पु प्र वोचम् ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेताम् । कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम् । श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इति । एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मत् । अभीद्वो धर्मः । तं सु प्रववीमि ।

वागेषा माध्यमिका । धर्मधुगिति याज्ञिकाः ।

अध्याहन्तव्या भवति । अधघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमध्ये विश्वदानीं पिव शुद्धमुदकमाचरेन्ती ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भव । अथेदानीं वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमध्ये । सर्वदा पिव च शुद्धमुदकमाचरेन्ती ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

हिङ्कुण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अध्येयं सा वर्धतां महते सौभगार्थ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

पथ्या स्वस्तिः । पन्था अन्तरिक्षम् । तन्निवासात् ।

तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यमि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोर्पा ॥

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा । रेक्णस्वती धनवती । अभ्येति या । वसूनि वननीयानि । सा नोऽमा गृहे । सा निरमणे । सा निर्गमने पातु । स्वावेशा भवतु । देवी गोप्त्री देवान्नोपायत्विति । देवा एनां गोपायन्त्विति वा ।

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

१. RV. I. 164. 26; AV. 7. 73. 7; 9. 10. 4.

२. सुदुषां C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. RV. I. 164. 40; AV. 7. 73. 11; 9. 10. 20.

४. सुयवसादिनी SRV. I. 164. 40. p. i. 715; & Roth.

५. Quoted by SRV. loc. cit.

६. RV. I. 164. 27; AV. 7. 73. 8; 9. 10. 5.

७. Quoted by SRV. X. 59. 7. p. iv. 172.

८. RV. X. 63. 16.

९. N. 2. 18.

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं विभ्युषी ।

नि यत्सीं शिश्रथद्दुषा^१ ॥

अपासरदुषाः । अनसः संपिष्टान्मेघाद् विभ्युषी । अनो वायुरनितेः । अपि वोपमार्थे स्यात् । अनस इव शकटादिव । अनः शकटम् । आनद्धमसिश्चीवरम् । अनितेर्वा स्यात् । जीवनकर्मणः । उपजीवन्त्येनत् । मेघोऽप्यन एतस्मादेवं । यन्निर-
शिश्रथत् । वृषा वर्षिता मध्यमः ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ।

ससारं सीं परावतैः ॥

एतदस्या अन आशेते सुसंपिष्टम् । इतरदिव । विपाशि विमुक्तपाशि । ससारोषाः । परावतः प्रेरितवतः । परागताद्वा ।

इळा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

अभि न इळा यूथस्य माता सन्नदीभिर्ऋक्षीं वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्णाना प्रभूथस्यायोः ।

सिषक्तु न ऊर्ज्वस्य पुष्टेः^२ ॥

अभिगृणातु न इळा । यूथस्य माता । [सर्वस्य माता ।]^३ सन्नदीभिः । उर्वशी वा गृणातु । उर्वशी वा । बृहद्दिवा महद्दिवा । गृणाना । अभ्यूर्णाना । प्रभूथस्य प्रभृतस्य । आयोरयनस्य [मनुष्यस्य] ज्योतिषो वोदकस्य वा । सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ।

रोदसी । रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥

१. RV. IV. 30. 10.

२. The passage अनः शकटम्...एतस्मादेव is omitted by Durga.

३. RV. IV. 30. 11.

४. N. 8. 7.

५. S'ivadatta.

६. ०स्ययोः C 7, M 3.

७. RV. V. 41. 19.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,

Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3; सर्वस्य माता सहचरतीभिर्नदीभिः is added on the margin in C 7.

९. उर्वशा C 7.

१०. Quoted by SRV. X. 64. 10. p. iv. 195.

११. Cf. SRV. V. 41. 19. p. ii. 582.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥

रथं क्षिप्रं मारुतं [मेघं] वयं श्रवणीयमाह्वयामहे । आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणी-
यान्युदकानि विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ ५० ॥

॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥

[इयेनो व्याख्यात आदाय स्वादिष्टया सोमं मन्यते यत्त्वा देव नवोर्नवः परं मृत्यो
त्वेषमिस्था प्रं वो महे उँदु ज्योतिर्धाता ददातु सोमस्याथातो मध्यस्थाना देवगणा
आ विद्युन्मद्भिरो रुद्रासो विष्टी शमी विरुपांस उदीरतामवरेऽङ्गिरसो नः सूर्यस्येव
स्तुषेय्यमथातो मध्यस्थानाः स्त्रियो दक्षस्य यस्यै त्वं किमिच्छन्ती पौवका नो महो
अणो यद्वाग्वदन्ती देवी वाचमन्विदनुमते राकामहं सिनीवालि कुहमहमन्यमू-
पूर्वशी विद्युन्न वलित्येन्द्राणी नोहमिन्द्राणि गौरीर्मिमाय तस्याः समुद्रा गौरमीमेदुप
ह्वये सूर्यवसाद्विष्ण्वती स्वस्तिरिञ्जपोषा पतदस्या अभि नो रथं नु मारुतमिति
पञ्चाशत् ॥]^४

॥ इत्युत्तरषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्त एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. RV. V. 56. 8.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,
M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. आह्वयामः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

४. Small figure within brackets re-
presents the corresponding section
of the eleventh chapter of the
Nirukta.

अथ द्वादशोऽध्यायः

अथातो द्युस्थाना देवताः । तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यद्यश्ववाते सर्वम् । रसेनान्यः । ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः ।

तत्कावश्विनौ । द्यावापृथिव्यावित्येके । अहोरात्रावित्येके । सूर्याचन्द्रमसावित्येके । राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम् । अनुतमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः ।

तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स चरथोऽसितौ पेट्वाविब ।

कृदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति । त्रासात्यो अन्य उच्यते । उषः पुत्रस्तवैन्य इति ।

तयोरेषापरा भवति ॥ २ ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाइ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमुखस सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

१. Cf. S'B. IV. 1. 5. 16.

इमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे हीदधु सर्वमाश्ववाता ।

२. Cf. BD. VII. 126; Quoted by SRV. I. 92. 1; 112. 1; 181. 4; 184. 3; X. 106. 5. pp. i. 416, 486, 764, 771; IV. 354.

३. Quoted by SRV. I. 89. 3. p. i. 396.

४. चरतो M ३.

५. The quotation is not traced.

६. S'ivadatta adds the following passage after व्याख्याता as the text in some of the MSS., which have however not been specified.

वसातिषु स चरथो वसातयो रातयो वसन्ते स्या इतरेतरा तयोः । वत्सर्गं वहतेर्वा । सितौ पेट्वाविब । अपेट्वा वृत्रहणं सुरातयोः ॥

७. तवान्यः Roth.

८. RV. I. 181. 4.

इह चेहं च जातौ संस्तूयेते^१ पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैः ।
जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमः । दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत
आदित्यैः ।

तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय ।

तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनां हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो असद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्योऽ-
सद्यजते वि चावः । पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः ।

तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः । तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ।

उषा वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥५॥

उषस्तच्चित्रमा भरासभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धर्महे ॥

उषस्तत् [चित्रं] चायनीयं [मंहनीयं] धनमाहर । असभ्यमन्नवति ।
येन पुत्राश्च पौत्राश्च दधीर्महि ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

१. इहेह SRV. I. 181. 4. p. i. 764.

२. संस्तूयेथे SRV. loc. cit.

३. Quoted by SRV. loc. cit.

४. RV. I. 22. 1.

५. RV. V. 77. 2.

६. RV. I. 92. 13; SV. 2. 1081; VS.
34. 33.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3; and SRV. I. 92. 13. p. i.
415.

९. Quoted by SRV. loc. cit.

एता उ त्या उषसः केतुमरुषत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृष्णाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥

एतास्ता उषसः केतुमरुषत प्रज्ञानम् । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृष्णाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ।

एमीदेषां निष्कृतं जारिणीर्वै । इत्यपि निगमो भवति ।

प्रति यन्ति । गावो गमनात् । अरुषीरारोचनात् । मातरो भासो निर्माज्यैः ।

सूर्या सूर्यस्य पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कुरुष्व ॥

सुकार्शनं शन्नमलं सर्वरूपम् । अपि बोपमार्थं स्यात् । सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः । शल्मलिः सुशरो भवति । शरवान्वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य । सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व ।

सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा । इति च ब्राह्मणम् ।

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुसुषे ।

घसत् इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्कुरं हविर्विश्वसादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुसुषे माध्यमिकया वाचा । सुषा साधुसादिनीति वा । साधुसानिनीति वा । स्वपत्यं तत्सन्तोतीति वा ।

प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान् । उक्षण उक्षतेर्वृद्धि-
कर्मणः । उक्षन्त्युदकेनेति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः [सुखकरं हविः]^१ ।
सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरंस्तमेतद्भूम आदित्यम् ।

१. RV. I. 92. 1; SV. 2. 1105.

२. Quoted by SRV. I. 2. 6; III. 58.
9. pp. i. 32; ii. 328.

३. RV. X. 34. 5.

४. Quoted by SRV. I. 92. 1. p. i. 410.

५. RV. X. 85. 20; cf. AV. 14. 1. 61.

६. सुकासनं M 3.

७. Cf. AB. IV. 7. 1; of. KB. XVIII. 1.

८. RV. X. 86. 13; AV. 20. 126. 13.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3. & SRV. X. 86. 13. p. IV. 269.

१०. The entire passage. वृषाकपायि रेवति...इन्द्र उत्तरः is quoted by SRV. loc. cit. The intervening words स्वपत्यं...उक्षन्त्युदकेनेति वा are omitted.

सरण्यूः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्रौ मिथुना सरण्यूः ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते । अप्यश्विनावभरत् यत्तदासीत् । अजहाद् द्रौ मिथुनौ सरण्यूः ।

मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ताः । यमं च यमीं चेत्येतिहासिकाः ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार । स सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव । ततोऽश्विनौ जज्ञाते । सवर्णायां मर्तुः । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १० ॥

त्वष्टा दुहिते बहृतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाशं ॥

त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीति [इदं विश्वं भुवनं समेति]^{१०} । इमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

सविता व्याख्यातः^{११} । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति ।

तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी । कविः क्रान्तदर्शनो भवति । कवते-र्वा । प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च । व्यञ्चिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः । प्रयाणमनुषसो विराजति ।

१. RV. X. 17. 2.

२. अप्यगूहन् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth & S'ivadatta.

३. Cf. BD. VII. 7.

४. Cf. op. cit. VI. 162, 163.

५. Cf. op. cit. VII. 1.

६. Cf. op. cit. VII. 3, 4.

७. Cf. op. cit. VII. 6.

८. Cf. op. cit. VII. 2.

९. RV. X. 17. 1; AV. 3. 31. 5; 18. 1. 53.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

११. N. 10. 31.

१२. RV. V. 81. 2; VS. 12. 3.

१३. व्यक्षपन्नाकं W 2.

१४. अनुषसो M 3; मुषसो C 4, C 5, C 7, Mi, W 1, W 2, W 3.

अधोरामः सावित्रः । इति पशुसमार्द्धाये विज्ञायते ।

कस्मात्सामान्यादिति । अधस्तात्तद्वेदायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यात् । अधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः । कस्मात्सामान्यादिति । अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणायोपेयते न धर्माय । कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात् ।

कृकवाकुः सावित्रः । इति पशुसमार्द्धाये विज्ञायते ।

कस्मात्सामान्यादिति । कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेदत्तरम् ।

भगो व्याख्यातः । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेयों विधुर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्वयेम वयं पुत्रमदितेयों विधारयिता सर्वस्य । आध्रश्चिद्यं मन्यमान आढ्यालुर्दरिद्रः । तुरश्चिद् । तुर इति यमनाम । त्वरतेर्वा । त्वरतेर्वा । त्वरया तूर्णगतिर्यमः । राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ।

अन्धो भग इत्याहुर्नुत्प्लुतो न दृश्यते । प्राश्नित्रमस्याक्षिणी निर्जघान । इति च ब्राह्मणम् ।

जनं भगो गच्छति । इति [वा] विज्ञायते ।

जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ।

१. TS. V. 5. 22. 1.

२. VS. 24. 1—40.

३. वेदायां Roth.

४. Cf. Vāsiṣṭha Dh. Sūt. XVIII. 17, 18: अथापि यमगीताञ्छोकानुदाहरन्ति । नाग्निं चित्वा रामामुपेयात् । कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव न धर्मायति । Cf. also Karka on Pāraskara gr̥hya sū. I. 4:

तथा च यास्काचार्याः—रामा रमणायोपेयते न धर्मायति ।...तथा चाह—अग्निं प्रथमं चित्वा न रामामुपेयादिति ।

Cf. Viśvarūpāśārya in his *Bālakriḍā* on Yājñavalkya I. 56: कृष्णवर्णीया रामा रमणायैवोपेयत इति ब्राह्मणवादः ।

Cf. KS. XXII. 7: अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न रामामुपेयात् ।

५. VS. 24. 35; TS. V. 5. 18. 1.

६. VS. 24. 1—40.

७. सामानादिति M 3.

८. N. 3. 16.

९. RV. VIII. 41. 2; VS. 34. 35; cf. AV. 3. 16. 2.

१०. आढ्याहुः Roth.

११. Cf. KB. VI. 13: तद् भगाय परिजहुः । तस्याक्षिणी निर्जघान । तस्मादाहुर्न्यो भग इति । cf. S'B. I. 7. 4. 6: तद् भगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजहुः । तद् भगोऽवेक्षां चक्रे । तस्याक्षिणी निर्ददाह ।...तस्मादाहुर्न्यो भग इति । Cf. GB. II. 1. 2: तस्मादाहुर्न्यो वै भग इति ।

१२. Cf. MS. I. 6. 12: जनं भगोऽगच्छत् ।

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१४. Omitted by Roth.

सूर्यः सतेर्वा । सुवतेर्वा । स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः । सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति ।
[कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् ।]

तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष्वर्ध्व ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकम् । ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । आप-
पुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन [तेन] । सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च
स्थावरस्य च ।

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति ।

तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो मद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

शुक्रं ते अन्यत् । लोहितं ते अन्यत् । यजतं ते अन्यत् । यज्ञियं ते अन्यत् ।
विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवसि । अन्नवन् । भाज-
नवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु ।

तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

१. Cf. PMbh. vol. II. p. 86:
सूर्यतिभ्यां सतेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ।
• सरणाद्वा सुवति वा कर्मणीति सूर्यः ।

२. Cf. BD. VII. 128. (B).

३. RV. I. 50. 1; AV. 13. 2. 16; 20.
47. 13; SV. 1. 31; VS. 7. 41; 8. 41;
33. 31.

४. Cf. SRV. I. 50. 1. p. i. 248:

उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो
रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय
सूर्यम् ।

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

६. RV. I. 115. 1; AV. 13. 2. 35; 20.
137. 14.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

८. Cf. BD. ii. 63.

९. RV. VI. 58. 1; SV. 1. 75.

पथस्पथः परिपतिं वचसा कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूर्षा ॥

पथस्पथः । अधिपतिम् । वचनेन । कामेन कृतः । अभ्यानळर्कम् । अभ्याप-
न्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु
पूर्षेति ।

अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यश्नोतेर्वा ।

तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूळहमस्य पाँसुरे ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुः । त्रिधा निधत्ते पदम् । [त्रेधाभावार्थः ।]
पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः ।
समूळहमस्य [पाँसुरे] प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात् ।
समूळहमस्य पाँसुरे इव पदं न दृश्यत इति । पाँसवः पादैः सूयन्त इति वा । पन्नाः
शेरत इति वा । पंसनीर्या भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्रामृचि ॥ २० ॥

विश्वानरस्य वृस्पतिमनानतस्य शर्वसः ।

एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥

विश्वानरस्यादित्यस्य । अनानतस्य । शवसो महतो बलस्य । एवैश्च कामैरय-
नैरवनेर्वा । चर्षणीनां मनुष्याणाम् । ऊत्या च पथा रथानाम् । इन्द्रमसिन्यत्रे
ह्वयामि ।

१. रसच्छु° Roth.

२. RV. VI. 49. 8; VS. 34. 42.

३. अभ्यानळर्कम् C 1, C 2, C 3, C 6,
M 4, S; Roth & S'ivadatta.

४. Cf. BD. ii. 69.

५. RV. I. 22. 17; AV. 7. 26. 4.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

७. Cf. BD. ii. 64.

८. समूळहमस्य C 1, C 2, C 3, C 6, M 4,

९. अप्यायने SRV. I. 22. 17. p. i. 120.

१०. Omitted by SRV. loc. cit. For
the reading of the longer recen-
sion, see note ८.

११. पाँसुर SRV. loc. cit.

१२. पंसनीयाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१३. The passage: विष्णुर्विशतेर्वा.....
भवन्तीति वा is quoted by SRV.
loc. cit.

१४. N. 7. 21.

१५. RV. VIII. 68. 4; SV. 1. 364.

१६. यथा Roth.

वरुणो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिः । भूरिमध्वानं नयति । स्वर्गस्य लोक-
स्यापि बोद्धा । तत्संपाती भुरण्युः । अनेन पावकख्यानेन । भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ।

अपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

वि द्यामैपि रजस्पृथ्वहा मिमानो अकुभिः ।
पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥

व्येषि द्याम् । रजश्च । पृथु महान्तं लोकम् । अहानि च मिमानोऽकुभी
रात्रिभिः सह । पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य ।

अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देवेषि मानुषान् ।
प्रत्यङ् विशं स्वर्दृशे ॥

१. N. 10. 3.

२. RV. I. 50. 6; AV. 13. 2. 21; 20.
47. 18; VS. 33. 32.

३. नयन्ति M 3.

४. वोढा C 1, C 2, C 3, C 6, M 4, S;
& S'ivadatta.

५. The passage भुरण्युः शकुनिः...तत्सं-
पाती is omitted in W 2; but added
on the margin.

६. Cf. SRV. I. 50. 6. p. i. 250: तत्ते

वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्या-
मन्वयस्तेन व्येषि ।

७. RV. I. 50. 6.

८. RV. I. 50. 7; AV. 13. 2. 22; 20.
47. 19.

९. व्येषि C 4. C 5, C 7, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3.

१०. RV. I. 50. 6.

११. RV. I. 50. 5; AV. 13. 2. 20; 20.
47. 17.

प्रत्यङ्ङिदं सर्वम् । [उदेषि । प्रत्यङ्ङिदं ज्योतिरुच्यते^१ । प्रत्यङ्ङिदं सर्वम्]
(इदम्) अभिविपश्यसीति ।

अपि वैतस्यामेव ॥ २४ ॥

येनां पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ।

केशी केशा रश्मयः । तैस्तद्वान्भवति । काशनाद्वा । [प्रकाशनाद्वा ।]^२

तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी विभर्ति रोदसी ।
केशी विश्वं स्वर्दशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम । विष्णातेः । [विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धय-
र्थस्य ।]^३ विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदम्-
भिविपश्यति । केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह ।

अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते । धूमेनाग्नी । रजसा च मध्यमः ।

तयोरेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

त्रयः केशिनं क्रतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत् एक एषाम् ।
विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्घ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥

१. प्रत्यङ्ङिदं ज्योतिरुच्यते is omitted by Durga.

२. उदेषि...सर्वम् is omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

४. °मिच W 2.

५. R.V. I. 50. 6.

६. Cf. BD. ii. 65.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. R.V. X. 136. 1.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१०. Cf. BD. i. 94; ii. 65.

११. तेषामेषा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

त्रयः केशिनः क्रतुथा चिचक्षते । कालेकालेऽभिविपश्यन्ति । संवत्सरे वपत
एक एषाम् । इत्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः ।
गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ।

अथ यद् रश्मिभिरभिप्रकस्पयन्नेति तद् वृषाकपिर्भवति । वृषाकस्पैनः ।

तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्नंशनोऽस्तमेपि पथा पुनः ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरैः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वैः कर्माणि कल्पयावहै । य एष स्वप्नंशनः ।
स्वप्नान्नाशयति । आदित्य उदयेन । सोऽस्तमेपि पथा पुनः । सर्वस्माद् य इन्द्र
उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ।

यमो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सं पिबते यमः ।

अत्रा नो विस्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृक्षये वा । अपि वोपमार्थे स्यात् । वृक्ष इव सुप-
लाश इति । वृक्षो ब्रश्चनात् । पलाशं पलाशनात् । देवैः संगच्छते यमः । रश्मि-
भिरादित्यः । तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ।

अज एकपादजन एकः पादः । एकेन पादेन पातीति वा । एकेन पादेन पिब-
तीति वा । एकोऽस्य पाद इति वा ।

एकं पादं नोत्तिष्ठति ।

इत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामुचि ॥ २९ ॥

१. The whole passage त्रयः...मध्यमस्य
is quoted by SRV. I. 164. 44. p.
i. 716.

२. Cf. BD. ii. 67.

३. कल्पयावहै Roth.

४. RV. X. 86. 21; AV. 20. 126. 21.

५. Omitted by W 2.

६. नाशयति Roth & SRV. X 86. 21.
p. iv. 271.

७. The passage सुप्रसूतानि...पथा पुनः
is quoted by SRV. loc. cit.

८. N. 10. 19.

९. RV. X. 135. 1.

१०. पलाशदनात् M 3; पलाशं पलाशनात्
is omitted by Durga.

११. AV. 11. 4. 21.

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृण्वन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥

पविः शल्यो भवति । यद्विपुनाति कायम् । तद्वत् । पवीरमायुधम् । तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ।

अतितस्थौ पवीरवान् ।

इत्यपि निगमो भवति । तद् देवता वाक्पावीरवी । पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद् दिवो धारयिता । सिन्धुश्च । आपश्च समुद्रियाश्च । सर्वे च देवाः । सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या । प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि । शृण्वन्तु वचनानीमानीति ।

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्र्यामृचि ॥ ३० ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

समुद्रो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रज्ञो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेत्कुर्ध्वरुणेष्वारभम् ॥

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते [माध्यमिकां वाचम्]^{११} । मध्यमः पितृषां प्रज्ञः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधाति । अथ धीराः शक्रवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मण आरभमारब्धुम् ।

१. RV. X. 65. 13.

२. Cf. SRV. X. 65. 13. p. iv. 201: पविः शल्यो भवति...कायमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ।

३. RV. X. 60. 3. Durga remarks: निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठोऽन्वेष्ट्यः ।

४. च is omitted & added between धारयिता and सिन्धुः in M 3.

५. N. 1. 13, 14; of. 9. 31; 11. 36.

६. RV. I. 108. 10.

७. N. 2. 10.

८. प्रज्ञो W 2.

९. RV. IX. 73. 3.

१०. माध्यमकाः C 7. M 3.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१२. Omitted by Roth.

१३. प्रज्ञो W 2.

१४. आरभम् M 3.

१५. आरब्धम् W 2.

अज एकपाद् व्याख्यातः । पृथिवी व्याख्याता । समुद्रो व्याख्यातः । तेषामेष निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वृज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा क्रतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु । अजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः । सत्यवृधो वा । यज्ञवृधो वा । हूयमाना मन्त्रैः स्तुताः । मन्त्राः कविशस्ताः । अवन्तु । मेधाविशस्ताः ।

दध्यङ् प्रत्यको ध्यानमिति वा । प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा ।

अथर्वा व्याख्यातः । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रामृचि ॥ ३३ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमलत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चननु स्वराज्यम् ॥

यामथर्वा च । मनुश्च पिता मानवानाम् । दध्यङ् च । धियमतनिषत् । तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वथेन्द्र उक्तानि च संगच्छन्ताम् । अर्चन्योऽनूपास्ते स्वराज्यम् ॥ ३४ ॥

अथातो युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति । आदित्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुहा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥

घृतसूर्घृतप्रज्ञाविन्यः । घृतप्रज्ञाविण्यः । [घृतसानिन्यः । घृतसारिण्यः]^{१०} इति वा । आहुतीरादित्येभ्यश्चिरं जुहा जुहोमि । [चिरं जीवनाय ।]^{११} चिरं राजभ्य इति वा । शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोऽंशश्च । अंशोऽंशुना व्याख्यातः ।

१. N. 12. 29.

२. N. 12. 30.

३. loc. cit.

४. RV. VI. 50. 14; VS. 34. 53.

५. °स्मिन्ध्यानमिति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. N. 11. 18.

७. °मरेणात् M 3.

८. Cf. BD. iii. 121.

९. RV. I. 80. 16.

१०. मनुष्य M 3.

११. तस्मिन्कर्मणि ब्रह्माणीन्द्र उक्तानि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१२. N. 2. 13.

१३. RV. II. 27. 1; VS. 34. 54.

१४. °प्रज्ञाविन्यः C 6, C 7; S'ivadatta.

१५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

सप्त ऋषयो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्मज्जौ सत्रसदौ च देवौ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । रश्मय आदित्ये । सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । संवत्सरमप्रमाद्यन्तः । सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति । तत्र जागृतोऽस्मज्जौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यौ । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । षडिन्द्रियाणि विद्या सप्त-
म्यात्मनि । सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । शरीरमप्रमाद्यन्ति । सप्तापनानीमान्येव
स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति । तत्र जागृतोऽस्मज्जौ सत्रसदौ च देवौ
प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्च । इत्यात्मगतिमाचष्टे ।

तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

तिर्यग्विलश्मस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।

अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥

तिर्यग्विलश्मस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो निहितं विश्वरू-
पम् । अत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयः । ये अस्य गोपा महतो बभूवुः । इत्य-
धिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । तिर्यग्विलश्मस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो
निहितं विश्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि । यान्यस्य गोमूर्तिनि महतो
बभूवुः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ।

देवा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सुख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥

१. N. 10. 26.

२. सत्रसदौ च देवौ Roth.

३. VS. 34. 55.

४. अत्र C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3.

५. Cf. AV. 10. 8. 9. The accent of
this stanza marked by Roth and S'iva-
datta differs from that of the AV.

६. सर्वरूपम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 4, S; Roth & S'ivadatta.

७. सर्वरूपम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 4, S; Roth & S'ivadatta.

८. गोप्त्रीणि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

९. N. 7. 15.

१०. RV. I. 89. 2; VS. 25. 15.

देवानां वयं [सुमतां] कल्याण्यां मतौ । ऋजुगामिनाम् । ऋजुगामिनामिति वा । देवानां दानमभि नो निवर्तताम् । देवानां सख्यमुपसीदेम वयम् । देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ।

विश्वेदेवाः सर्वेदेवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत ।

दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥

अवितारो वा । अवनीया वा । मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत । दत्तवन्तः । दत्तवतः सुतमिति ।

तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किञ्चिद् बहुदैवतं तद् वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते । यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः । अनत्यन्तगत-स्त्वेव उद्देशो भवति ।

बभ्रुरेको ।

इति दश द्विपदा अलिङ्गाः । भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम् । अभितष्टीयं सूर्यमेकलिङ्गम् ।

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । अग्निनाग्निमयजन्त देवाः ।

अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त । तेनायजन्त । इति च ब्राह्मणम् ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

२. ऋजु° W 2.

३. Quoted by SRV. I. 89. 2. p. i. 395.

४. RV. I. 3. 7; VS. 7. 33; 33. 47.

५. °मिव C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. Cf. BD. ii. 128, 132, 133.

७. The term विश्वलिङ्गम् is used in BD. iii. 43.

८. Cf. SRV. I. 3. 7. p. i. 38.

९. RV. VIII. 29.

१०. बभ्रुरेक...अलिङ्गाः is placed after

आश्विनमेकलिङ्गम् in C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; is omitted by Durga.

११. भूतांशः काश्यपः is the seer of RV. X. 106.

१२. Cf. BD. VIII. 18; cf. Sarvānu. VIII. 21.

१३. अभितष्टीयं M 3.

१४. RV. III. 38.

१५. RV. I. 164. 50; X. 90. 16; AV. 7. 5. 1; VS. 31. 16.

१६. Quoted by SRV. I. 164. 50. p. i. 719.

१७. Cf. AB. i. 16. 36, 38-40; TS. V. 7. 26. 1; अग्निः पशुरासीत् । तेनायजन्त ।

तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः संसेव्यन्त । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ।

वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मात्पृथिवीस्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् । तस्माद् युस्थानाः ।

तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

सुगा वो देवाः सदर्शनमकर्म य आजुग्मुः सर्वन्मिदं जुषाणाः ।

जुक्षिर्वासः पयिर्वासश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि । जुषाणाः स्वादितवन्तः । पीतवन्तश्च । सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि ।

तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥

जम्या अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्म्यं ॥

जम्या अत्र वसवोऽरमन्त देवाः । जमा पृथिवी । तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त । शुभ्राः शोभमानाः । अर्वाक् एनान्पथो बहुजवाः कृणुध्वम् । शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ।

वाजिनो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥

१. समसेवन्त C 1, C 2, C 3, C 6, M 3, Mi, R 2, R 3, R 5, S.

२. युस्थानो Roth.

३. सुपथा अकर्म Durga & S'ivadatta.

४. सर्वन्मिदं Roth.

५. Cf. TS. i. 4. 44. 2; cf. AV. 7. 97. 4:

सुगा वो देवाः सदर्शनमकर्म य आजुग्म
सर्वने मा जुषाणाः । वहमाना भरमाणाः
स्वा वसूनि वसुं धर्मं दिवमा रोहतातु ॥
Cf. VS. 8. 18;

सुगा वो देवाः सदर्शनमकर्म य आजुग्मेदं
सर्वन् जुषाणाः । भरमाणा वहमाना
हवीर्षि अस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥

६. अत्र Roth.

७. RV. VII. 39. 3.

८. रमयन्त is omitted in M 3, but is added on the margin; also omitted by Durga.

९. सर्वा M 3.

१०. N. 2. 28.

११. RV. VII. 38. 7; VS. 9. 16; 21. 10.

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे । सितद्रवः सुमितद्रवः ।
स्वर्काः स्वञ्चना इति वा । स्वर्चन इति वा । स्वर्चिष इति वा । जम्भयन्तोऽहिं च
वृकं च रक्षांसि च । क्षिप्रमसद्यावर्यन्तु । अमीवा देवाश्वा इति वा ।

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः । प्रावन्तु नः । [तुजये] अपत्यजननाय चान्न-
संसननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः
शर्म यच्छन्तु शरणम् ।

तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

उत गा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यश्वी शाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥

अपि च गा व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । अशाय्यश्वेः पत्नी । अश्वि-
न्यश्विनोः पत्नी । राट् राजते । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी ।
व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

॥ इति द्वादशोऽध्यायः ॥

१. व्यन् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

२. तासामे०. M 3.

३. R.V. V. 46. 7; A.V. 7. 49. 1.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,

Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

५. कर्मणि व्रते M 3.

६. R.V. V. 46. 8.

७. Quoted by SRV. V. 46. 8. p. ii.
602.

[अथातो ब्रुस्थाना वसातिषु स्नेहेहं जाता प्रातर्युजा प्रातर्यजध्वर्मुषस्तच्चित्र-
मेता उत्थाः सुकिंशुकं वृषाकपाय्यपागूहंस्त्वष्टा दुहित्रे सविता विश्वारूपाणि
प्रातर्जितमुदुत्यं चित्रं शुक्रं ते पर्थस्पथ ईदं विष्णुर्विश्वानरो व्याख्यातो विश्वानरस्य
येना^{१५} पावकेति चतुष्कं केशर्य^{१६}ऽग्निं त्रयः केशिनः पुनरेहि यंस्मिन्वृक्षे पांवीरवी यंदि-
न्द्राग्नी पवित्रवन्त उत नोऽहिर्यामैथर्वाथातो ब्रुस्थाना देवगणा इमा गिरः संत
ऋषयस्तिर्यग्बिलो देवानां भद्रौमांसो यज्ञेन सुंगा वो देवा उमया अत्र शं नो भवन्तु
देवानां पत्नीरुतंश्चा व्यन्त्विति षट्चत्वारिंशत् ॥]^१

॥ इत्युत्तरषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति दैवतं काण्डमुत्तरार्धं च समाप्तम् ॥

अथ परिशिष्टम् ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते । अपि वा संप्रत्यय एव स्यात् । महाभाग्याद् देवतायाः । सोऽग्निमेव प्रथममाह ।

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमांशुशुक्षणिः । इति यथैतस्मिन्सूक्ते ।

न हि त्वदारे निमिशपश्च नेशे । इति वरुणस्य ।

अथैवेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्त्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्रुवीतामिति ।

अथैवादित्यस्य ॥ २ ॥

१. MS. Wilson 475 dated Samvat 1443 (=1387 A. D.), which gives Durga's comm. on ch. 7-12 of the *Nirukta*, does not contain the *paris'ista*. Another MS. (Mill. 142.) of Durga's comm. on both parts of the *Nirukta* ends with ch. 12th which is finished on f. 123. (355). The colophon is as follows: sic. समाप्तग्रन्थः This MS. is dated 1839 A. D. & does not contain the *paris'ista*.

२. The 13th ch. is written continuously: ॥ श्री ६ ॥ ॐ अथेमा etc. in M 1; with simply ॐ in M 4, C 2; with ॥ ६ ॥ in C 6 and S. C 1 is incomplete; and C 3 separates

the 13th ch. from the previous part; the numbering of the leaves which contain the 13th is from the beginning of the MSS. of the shorter recension, M 3, C 5, W 2 and Mi, write the 13th ch. continuously, with श्री or ॐ at the beginning. C 4 separates the 13th & begins ॐ नमो गणेशाय; W 1 separates & begins: श्री गणेशाय नमः ॥; W 3 separates & begins: ॐ नमो वास्काय ॥.

३. महाभाग्याद् Mi; Roth.

४. RV. II. 1. 1.

५. RV. II. 28. 6.

६. RV. VIII. 59. 5.

७. ॐ. C 3.

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

कस्य पुल्वघो मृगः कमगंजनयोपनो विश्वसादिन्द्र उत्तरैः ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । कस्य पुल्वघो मृगः । कस्य बह्वादी मृगः । मृगो माष्टैर्गतिकर्मणः । कमगमदेशं जनयोपनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्भूम आदित्यम् ।

अथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सितोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।

यत्रामदद्रुषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वसादिन्द्र उत्तरैः ॥

व्यसृक्षत हि प्रसवाय । न चेन्द्रं देवममंसत । यत्रामाद्यद्रुषाकपिः । अयं ईश्वरः । पुष्टेषु पोषेषु । मत्सखा मम सखा । मदनसखा । ये नः सखायस्तैः सहेति वा । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्भूम आदित्यम् । अथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥

सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जराय्वजरं मरायु ॥

सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति । भर्ता च हन्ता च । तथाश्विनौ चापि भर्तारौ । जर्भरी भर्तारावित्यर्थः । तुर्फरीतू हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । नितोशस्यापत्यं नैतोशम् । नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरु । उदन्यजेवेत्युदकजे इव । रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा । जेमने जयमने । जेमना मदेरु । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् ।

अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

१. कमगं जनयोपनो. Mi, C 3, C 4.

२. RV. X. 86. 22.

३. Identical with the explanation given in N. 1. 20.

४. Quoted SRV. X. 86. 22. p. iv. 271.

५. RV. X. 86. 1.

६. Quoted in N. 1. 4. to illustrate the use of the particle *na*.

७. यत्रामतद्रुषा०. C 5; यत्रामाद्यद्रुषा०. M 1, M 3.

८. मद्यद्रुषा. C 3.

९. ईश्वरः Mi; omitted by C 4.

१०. Omitted by Durga.

११. RV. X. 106. 6.

१२. SRV. X. 106. 6. p. iv. 354.

१३. चान्द्रमसीति वा M 3, Mi, W 2, C 4, C 5; चान्द्रमसेति वा. B.

१४. जराय्वजरं M 3, Mi, W 2, C 4, C 5.

१५. This entire section together with 6th 7th and 8th is omitted by the commentary attributed to Durga.

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।

तरत्स मन्दी धावति ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः । त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि । त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः । वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्मर्यजुभिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महा-न्देवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेति । एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । तस्योत्तर-भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्गन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते । तेऽमुमेव लोकं गतवन्तमीक्षन्तमिति । आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति । अथैषा वाचः प्रवद्वितेव ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निर्हिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

१. RV. IX. 58. 1.

२. SRV. IX. 58. 1. p. iii. 664.

३. RV. IV. 58. 3.

४. शृङ्गे. C 3. cf. SRV. IV. 58. 3. p. ii. 492.

५. शंसति. C 3.

६. मनुष्याणां. M 3.

७. Cf. Gopatha Brāh. I. 2. 16. It appears that the passage in the Nirukta is an adaptation of the Brāhmaṇa.

The stanza is quoted by Patañjali in the introductory part of the *Mahābhāṣya* and is interpreted with reference to grammar i. e. 4, horns are the four parts of speech,

noun, verb, preposition & particle; 3 feet are the 3 tenses; seven hands are the seven cases and so on.

Cf. S'abara on *Mīmāṃsā* I. 2. 46.

Cf. also Kumārila in his *Tantravārtika* on the same sūtra.

८. AV. 4. 14. 4; VS. 17. 68.

९. गतवन्त ईक्षन्त W 2, C 5; C 4 reads हृच्छन्त, a क्ष being added on the margin.

१०. The commentary attributed to Durga is resumed on the 13th ch. from अथैषा etc.

११. RV. I. 164. 45.

चत्वारि वाचः परिसितानि पदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनः । गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेः । तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके^१ । पशुषु तूर्णवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवत् । एष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां सामौ सा रथन्तरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादिते सा बृहति सा स्तनयित्रौ । अथ पशुषु ततो या वाग्लरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभर्यां वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणांम् । इति । अथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषर्णाः सर्वे । यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिः । ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयीं विद्यां प्रतिप्रैति । इति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेः । एषमभवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति । रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यद्विनाशिधर्मं तदक्षरं भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

१. Cf. S'B. IV. 1. 3. 15, 16.

२. तूर्णवे M 3, W 2, Mi, C 4.

३. बृहती. M 3.

४. स्तन इत्यावथ M 3, C 3; स्तनयित्राथ Mi, C 4; स्तनयित्रावथ M 1, M 4, C 2, C 5, C 6, W 1, W 2, W 3; R, B. and Gupte in the Bhand. comm. vol. p. 50.

५. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 3.

६. Cf. MS. I. 11. 5. Also cf. KS. XIV. 5, where also this quotation occurs with small variants.

७. RV. I. 164. 39.

८. अधिनिषणः C 3.

९. KB. 6. 12.

१०. शाकपूणिः Mi, W 2, C 4, C 5.

११. प्रत्यूचं M 3, W 2, C 4, C 5.

१२. ०न्मात्रेभ्यः M 3, Mi, W 2, C 4, C 5.

१३. यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादः M 3, W 2, C 3, C 4, C 5; यान्यस्मिन्नधिषण्णानी० Mi; यान्यस्मिन्नात्मनेकं M 1; यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादाः B; यान्यस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः is another variant given in B.

अक्षरं न क्षरति । न क्षीयते वा । क्षयं भवति । वाचोऽक्ष इति वा । अक्षो यान-
स्याज्जनात् । तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति । अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः ।
अपि श्रुतितोऽपि तर्कतः । न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः । प्रकरणश एव तु
निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृपेरतपसो वा । पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु
भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । मनुष्या वा ऋषिषूक्तामत्सु देवानब्रुवन् ।
को न ऋषिर्भविष्यतीति । तेभ्य एतं तर्कमृषि प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहम् ।
तस्माद्यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहत्वार्षं तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तष्ट्रेषु मनसां जवेषु यद्वाह्याः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

हृदा तष्ट्रेषु मनसां प्रजवेषु यद्वाह्याः संयजन्ते समानास्थाना ऋत्विजः ।
अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । ओहब्रह्माण ऊहब्रह्माणः । ऊह
एषां ब्रह्मेति वा । सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः । तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यम् ।
तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम् । तस्माच्छन्दस्सु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो
यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताज्ञाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥^{१३}

१. वाक्क्षरं M 1, C 3; वाक्षरं M 4, C 2,
C 6, W 1, W 3; Roth.

२. पादानस्यां M 3, Mi, W 2, C 4, C 5.

३. तर्कितो C 3.

४. Cf. N. 1. 20; 2, 4.

५. Cf. BD. VIII. 129. न प्रत्यक्षमनृ-
पेरस्ति मन्त्रम् । Cf. also उव्वट on
RVP. तथा चोक्तं । नहि प्रत्यक्षम-
स्त्यनृपेर्मेव इति.

६. N. 1. 16.

७. ०देवं B.

८. Cf. Kumārila Bhaṭṭa, *Tantra-
vārtika*, Benares ed. p. 132. or
I. 3. 7.

बहुकालाभ्यस्तवेदतदर्शज्ञानाहितसंस्का-
राणां वेदनियतमार्गानुसारिप्रतिभानां
नोन्मार्गेण प्रतिभानं सम्भवतीत्याश्रित्यो-
च्यते यदेव किं चानूचानोऽभ्यूहत्वार्षं
तद्भवतीति ।

९. RV. X. 71. 8.

१०. मनसां प्रजवेषु is missing in M 1,
added on the margin in a diffe-
rent handwriting.

११. SRV. X. 71. 8. p. iv. 222.

१२. Roth does not repeat अनुभवति,
which should be done as the evi-
dence of Mss. shows. Mss. of
both recensions without any ex-
ception repeat *anubhavati* which
is a sure indication that the
chapter is concluded.

१३. M 4, has the colophon: sic. ॥ इति
१३ अध्यायः ॥; C 2, has the colophon:
sic. ॥ इति निरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमो-
ऽध्यायः ॥ ६ ॥ शुभं भवतु ॥

S & C 6, have the Colophon:
sic. ॥ इति निरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमो-
ध्यायः ॥; Mss. of the shorter re-
cension have the following colo-
phon: ॥ १३ ॥ प्रथमः पादः । M 3; C 5,
W 2, W 3; ॥ १३ ॥ त्रयोदशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ C 4, W 1; sic. ॥ त्रयो-
दशोऽध्याये प्रथमः पादः ॥

In the introduction to his com-
mentary on the Rgveda, Śāyana
describes the Nirukta as follows:
तद्वाखां च समान्नायः समान्नात
इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताज्ञाव्यमनुभवत्य-

व्याख्यातं दैवतं यैश्चाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः ।

सूर्य आत्मा ।

इत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्ति । अथैतं महान्तमात्मानमेवं
गणः प्रवदति ।

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः । इति ।

अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाच ।

अग्निरस्मिं जन्मना जातवेदाः^{११} ।

अहमस्मि प्रथमजो इत्येताभ्याम् ॥ १४^{१३} ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽर्जसो धर्मो हविरस्मि नाम^{११} ॥

नुभवत्यत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को नि-
र्मेमे । This shows that by the
time of Śaṅkara, the 13th section
was regarded as an integral
part of the Nirukta. That this
was Śaṅkara's genuine belief is
further supported by his frequent
quotations from these sections.

Madhusūdana Sarasvatī (C.
1560 A. D.) writes in his com. on
the *Mahimnastotra*, s'loka 7 भगवता
यास्केन 'समाज्ञायः समाज्ञातः इत्यादि
त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तमारचितम् ।

A summary of the thirteen
sections is added as follows:—
अथेमा येद्यावो येदुदञ्चो वि हि सोतोः
सृण्वेव तैरस् चत्वारि रुद्रा स्वयन्तश्च
त्वारि वारुणो अक्षर आदित्य इत्येक्षरं
न क्षरति हृदा तष्टेषु त्रयोदश ॥
M 4, C 2, C 6, S. C 2 include
this summary in that of the
following 37 sections given at the
end of the last section of the
next chapter. Although accord-
ing to the colophon of C 2 the
13th ch. comes to an end, yet no
summary of its contents is made.
This shows that, in reality, the
13th ch. is not ended.

१. M 1 begins with ॐ but it does
not begin every ch. with ॐ. M 4

begins with ॐ, and every ch. is
commenced with ॐ. The text is
not written continuously but is
separated from the previous part
in C 6.

२. See N. 7-12. chapters.

३. See N. 13. 1-13.

४. Fragment of RV. I. 115. 1.

५. कर्मद्रष्टा M 3, C 5, Sec. Bib. Ind.
IV. 368.

६. Cf. N. 7. 18.

७. ॐप्रेषणः Bib. Ind.

८. प्रवदन्ति M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
S; R. B. Bib. Ind.

९. RV. I. 164. 46.

१०. रश्मि C 3.

११. RV. III. 26. 7.

१२. ARS. 1. 9; TB. 2. 8. 8. 1; TA. 9.
10. 6; TU. 3. 10. 6; Nrp. U. 2. 4.

१३. ॥ १४ ॥ १ ॥ M 1; ॥ १४ ॥ C 2, C 3;
॥ १ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; W 2 places the figure
॥ १४ ॥ although the words इति
प्रथमः पादः are written after the
13th section. Mi has the figure
॥ १ ॥ १४ ॥. This will indicate the
method used by various Mss. in
numbering the following sections.

१४. धर्मो R. See Bib. Ind. IV. 368.

अहमस्मि प्रथमजा कृतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाम ।

यो मा ददाति स इदेवमावद अहमन्नमन्नमदन्तमैमि ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूव । एवं तं व्याजहारायन्तमात्मानमध्यात्मजमन्तिकमन्यस्मा आचक्ष्वेति ॥ १५^६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः^७ ॥

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति । अथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद्ब्रह्म तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके । तत्क्षेत्रं तज्ज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मकम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति । सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठति । अभितो रजस्तमसी इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते । प्रतिभातिलिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गो विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमः । अपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ १६^{११} ॥

आकाशगुणः शब्दः । आकाशाद्वायुर्दिग्गुणः स्पर्शन । वायोज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण । ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेन । अद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन । पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः । तदैतदहर्गुगसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्त्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति । भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति । पृथिव्यपः । आपो ज्योतिषम् । ज्योतिर्वायुम् । वायुराकाशम् । आकाशो मनः । मनो विद्याम् । विद्या महान्तमात्मानम् । महानात्मा प्रतिभाम् । प्रतिभा प्रकृतिम् । सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः । तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्तते । स कालस्तदैतदहर्भवति ।

युगसहस्रपर्यन्तमहर्गद्वाणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ इति ॥ १७^{१६} ॥

१. नाभिः M 1, M 4, C 2, C 6, W 1, S. cf. SV. See. Bib. Ind. loc. cit.

२. इदेवमावा M 1, M 4, C 2, C 6, S. Roth, B; इवेदमावाद C 3, see Bib, Ind. loc. cit.

३. ARS. I. 9; TB. 2. 8. 8. 1; TA. 9. 10. 6; TU. 3. 10. 6; Nrp. U. 2. 4.

४. व्याजहारायतम etc. R. ते व्याजहारायन्तम० L.

५. मध्यात्म० R.

६. ॥ २ ॥ M 4, C 6, S; ॥ २ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 1, W 3; ॥ २ ॥ १५ ॥ Mi, ॥ १५ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2.

७. RV. I. 164. 31; X. 177. 3.

८. Missing in the text but added on the margin in a different handwriting in M 1.

९. तदज्ञाना० Roth. see Bib. Ind. IV. 370.

१०. निरात्मजम् M 1, Roth. see Bib. Ind. loc. cit.

११. ॥ ३ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ३ ॥ of the second pāda, M 3, C 4, C 5, W 1, W 3; ॥ ३ ॥ १६ ॥ Mi; ॥ १६ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2.

१२. Cf. Manu. I. 75.

१३. Cf. Bh. Gītā. VIII. 16-19.

१४. Omitted by M 1.

१५. Cf. Bh. Gītā. VIII. 17; cf. Manu I. 73; cf. BD. VIII. 98.

१६. ॥ ४ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ४ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 1, W 3; ॥ ४ ॥ १७ ॥ Mi; ॥ १७ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2.

तं परिवर्तमानमन्योऽनुप्रवर्तते । स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते । स सिध्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोष्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः । पार्थिवैस्त्वष्ट्रौ गुणान्विद्यात् । त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतः । अस्थिस्त्रायुमज्जानः पितृतः । त्वद्भांसशोणितानि मातृतः । अन्नपात्रमिष्यष्टौ । सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि क्लृप्तः ॥ १८^३ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुरुध्यते तद्देवो भवति । यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति । यदि काममनुरुध्यते संच्यवते । इमां योनिं संदध्यात् । तदिदमंत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः संभवति । श्लेष्मणो रसः । रसाच्छोणितम् । शोणितान्मांसम् । मांसान्मेदः । मेदसः स्नावा । स्नावोऽस्थीनि । अस्थिभ्यो मज्जा । मज्जातो रेतः । तदिदं योनौ रेतः सिकं पुरुषः संभवति । शुक्रातिरेके पुमान्भवति । शोणितातिरेके स्त्री भवति । द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति । शुक्लेण भिन्नेन यमो भवति । शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च । तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते । सौम्यो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति । पञ्चरात्राद् बुधुदाः । सप्तरात्रापेशी । द्विसप्तरात्रादबुदः । पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति । मासमात्रात्कठिनो भवति । द्विमासाभ्यन्तरे शिरः संपद्यते । मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः । मासचतुष्केण त्वग्यादेशः । पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः । षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति । सप्तमे चलनसमर्थो भवति । अष्टमे बुध्याध्यवस्यति । नवमे सर्वाङ्गसंपूर्णो भवति ।

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नानां योनिसहस्राणि स्योषितानि यानि वै ॥

आहारान् विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥

अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।

सांख्यं योगं समभ्युस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकर्म ॥ इति ।

ततश्च दशमे मासे प्रजायते । जातश्च वायुना स्फुटो न सरति जन्ममरणम् । अन्ते च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ १९^{१४} ॥

१. प्राणं चक्षुश्च M 3, C 4, C 5, W 1, W 2, W 3, Mi

२. See Bib. Ind. IV. 372.

३. ॥ ५ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ५ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 1, W 3; ॥ ५ ॥ १५ ॥ Mi; ॥ १५ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2.

४. धर्मोऽनु० Bib. Ind. loc. cit.

५. ०दभन्नवतम् M 3, Mi, W 1, W 2, C 4; ०दभन्नमतम् C 5.

६. Cf. AB. ii. 5. 5; iii. 3. 13. see Bib. Ind. IV. 373.

७. शुक्रभिन्नेन M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S, R. see Bib. Ind. IV. 373.

८. कठिणो R.

९. Cf. the *Garbhōpaniṣat*. 4.

१०. "

११. Untraced.

१२. स्पृष्टस्तन्न. M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S, R. B.

१३. The passage: रसाच्छोणितम्...शुभाशुभं कर्म is almost identical with the *Garbhōpaniṣat*. 2-4.

१४. ॥ ६ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ६ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 1, W 3; ॥ ६ ॥ १९ ॥ Mi, ॥ १९ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2.

अष्टोत्तरं संधिशतमष्टाकपालं शिरः संपद्यते । षोडश वपापलानि । नव स्नायु-
शतानि । सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणाम् । अर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यः । हृदयं ह्यष्टक-
पालानि । द्वादशकपालानि जिह्वा । वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ । तथोपस्थगुदपांखेतन्मूत्र-
पुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्माणावन्योन्यं जयेते इति । तं विद्याक-
र्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च । महत्संज्ञानतमसि मग्नौ जराभरणधुत्पिपासाशो-
कक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादा-
र्जवं जवीभावानां तन्निर्मुच्यते । सोऽस्मापांश्च महाभूमिकावच्छरीराग्निमेपमात्रैः
प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये
पुनरिमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ २०^६ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा
कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्राग्निम् । रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् ।
अपक्षीयमाणपक्षाद् दक्षिणायनम् । दक्षिणायनात्पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्र-
मसम् । चन्द्रमसो वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये
पुनरेवेमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि
कुर्वन्ति तेऽचिरमभिसंभवन्ति । अर्चिषरहः । अह्न आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाण-
पक्षादुदगयनम् । उदगयनादेवलोकम् । देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् ।
वैद्युतात्मानसम् । मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवन्ति । ते न पुनरावर्तन्ते ।
शिष्टा दन्दशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यम् । अथाप्याह ॥ २२ ॥^{१०}

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण ग्रावृता जल्प्या चासुतुर्प उक्थशासंश्चरन्ति ॥

न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्ति । अक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्मा-

१. ततो M 1, C 2, C 3, C 6.

२. पाद्येत० M 3, Mi, C 4, C 5, W 1, W 2.

३. कर्मणा M 3, Mi, C 4, C 5, W 1, W 2; see Bib. Ind. IV. 375.

४. ंदाजैवजवी० M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S; B.

५. सोऽस्मात्प्राज्ञमहा० M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

६. ॥ ९ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ९ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 1, W 3; ॥ ७ ॥ २० ॥ Mi; ॥ २० ॥ M 1, C 2, C 3; W 2.

७. तस्य संक्षये is omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

८. पुनरिमल्लोकं L.

९. ॥ ८ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ८ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 1, W 3; ॥ ८ ॥ २१ ॥ Mi; ॥ २१ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2.

१०. ॥ ९ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ९ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ ९ ॥ २२ ॥ Mi; ॥ २२ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2. The इति द्वितीयः पादः ॥ ९ ॥ २२ ॥ W 1.

११. RV. X. 82. 7; VS. 17. 31; TS. 4. 6. 2. 2; Ks. 18. 1; Ms. 2. 10 3: 135. 1.

कमन्तरमन्यदेषामन्तरं बभूवेति । नीहारेण प्रावृतास्तमसा जलप्या चासुतप उक्थ-
शासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो
विद्वांसः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते । तस्य तपसा महाप्रमादमेति । अथाप्तव्यो भवति ।
तेनासन्ततमिच्छेत् । तेन सख्यमिच्छेत् । एष हि सखा श्रेष्ठः संजानातिभूतं
भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्मात् । ज्ञायतेः । सखा कस्मात् । सख्यतेः । सह
भूतेन्द्रियैः शेरते । महाभूतानि सेन्द्रियाणि । प्रज्ञया कर्म कारयतीति । तस्य
यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति । साक्षिमात्रो
व्यवतिष्ठतेऽवन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ २३ ॥^६

हुंसः । घुर्मः । युज्ञः । वेनः । मेधः । कर्मिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शुभुः । राभुः ।
वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भूविष्यत् । औपः । मेहत् । व्योमि । यशः । मेहः । स्वेर्ण-
कम् । स्तृतीकम् । स्तृतीकम् । स्तृतीकम् । सुतीनम् । गृह्णम् । गृहीरम् । गृह्णम् । कुम् । अन्नम् ।
हुविः । सधः । सदनम् । कृतम् । योनिः । कृतस्य योनिः । सत्वम् । नीरम् । हुविः । रुधिः ।

१. जलप्या M 3, Mi, C 4, C 5, W 1, W 3.

२. पथगामिन्यः M 3.

३. जानतेः C 5, C 4, W 2; जायतेः M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S; R. see Bib. Ind. IV. 380.

४. यत्तपः M 3.

५. ०धेयान्यनुक्रमिष्यामः R.

६. ॥ १० ॥ M 4, C 6, S; ॥ १० ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ १० ॥ २३ ॥ Mi; ॥ २३ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2; ॥ १ ॥ of the third pāda W 1.

७. Cf. Ngh. synonym of day. I. 9; synonym of sacrifice III. 17.

८. Ngh. III. 17.

९. Synonym of wise, Ngh. III. 15; synonym of sacrifice, Ngh. III. 17.

१०. Synonym of wise, Ngh. III. 15.

११. Synonym of earth, Ngh. I. 1.

१२. Ngh. V. 5.

१३. Synonym of water, Ngh. I. 12.

१४. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of water, I. 12; terrestrial deities, V. 3.

१५. Synonym of water, Ngh. I. 12; of great, III. 3.

१६. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of quarter, I. 6; of water, I. 12.

१७. Synonym of water, Ngh. I. 12; of food, II. 7; of wealth II. 10.

१८. Synonym of water, Ngh. I. 12; of happiness, III. 6.

१९. Synonym of water, Ngh. I. 12; of battle, II. 17; of house, III. 4.

२०. Synonym of wealth, Ngh. II. 10; of truth, III. 10.

२१. Synonym of water, Ngh. I. 12; of house, III. 4.

२२. See note १३. Omitted by M 3, C 4, C 5, W 1, W 2, W 3.

२३. Synonym of water, Ngh. I. 12; of wealth, II. 10.

सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बहिः । नमि । सर्पिः । अपः । पुवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः ।
 हेर्म । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । विर्यत् । व्योमि । बहिः । धेन्व । अन्तरिक्षम् ।
 आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वर्ग्यभूः । अर्ध्वा । पुष्करम् । संगरः । समुद्रः । तपः ।
 तेजः । सिन्धुः । अणवः । नमिः । ऊधेः । वृक्षः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हुंसः ।
 आत्मा । भवन्ति । वृधन्ति । अध्वानम् । यद्वाहिण्या । शरीराणि । अव्ययं च संस्कुरुते । युजः ।
 आत्मा । भवति । यदेन तन्वते ।

अथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २४^१ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥

१. Synonym of water, Ngh. I. 12.
२. सवम् B. see १.
३. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of water, I. 12; terrestrial deity, V. 2.
४. Synonym of water Ngh. I. 12; of action, II. 1.
५. Synonym of water, Ngh. I. 12; of pure, IV. 2.
६. Synonym of gold, Ngh. I. 2; of water, I. 12.
७. Synonym of water, Ngh. I. 12; of sacrifice, III. 17; atmospheric deity, V. 4.
८. Synonym of water, Ngh. I. 12; of celestial deity, V. 5.
९. Synonym of water, Ngh. I. 12; of strength, II. 9.
१०. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of near, II. 16.
११. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3.
१२. Synonym atmosphere, Ngh. I. 3; of quarter, I. 6; of water, Ngh. I. 12.
१३. Synonym of water, Ngh. I. 12.
१४. Cf. Ngh. I. 1; synonym of atmosphere, I. 2; terrestrial deity, V. 1; atmospheric deity V. 4; celestial deity V. 5.
१५. Synonym of earth, Ngh. I. 1; of atmosphere, I. 3.
१६. अध्व. B. and Bib. Ind. see ११.
१७. सगरं M 3, C 4, C 5, W 1, W 2, W 3, see ११.
१८. Synonym of flame, Ngh. I. 17.
१९. Synonym of flame, Ngh. I. 17; of water, I. 12.
२०. Cf. Ngh. I. 13.
२१. Omitted by च. छ. ज. Mss., see Bib. Ind. IV. 381. ऊध्वः R. synonym of night, Ngh. I. 7.
२२. Synonym of water, Ngh. I. 12; of food, II. 7; of wealth, II. 10.
२३. भवति R. Bib. Ind.
२४. वधन्त्यध्वानम् R.
२५. यद्वाहिण्या R.
२६. अव्ययं संस्कुरुते M 3, C 4, C 5; अव्ययं च संस्कुरुते W 2, Mi; see Bib. Ind. IV. 381.
२७. ॥ ११ ॥ M 4, C 6, 8; ॥ ११ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ ११ ॥ २४ ॥ Mi; ॥ २४ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2; ॥ २ ॥ of the third pāda W 1.
२८. RV. IX. 96. 5.

सोमः पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिता-
अर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः ॥ २५ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्ति ॥

ब्रह्मा देवानामिति । एष हि ब्रह्मा भवति । देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मी-
नाम् । पदवीः कवीनामिति । एष हि पदं वेत्ति । कवीनां कवीयमानानामादित्य-
रश्मीनाम् । ऋषिर्विप्राणामिति । एष हि ऋषिणो भवति । विप्राणां व्यापनकर्म-
णामादित्यरश्मीनाम् । महिषो मृगाणामिति । एष हि महान्भवति । मृगाणां मार्गण-
कर्मणामादित्यरश्मीनाम् । श्येनो गृध्राणामिति । श्येन आदित्यो भवति । श्यायते-
र्गतिकर्मणः । गृध्र आदित्यो भवति । गृध्यतेः स्थानकर्मणः । यत एतस्मिंस्तिष्ठति ।
स्वधितिर्वनानामिति । एष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते । वनानां वननकर्मणा-
मादित्यरश्मीनाम् । सोमः पवित्रमत्येति रेभन्ति । एष हि पवित्रं रश्मीनामत्येति ।
स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । ब्रह्मा देवानामिति । अयमपि ब्रह्मा भवति । देवानां देवन-
कर्मणामिन्द्रियाणाम् । पदवीः कवीनामिति । अयमपि पदं वेत्ति । कवीनां कवी-
यमानानामिन्द्रियाणाम् । ऋषिर्विप्राणामिति । अयमपि ऋषिणो भवति । विप्राणां
व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणाम् । महिषो मृगाणामिति । अयमपि महान्भवति ।
मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणाम् । श्येनो गृध्राणामिति । श्येन आत्मा भवति ।
श्यायतेर्ज्ञानकर्मणः । गृध्राणीन्द्रियाणि । गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणः । यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति ।
स्वधितिर्वनानामिति । अयमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते । वनानां वननकर्मणासि-

१. This is the reading of the Mss. of the shorter recension; those of the longer recension read the text as follows:

सोमः पवते । सोमः सूर्यः प्रसवनात् ।
जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्य-
रश्मीनाम् । दिवो द्योतनकर्मणामादित्य-
रश्मीनाम् । पृथिव्याः प्रथमनकर्मणासा-
दित्यरश्मीनाम् । अग्नेर्गतिकर्मणामादित्य-
रश्मीनाम् । सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणासा-
दित्यरश्मीनाम् । इन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणासा-
दित्यरश्मीनाम् । विष्णोर्व्याप्तिकर्मणासा-
दित्यरश्मीनाम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सोम आत्मा । अप्ये-
तस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा
सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मा । इत्या-
त्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

२. ॥ १२ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १२ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ १२ ॥ २५ ॥ Mi; ॥ २५ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2; ॥ ३ ॥ of the third pāda W 1.

३. RV. IX. 96. 6; VS. 37. 7. TA. 10. 10. 4.

४. कवीयमाणानां ख. ग. ऊ. see Bib. Ind. IV. 383.

५. हृषिणा. ग. हि ऋषिणा. ख. ऊ. loc. cit.

६. कवीयमाणानां loc. cit.

७. अयमप्यृषिणो. Bib. Ind. IV. 384; B.

८. तिष्ठति. Bib. Ind. loc. cit.

न्द्रियाणाम् । सोमः पवित्रमत्येति रेभन्निति । अयमपि पवित्रसिन्द्रियाण्यत्येति ।
स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २६ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वहिर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृतयो वावशानाः ॥

वहिरादित्यो भवति । स तिस्रो वाचः प्रेरयति । ऋचो यजूंषि सामान्यृतस्या-
दित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । एष एवैतत्सर्वमक्षरम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । वहिरात्मा भवति । स तिस्रो वाच ईरयति [प्रेरयति ।]
विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । अयमेवैतत्सर्वमनुभवति ।
इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावदयमानाः कामयमाना आदित्यं
यन्ति । एवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं
यन्ति । एवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । एतमेवाकांश्च त्रिष्टुभश्च संनवन्ते ।
तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्ति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । एत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावदयमानानि काम
यमानान्यात्मानं यन्ति । एवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि
कामयमानान्यात्मानं यन्ति । एवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । इममेवात्मा
च सप्त ऋषयश्च संनवन्ते । तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं^{१०} भवन्ति । इत्यात्मगतिमा-
चष्टे ॥ २८ ॥

१. इति is omitted by Roth.

२. ॥ १३ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १३ ॥ of the
2nd pāda M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ १३ ॥ २६ ॥ Mi; ॥ २६ ॥ M 1, C 2,
C 3, W 2; ॥ ४ ॥ of the 3rd pāda
W 1.

३. R.V. IX. 97. 34.

४. प्रेरयति is omitted M 3, C 4, C 5,
Mi, W 1, W 2, W 3.

५. ॥ १४ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १४ ॥ of the
2nd pāda. M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ १४ ॥ २७ ॥ Mi; ॥ २७ ॥ M 1, C 2,
C 3, W 2; ॥ ५ ॥ of the 3rd pāda.
W 1.

६. R.V. IX. 97. 35.

७. वावाद्य० ख. ग. झ. see Bib. Ind.
IV. 386.

८. कामयमानान्यात्मानं omitted by M 3,
C 4, C 5.

९. तानीमान्येत० M 3, C 4, C 5, W 1,
W 2, W 3, Mi; Bib. Ind.

१०. अस्मिन्नेकं C 5.

११. ॥ १५ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १५ ॥ of the
2nd pāda. M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ १५ ॥ २८ ॥ Mi; ॥ २८ ॥ M 1, C 2,
C 3, W 2; ॥ ६ ॥ of the 3rd pāda.
W 1.

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मजनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥

अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । अत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २९^३ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्रभोऽवृणीत देवान् ।

अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्रभोऽवृणीत देवानामाधिपत्यम् । अदधादिन्द्रे पवमान ओजः । अजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्यः । इन्दुरात्मा ॥ ३०^६ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जंगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समानं ॥

विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम् । युवानं चन्द्रमसम् । पलित आदित्यो गिरति । सद्यो म्रियते । स दिवा समुदिता । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम् । युवानं महान्तम् । पलित आत्मा गिरति । रात्रौ म्रियते । रात्रिः समुदिता । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३१^१ ॥

साकृज्जानां सप्तथमाहुरेकजं पळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रैजन्ते विकृतानि रूपशः ॥

१. RV. IX. 97. 40.

२. महत्सोमो. Bib. Ind.

३. ॥ १६ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १६ ॥ of the 2nd pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ १६ ॥ २९ ॥ Mi; ॥ २९ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ७ ॥ of the 3rd pāda. W 1.

४. RV. IX. 97. 41.

५. देवानाधिपत्यं Roth; च. छ. ज. See Bib. Ind. IV. 387.

६. ॥ १७ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १७ ॥ of the 2nd pāda. M 3, C 4, C 5, W 3;

॥ १७ ॥ ३० ॥ Mi; ॥ ३० ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ८ ॥ of the 3rd pāda. W 1.

७. RV. X. 55. 5; AV. 9. 27, 9.

८. दमनशीलम् M 3, C 4, C 5, Mi; W 1, W 2, W 3.

९. ॥ १८ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १८ ॥ of the 2nd pāda. M 3; C 4, C 5, W 3, ॥ १८ ॥ ३१ ॥ Mi; ॥ ३१ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ९ ॥ of the 3rd pāda W 1.

१०. RV. I. 164. 15; AV. 9. 25. 16.

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमः । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा कान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अङ्गिः सह संमोदन्ते । यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यः । तान्येतस्मिन्नेकं भवन्ति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमः । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा कान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अत्रेन सह संमोदन्ते । यत्रैतानि सप्तऋषीणांतीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा । तान्येतस्मिन्नेकं भवन्ति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३२^३ ॥

स्त्रियः सुतीक्षाँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां वि चैतदन्धः ।

कुरियः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥

स्त्रिय एवैताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कष्टां विजानात्यन्धः । कुरियः पुत्रः स इमा जानाति । यः स ईमा जानाति स पितुष्पितासत् । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३२^४ ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥

सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति । मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः । यान्यसि-

१. See Roth's edition. p. 195.

२. From तेषामिष्टानि... to आचष्टे, the whole passage is taken from 10. 26.

३. ॥ १९ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १९ ॥ इति द्वितीयः पादः M 3, C 4; ॥ १९ ॥ of the 2nd pāda. C 5, W 3; ॥ १९ ॥ ॥ ३२ ॥ Mi; ॥ ३२ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ १० ॥ of the 3rd pāda. W 1.

४. RV. I. 164. 16; AV. 9. 25. 16.

५. एवेति ताः M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S; R. च. छ. ज. See Bib. Ind. IV. 391.

६. पुंशब्देन. Bib. Ind. IV. 391.

७. ईमा. loc. cit.

८. ॥ २० ॥ M 4, C 6, S; ॥ १ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ २० ॥ इति द्वितीयः पादः C 5, W 3; ॥ २० ॥ ३३ ॥ Mi; ॥ ३३ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ११ ॥ ३३ ॥ इति तृतीयः पादः W 1.

९. RV. I. 164. 36; AV. 9. 28. 7.

१०. यत् एतस्मिन्तिष्ठति M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S; R; यत् एतस्मिन्तिष्ठति च. छ. ज. (see Bib. Ind. IV. 392); यान्यसिस्तिष्ठन्ति Bib. Ind. & Bom. The text preserved in Mss. of both recensions is corrupt. The correct reading can however be restored, for the commentary relating to soul i. e. the passage following अथाध्यात्मम् supplies evidence for the text preceeding the same. A comparison of these two parts shows that the same words are repeated, except that इन्द्रियाणि corresponds to rays & actions, आत्मा to the sun and इदम् is used in the latter whereon अदम् is used in the former. From this comparison, it is clear that the passage should be यान्येतस्मिन्तिष्ठन्ति । I have adopted the reading of the Mss. of the shorter recension, because it is closer to the suggested restoration than the other.

स्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणा । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सप्तेमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः । यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणा । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३४^३ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।

न विजानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि । न हि ज्ञान-
न्बुद्धिमर्तः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ ३५^१ ॥

अपाङ्ग प्राडैति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना विन्यन्ता न्युन्यं चिक्थुर्न नि चिक्थुरन्यर्म् ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा । पश्यत्यादित्यं न चन्द्रम-
सम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन

१. सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणे० M 3; सर्वाणि कर्माणि ज्ञानकर्मणे० C 5.

२. ॥ २१ ॥ M 4, C 6, S; ॥ २ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4, ॥ १ ॥ of the 3rd pāda, C 5, W 3; ॥ २१ ॥ ३४ ॥ Mi; ॥ ३४ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ १ ॥ of the 4th pāda, W 1.

३. RV. I. 164. 37; AV. 9. 28. 5. The Mss. of the longer recension except M 1 and C 6, add the second hemistich of the stanza also, i. e. यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः । Even the first hemistich is not fully given in C 6, which writes only न वि जानामि and then adds: अर्धर्चः ।

४. The text is corrupt. I have again adopted the text of the shorter recension for it alone has any pretension of being a comment on the vedic quotation. The passage: न विजानामि...चरामि is omitted by all Mss. of the longer recension.

५. विजानन् M 1, M 4, C 2; विजानान् C 6, S; R; L.

६. ०मतः पुष्टिः पुत्रः परिवेदयन्ते. C 4; ०मतः पुत्रः परिवेदयन्ते M 1, M 4, C 2, C 6, S, R; Bib. Ind; Bom; L.

७. ॥ २२ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ३ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ २ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ २२ ॥ ३५ ॥ Mi; ॥ ३५ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2; ॥ ३ ॥ of the 4th pāda W 1.

८. RV. I. 164. 38; AV. 9. 28. 6.

९. मनसा Bib. Ind. IV. 395, which is obviously a mistake. मनसा be associated with आत्मा only as is done in the explanation, relating to soul, and not with the sun. The editor adopts the same reading in both the parts of the comm. which are intended to contrast each other.

मनसा सह । तौ शश्वद्भामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा । पश्यत्यात्मानं न मनः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३६ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्युमाः ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति । रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा । अनुमदन्ति यं विश्व ऊमाः । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति । रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा । अनुमदन्ति यं सर्वे ऊमाः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३७ ॥

को अद्य युक्ते धुरि गा क्रुतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निष्पून्वृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधृत्स जीवाते ॥

क आदित्यो धुरि गा युक्ते । रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इमं संभृतं वेद कथं स जीवति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । क आत्मा धुरि गा युक्ते । इन्द्रियाणि कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इमं संभृतं वेद चिरं जीवति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३८ ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥

१. ॥ २३ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ४ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ ३ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ २३ ॥ ३६ ॥ Mi; ॥ ३६ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2; ॥ ३ ॥ of the 4th pāda W 1.

२. RV. X. 120. 1.

३. निरिणाति M 3, C 4, C 5, Mi, W 1, W 2, W 3; Bib. Ind.

४. ॥ २४ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ५ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ ४ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ २४ ॥ ३७ ॥ Mi; ॥ ३७ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2; ॥ ४ ॥ of the 4th pāda W 1.

५. RV. I. 84. 16.

६. सुनसुनवन्ती०. ख. ग. झ. see Bib. Ind. IV. 397.

७. कर्मवतो M 1, M 4, C 2, C 6, 4; R, च. छ. ज. see op. cit. 398.

८. भानुवन्ति M 3; भानुवतो M 1, M 4, C 2, C 6, S; R, च. छ. ज. see loc. cit.

९. इमानि M 3, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5, Mi; Bib. Ind.

१०. संभृतानि M 3, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5, Mi; Bib. Ind.

११. ॥ २५ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ६ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ ५ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ ५ ॥ of the 4th pāda W 1; ॥ २५ ॥ ३८ ॥ Mi; ॥ ३८ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2.

१२. RV. I. 84. 17.

क एव गच्छति को ददाति को विभेति को मंसते सन्तमिन्द्रम् । कस्तो-
कायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ ३९^१ ॥

को अग्निमीदृ हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति ।

कस्यै देवा आवहानाशु होमा^२र्थाङ्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

क आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति ।
कस्यै देवा आवहानाशु होमार्थाङ्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेवः । इत्य-
धिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता
ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्यै देवा आवहानाशु होमार्थाङ्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः
कल्याणप्रज्ञः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ४०^३ ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीदेवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मघवन्पाता वा पालयिता वा
जेता वा सुखयिता वा । इन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ ४१^४ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्रजते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति^५ ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ^६ । दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते ।
सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं [दुरात्मानं] परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति । शरीर

१. ॥ २६ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ७ ॥ of the
3rd pāda M 3, C 4; ॥ ६ ॥ of the
3rd pāda C 5, W 3; ॥ ६ ॥ of the
4th pāda W 1; ॥ २६ ॥ ३९ ॥ Mi;
॥ ३९ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2.

२. RV. I. 84. 18.

३. पूजयति M 3, C 4, C 5, W 1, W 2,
W 3, Mi.

४. संसते R.

५. ॥ २७ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ८ ॥ of the
3rd pāda M 3, C 4; ॥ ७ ॥ of the
3rd pāda C 5, W 3, ॥ ७ ॥ of the
4th pāda W 1; ॥ २७ ॥ ४० ॥ Mi;
॥ ४० ॥ M 1, C 1, C 3, W 2.

६. RV. I. 84. 19.

७. सुखयिता is repeated in C 5.

८. इति स्तुतिसंयुक्तम् M 3, W 1, W 2,
W 3, Mi, C 4; इति स्तुतिसंयुक्तम्
C 5.

९. ॥ २८ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ९ ॥ इति तृतीयः
पादः M 3, C 4; ॥ ८ ॥ of the 3rd
pāda C 5, W 3; ॥ ८ ॥ of the 4th
pāda W 1; ॥ २८ ॥ ४१ ॥ Mi; ॥ ४१ ॥
M 1, C 1, C 3, W 2.

१०. RV. I. 164. 20; AV. 9. 26. 10.

११. Cf. SRV. I. 164. 20. p. i. 704.

१२. Omitted by MSS. of the shorter
recension M 3, Mi, W 1, W 2,
W 3, C 4, C 5.

एव तज्जायते वृक्षम् । ऋक्षं शरीरम् । वृक्षे पक्षौ प्रतिष्ठापयति । तयोरन्यद्भुक्त्वा-
न्यदनश्चन्नन्यां सरूपतां सलोकतामश्नुते । य एवं वेदानश्चन्नन्योऽभिचाकशीति ।
इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ४२ ॥

[आ याहीन्द्र पृथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृतां जुहुर्मातुलस्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेयी वृषामिर्व ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरीळितेभिस्त्रिभिस्ती-
र्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व । तृतामेवं मातुलयोगकन्या भागं
सर्तुकेव सा या देवतास्तास्तस्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥]^c

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तीस उतये ।

अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥

विप्रं विप्रासो ऽवसे विदुः । [वेदं] विन्दते वेदितव्यम् । विमलं शरीरं
वायुना । विप्रस्तु पञ्चनिलयं हृदिस्थितमकारसंहारितमुंकारं पूरयेन्मकारनिलयं
गमयति । विप्रं प्राणेषु विन्दुः सिकं विकसितं वह्नितेजः प्रभुं कनकं पञ्चेष्वमृतश-
रीरममृतजातस्थितममृतवदममृतमुखं वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं
संबोधयेत् । अग्निः सर्वा देवताः । इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४३ ॥

१. रक्षशरीरं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; R. Bib. Ind.

२. वृक्षं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7,
S; R. Bib. Ind.

३. ०रन्यो भुक्त्वा० Mi; ०रन्यद्भुक्त्वान्नम०
M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S;
Bib. Ind. ०रन्यद्भुक्त्वान्नम० R.

४. वेदान्नमन० M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; R; विद्वानन० Bib. Ind.

५. ॥ १ ॥ of the 4th pāda M 3, C 5;
॥ १ ॥ ४४ ॥ Mi.

६. RVKh. VII. 55. 8.

७. निदर्शितम् Bib. Ind.

८. The entire section is omitted by
MSS. of the shorter recension:
M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4,
C 5.

९. RV. VIII. 11. 6.

१०. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2,
W 3, C 4, C 5.

११. विमलशरीरेण. M 1, M 4, C 2, C 3,
C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

१२. हृत्पञ्चनिलयस्थितमकारसंहारितमुंकारं M1,
M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R;
Bib. Ind.

१३. ०मकारं M 3.

१४. पूरयेत् M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; R; Bib. Ind.

१५. गतं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7,
S; R; Bib. Ind.

१६. विन्दुसिकं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; Bib. Ind; विन्दुसिकं R.

१७. प्रभं M 1, etc.

१८. कनकपद्म०. M 1, etc.

१९. परमेस्वरमृत० M 3.

२०. ०वाचा० Mi, M 3; M 1 etc.

२१. मुखे. M 1 etc.

२२. KS. XII. 1. p. 162.

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्वोता वेद्विदतिथिदुरोणसत् ।

नृषद्वरसद्वतसद्व्योमसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः । परमात्मा परं ज्योतिः । पृथिव्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति । त्यजतीति लोकः । त्यजतीति हंसः । त्यजन्तीति हंसाः । [परमहंसाः] परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगंभीतवसतीति । त्रिभिर्वसतीति वा । वह्निर्वसतीति वा । रश्मिभिर्वसतीति वा । सुवर्णरेताः पूर्वा गर्भाः । रिफिरिति रिफता चर्मकुटिलानि कुटन्ता रेफन्तान्तरिक्षं चरेदर्थेति । अन्तरिक्षं चरतीति दिवि । भूमिर्गमनं वा । स्वर्मानुः सुप्रसूतो (होता) । होतादित्यस्यगता भवन्ति । अतिथिदुरोणसत् । रन्ति सर्वे रसाश्चिकीर्षयन्ति रश्मिभिश्चिकीर्षयन्तीति वा । [वह्निर्विकीर्षयति ।] नतं भवतीत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धनगोजा सर्वगोजातिर्ऋच इति तेजो बहुजो शब्दो भवति । निगमो निगमव्यो भवत्यृषिनिर्वचनाय ॥ ४४ ॥

१. RV. IV. 40. 5; VS. 10. 24; 12. 14.

२. हंसेति MSS. of the shorter recension.

३. सूर्यरश्मिभिः C 5.

४. पृथिवी व्याप्तेति. M 1, etc.

५. वननकर्मणानभ्या०. M 1, etc.

६. त्यजतीति M 1, etc.

७. हंसयन् M 1, M 4, etc.

८. त्यजतीति C 5; त्यजतीति M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

९. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

१०. गभीर० M 1, M 4 etc.

११. वह्निर्वसतीति वा comes after रश्मि... वा in M 1, M 4, etc.

१२. वसन्तीति वा C 5.

१३. रश्मिर्व० M 1, M 4, etc.

१४. पुरुषाः M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4.

१५. रिभेति रिभन्ता M 1, M 4, etc.; रिभीरिति रेक्ता M 3.

१६. वन० M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

१७. रिफन्ता० Mi; रिभन्ता० M 1, etc.

१८. अन्तरिक्षात् Mi; अन्तरिक्षा M 1, M 4, etc.

१९. चरत्पथान्तरिक्षा, M 1, M 4, etc.

२०. चरदिति M 1, M 4, अन्तरिक्षा चरदिति R.

२१. भुवि M 1, M 4, etc.

२२. सुभानुः M 1, M 4, etc.

२३. सुप्रभूतो M 1, M 4, etc.

२४. Omitted by M 1, M 4, etc.

२५. द्रवन्ति Mi, C 4, W 1, W 2, W 3; सर्वे दुरोणसद् द्रवं, M 1, M 4, etc.

२६. विकीर्षयति. M 1, M 4, etc.

२७. रश्मिर्विकीर्षयति वह्निः० M 1, M 4, etc.

२८. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

२९. वननं M 1, M 4, etc.

३०. धरिन्निगोजा M 1, M 4, etc.

३१. ऋतगोजाः इत्युतेति C 5; सर्वगोजा ऋतगोजा ऋतजा, Mi; सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति. M 1, M 4, etc.

३२. निगन्तव्यो Mi; निगमव्यति. M 1, M 4, etc.

३३. भवत्यृषे M 1, M 4, etc.

अयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

अयम्बको रुद्रः । तं अयम्बकं यजामहे । [सुगन्धिम्] सुगन्धिं सुष्टुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिव । उर्वारुकमिव [फलं] बन्धनादारोधनान्मृत्योः सक्ताशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषापरा भवति ॥ ४५ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितान्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन (जातवेदस्यां वैवं जातवेदसेऽर्चाय)^{११} सुनवाम सोममिति । प्रसवायाभिषवाय सोमं राजानममृतम् । अरातीयतो यज्ञार्थमनिस्सो निर्दहति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति । सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि (विश्वानि) दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुम् । (नावा सिन्धुं)^{१२} यथा (यः) कश्चित्कर्णधारो नार्वी सिन्धोः स्यन्दमानानां नदीं जलदुर्गां महाकुलां तारयति दुरितान्यग्निरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ४६ ॥

[इदं तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं ग्र वहन्ति नद्यः ।

सर्पो जीर्णमिव त्वचं जहाति पापं सर्शिरस्कोऽभ्युपेत्य^{१३} ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति । सर्पो जीर्णमिव सर्पस्त्वचं त्यजति । पापं त्यजन्ति । आप आप्नोते । तासामेषा भवति ॥ १४ ॥ ३४ ॥]^{२३}

१. RV. VII. 59. 12.

२. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

३. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

४. कस्मादित्येषापरा. R.

५. RV. I. 99. 1.

६. व्युत्पत्तिः M 3.

७. प्रलयं M 3.

८. अन्यायेनाज्ञाय M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7.

९. जातवेदस्या इदं जातं Mi.

१०. वैवं M 3.

११. The passage within brackets is omitted by M 2, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

१२. प्रसवेनाभिः. M 1, M 4. etc.

१३. मितिसो M 1, M 4, etc.

१४. निर्दहाति C 5; निश्चयेन निर्दहाति M 1, M 4, निश्चये निर्दहाति R.

१५. दुर्गमानि M 1, M 4, etc.

१६. नावेव M 1, M 9, etc.

१७. सिन्धुः Mi.

१८. स्यन्दमिमां Mi; स्यन्दनान्नादीं M 1, M 4, etc.

१९. महाकुलां. M 1, M 4, etc.

२०. दुरितान्यः M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

२१. तानि. M 1, M 4, C 2, etc.

२२. Untraced.

२३. The whole section is omitted by M 3, Mi, C 4, C 5, W 1, W 2, W 3.

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छुतम् वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतार्थुषा हविषेम पुनर्दुः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः । इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घमायुः । मरुतो मां वर्धयन्ति । शतमेव शतमात्मानं भवति । [शतमनस्तं भवति । शतमैश्वर्यं भवति ।]" शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ४७ ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उप मिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

मा च ते धनानि मा च ते कदाचन संरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानय ।
मनुष्याहितोऽयमादित्योऽयमात्मा । अथैतदनुप्रवदति । अथैनं महान्तमात्मानमे-
ष्वर्गणः प्रवदति । वैश्वकर्मणो देवानां नु वयं जाना नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् ।
इति च । सैषात्मजिज्ञासा । सैषा सर्वभूतजिज्ञासा । ब्रह्मणः सारिष्टिं सरूपतां
सलोकतां गमयति य एवं वेद ।

नमो ब्रह्मणे । नमो महते भूताय । नमो यास्काय । ब्रह्मशुक्लमसीय ब्रह्मशुक्लम-
सीय ॥ ४८ ॥

॥ इति परिशिष्टम् ॥

१. RV. X. 161. 4; AV. 3. 11. 4; 7. 53. 2; 20. 96. 9.
२. एना M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
३. शतमेनमेव M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
४. शतात्मानं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
५. The passage within brackets is omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.
६. RV. I. 84. 20.
७. धामानि M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
८. कदा चिन. M 1, M 4, C 2, etc.
९. सधुः C 5.
१०. प्रज्ञान्युपमानय M 3; प्रज्ञानान्युपमानाय M 1, M 4, etc.
११. मनुष्याहितो MSS. of the longer recension.
१२. प्रवदन्ति M 1, M 4, etc.

१३. अथैतं M 1, M 4, etc.
१४. ऽमेष्मर्गणः M 1, M 4, etc.
१५. विश्वकर्मणो Mi, वैश्वकर्मणे M 1, M 4, etc.
१६. RV. X. 129. 1.
१७. सारिष्टं C 5, M 1, M 4, etc.
१८. In the MSS. of the longer recension, M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S, the line runs thus: नमो ब्रह्मणे महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय । ब्रह्मशुक्लमसीय etc. This is ignored by Roth. The evidence of the MSS. of both the recensions shows that this passage should form an integral part of the last section. The section should be ended after ब्रह्मशुक्लमसीय, the repetition of this word indicates that the section comes to an end here, but not after य एवं वेद.

APPENDIX I

APPENDIX I

Relation OF THE NIRUKTA TO THE FOLLOWING texts.

(1) Taittiriya Samhitā.	तैत्तिरीयसंहिता ।
(2) Maitrāyaṇī Samhitā.	मैत्रायणीसंहिता ।
(3) Kāthaka Samhitā.	काठकसंहिता ।
(4) Aitareya Brāhmaṇa.	ऐतरेयब्राह्मणम् ।
(5) Kauṣītaki Brāhmaṇa.	कौषीतकिब्राह्मणम् ।
(6) Śaḍvims'a Brāhmaṇa.	षड्विंशब्राह्मणम् ।
(7) Taittiriya Brāhmaṇa.	तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।
(8) S'atapatha Brāhmaṇa.	शतपथब्राह्मणम् ।
(9) Mantra Brāhmaṇa.	मन्त्रब्राह्मणम् ।
(10) Daivata Brāhmaṇa.	दैवतब्राह्मणम् ।
(11) Gopatha Brāhmaṇa.	गोपथब्राह्मणम् ।
(12) Aitareya Āraṇyaka.	ऐतरेयारण्यकम् ।
(13) Taittiriya Āraṇyaka.	तैत्तिरीयारण्यकम् ।
(14) Sarvānukramaṇī and Vedā- rthadīpikā of Śaḍgurus'iṣya.	सर्वानुक्रमणी षड्गुरुशिष्यस्य वेदार्थदीपिका च ।
(15) Bṛhat Sarvānukramaṇikā.	बृहत्सर्वानुक्रमणिका ।
(16) R̥gveda Prātis'ākhyā.	ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।
(17) Atharva Veda „	अथर्ववेदप्रातिशाख्यम् ।
(18) Vājasaneyā „	वाजसनेयप्रातिशाख्यम् ।
(19) Taittiriya „	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ।
(20) Bṛhaddevatā.	बृहद्देवता ।
(21) Aṣṭādhyāyī of Pāṇini.	अष्टाध्यायी ।
(22) Arthas'āstra of Kauṭalya.	कौटल्यस्यार्थशास्त्रम् ।
(23) Mahābhāṣya of Patañjali.	महाभाष्यम् ।
(24) Pūrva Mimāṃsā.	पूर्वमीमांसा ।
(25) Sarvadars'anasamgraha.	सर्वदर्शनसंग्रहः ।

THE NIRUKTA.

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ.

1. 5: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।

I. 7. 7. 2: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।

1. 15: उरु प्रथस्त्र ।

I. 1. 8. 1; I. 2. 12. 2; VI. 2. 7. 3: उरु प्रथस्त्र ।

ओषधे त्रायस्त्रैनम् ।

I. 2. 1. 1; I. 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2: ओषधे त्रायस्त्रैनम् ।

स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।

I. 2. 1. 1; I. 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2: स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

I. 8. 6. 1: एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ।

VI. 3. 7. 1: अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह ।

2. 17: यद्वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ।

II. 4. 12. 2: स इमौल्लोकानवृणोद् यदि-
मौल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।

4. 17: सुविते मा धाः ।

I. 2. 10. 2: सुविते मा धाः ।

4. 21: नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः ।

VI. 1. 7. 2: यदबद्धमवदध्यात् । गर्भाः
प्रजानां परापातुकाः स्युः । बद्धमवदधाति ।
गर्भाणां धृत्यै । निष्टर्क्य बध्नाति प्रजानां
प्रजननाय ।

अथापि शंयुर्बाह्वस्पत्य उच्यते ।
तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं
यज्ञपतये ।

II. 6. 10. 2-3: शंयोरावृणीमहे इत्याह ।
शंयुमेव बाह्वस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति ।
गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये इत्याह ।

5. 11: यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति.....
यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति ।

II. 4. 14. 1: यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति
यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।

6. 8: सा मे सत्याशीर्देवेषु ।

III. 2. 7. 2: सा मे सत्याशीर्देवेषु ।

7. 24: अभिर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छ-
द्विवि[खलु वै] भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां
वृष्टिं नयन्ति यदा[खलु वै] असावादि-
त्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ।

II. 4. 10. 2: अभिर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति
मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
दित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति
धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति ।

8. 22: आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनु-
भाजाः ।

VI. 1. 5. 4: आत्मा वै प्रयाजाः
प्रजानुयाजाः ।

10. 5: यदरोकीतद्वदस्य रुद्रत्वम् । इति
हारिद्रविकम् ।

I. 5. 1. 1: सोऽरोकीत् । यदरोकीतद्वदस्य
रुद्रत्वम् ।

THE NIRUKTA.

11. 33: कुहूमहं सुकृतं विद्वानापसमस्मिन्यज्ञे
सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यास्ते देवि
हविषा विधेम ॥

12. 18: अधोरामः सावित्रः ।

.....कृकवाकुः सावित्रः ।

12. 41: अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त ।
तेनायजन्त । इति च ब्राह्मणम् ।

THE NIRUKTA.

1. 5: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।

1. 15: उरु प्रथस्व ।

1. 15: ओषधे त्रायस्वैनम् ।

स्वधिते मेनं हिंसीः । इत्याह हिंसन् ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

अमये समिध्यमानायानुब्रूहीति ।

2. 14: न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम् ।

3. 4: तस्मात् पुमान्दायादः । अदायादा स्त्री ।
इति विज्ञायते । तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति
न पुमांसम् । इति च ।

3. 20: नेमे देवा नेमेऽसुराः ।

3. 21: मास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।

कृतिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ।

4. 6: एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ।

THE TAITTIRĪYA SAMHITA.

III. 3. 11. 4: कुहूमहं सुभगां विद्वानाप-
समस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणान्तस्यास्ते देवि
हविषा विधेम ।

V. 5. 22. 1: अधोरामः सावित्रः ।

V. 5. 18. 1: कृकवाकुः सावित्रः ।

V. 7. 26. 1: अग्निः पशुरासीत् । तेनाय-
जन्त । स एतं लोकमयजत् ।

THE MAITRĀYANI SAMHITĀ.

I. 11. 6. Vol. I. p. 168: वायुर्वा
त्वा मनुर्वा त्वा ।

I. 1. 9: उरु प्रथस्व ।

I. 2. 1; III. 9. 3: ओषधे त्रायस्वैनम् ।

I. 2. 1; III. 9. 3: स्वधिते मेनं हिंसी-
रिति ।

II. 9. 9: असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि
भूम्याम् ।

I. 4. 11: अमये समिध्यमानायानुब्रूहि ।

III. 3. 1: न वै तत्र किं च न जग्मुषे कम् ।

IV. 6. 4: अथ यत्स्थालीं रिच्छन्ति न दारुमयं
तस्मात् पुमान्दायादः । रुद्रदायादाथ यत्स्थालीं
परास्यन्ति न दारुमयं तस्मात् स्त्रियं जातां
परास्यन्ति न पुमांसम् । अथ स्त्रिय एवाति-
रिच्यन्ते ।

IV. 7. 9: यदेषातिरिच्यते तस्मात् स्त्रियः
पुंसोऽतिरिच्यन्ते । तस्मात् स्त्रियं जातां परा-
स्यन्ति न पुमांसम् ।

I. 11. 9: नेमे देवा आसन्नेमेऽसुराः ।

I. 9. 4: मास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।

I. 10. 4: पिनाकहस्तः कृतिवासा अवततधन्वा ।

IV. 1. 9: सोऽपोऽङ्गारेणाभ्यपातयत्तत एकतो-
ऽजायत द्वितीयं ततो द्वितस्तृतीयं ततस्त्रितः ।

THE NIRUKTA.

4. 17: सुविते मा धाः ।
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।
4. 21: तच्छंशोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
5. 5: तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।
5. 11: अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमग्निगो ।
6. 16: तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् ।
7. 13: इन्द्राय वृत्रघ्ने ।
इन्द्राय वृत्रतुरे ।
इन्द्रायैहोमुचे ।
7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा देवता इति ।
7. 19: यत्तज्जातः पशूनविन्दत[इति] तज्जात-वेदसो जातवेदस्त्वम् । इति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति । इति च ।
7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।
असौ वा आदिष्योऽग्निवैश्वानरः ।
अयमेवाग्निवैश्वानर इति शाकपूणिः ।
7. 24: अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छ-द्विषि [खलु वै] भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा [खलु वै] असावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ।
8. 19: देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिमी रजिष्ठैः ॥
8. 20: वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

THE MAITRĀYANĪ SAMHITĀ.

- I. 2. 7: सुविते मा धाः ।
- IV. 13. 8: नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।
- IV. 13. 10: तच्छंशोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
- I. 10. 14: तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।
- IV. 13. 4: अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमी-ध्वमग्निगो ।
- IV. 13. 9: तं मेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टाम् ।
- II. 2. 11: इन्द्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालम् ।
इन्द्राय वृत्रतुरा एकादशकपालम् ।
...यद्वृत्रघ्ने....यद्वृत्रतुरे....
- II. 2. 10: इन्द्रायैहोमुचा एकादशकपालम् ।
- I. 4. 14: अग्निर्वै सर्वा देवताः ।
- I. 8. 2: यज्जातः पशूनविन्दत तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् ।
तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति ।
- II. 1. 2: अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् ।
- II. 1. 2: असौ वा आदि ३ लोऽग्निवैश्वानरः ।
- II. 1. 2: अग्निवैश्वानरः ।
- II. 4. 8: अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ मरुतोऽमुत-क्ष्यावयन्ति तां सूर्यो रश्मिभिरवर्षति ।
- IV. 13. 7: देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिमी रजिष्ठैः ॥
वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

THE NIRUKTA.

8. 20: स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा ।
स्वा वागाहेति वा ।
8. 22: ऋतवो वै प्रयाजाः ।
9. 42: देवी जोष्टी...वीतां यज ।
9. 43: देवी ऊर्जाहुती...वीतां यज ।
12. 13: कृकवाकुः सावित्रः ।
12. 14: जनं भगो गच्छति ।

THE NIRUKTA.

1. 5: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।
1. 10: सु विदुरिव ।
सु विज्ञायेते इव ।
1. 14: प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।
1. 15: उरु प्रथस्व ।
ओषधे त्रायस्वैनम् ।
स्वधिते मेनं हिंसीः ।
2. 14: न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च
नाकम् ।
3. 4: तस्मात्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।
3. 21: ग्रास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।
कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ।
4. 6: एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ।
4. 17: सुविते मा धाः ।
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।
5. 5: तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।
7. 13: इन्द्रायहोमुच इति ।
7. 24: अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छ-
दिवि [खलु वै] भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां
वृष्टिं नयन्ति यदा [खलु वै] असावादित्यो-
ऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ।

THE MAITRĀYAṆI SAMHITĀ.

- I. 8. 1. तं स्वा वागभ्यवदन्नुहुधीति ...स्वाहा ।
इति स्वा ह्येनं वागभ्यवदत्तस्वाहाकारस्य
जन्म ।
- I. 4. 12: ऋतवो वै प्रयाजाः ।
- IV. 13. 8.
- IV. 13. 8.
- III. 14. 15: कृकवाकुः सावित्रः ।
- I. 6. 12: जनं भगोऽगच्छत् ।

THE KĀTHAKA SAMHITĀ.

- XIII. 14: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।
- VIII. 3: न वै सु विदुरिव ।
- VI. 2: सु विज्ञायेते इव ।
- VIII 2: यदप्रथत तत्पृथिवी ।
- I. 8: उरु प्रथस्व ।
- II. 1: ओषधे त्रायस्वैनम् ।
- II. 1: स्वधिते मेनं हिंसीः ।
- XXI. 2: न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च
नाकम् ।
- XXVII. 9: तस्मात्त्रियं जातां परास्यन्ति न
पुमांसम् ।
- IX. 9: ग्रास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।
- IX. 7: कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ।
- XXXI. 7: सोऽपोऽङ्गारेणाभ्यपातयत्तत एक-
तोऽजायत द्वितीयं ततो द्वितस्तृतीयं ततस्त्रितः ।
- II. 8: सुविते मा धाः ।
- XIX. 13: नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।
- XXXVI. 8: देवा वै वृत्रस्य मर्म नावि-
न्दंस्तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।
- X. 9: इन्द्रायहोमुच एकादशकपालम् ।
- XI. 10: अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति धाम-
च्छदिव भूत्वा वर्षति मरुतसृष्टां वृष्टिं नयन्ति ।
यदासा आदित्योऽर्वाद् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ
वर्षति ।

THE NIRUKTA.

8. 4: आप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम् ।

8. 19: देवेभ्यो वनस्पते हवीषि
हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय
ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

8. 20: वनस्पते रशनया नियूय
पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवत्रा दिधिषो हवीषि
प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

खाहाकृतयः । खाहेलेतसु आहेति वा ।
खा वागाहेति वा ।

8. 22: प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजाः ।
आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजाः ।

9. 42: देवी जोष्टी...वीतां यज ।

9. 43: देवी ऊर्जाहुती...वीतां यज ।

10. 5: यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।

11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः ।
योत्तरा सा राका ।

11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली ।
योत्तरा सा कुहूः ।

12. 13: अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा
रमणायोपेयते न धर्माय ।

THE NIRUKTA.

1. 8: तद् यदाभिर्द्वित्रमशकृदन्तुं तच्छकरीणां
शकरीत्वमिति विज्ञायते ।

1. 16: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च
ब्राह्मणम् ।

2. 24: विश्वामित्रः सर्वमित्रः ।

THE KATHAKA SAMHITA.

XXVI. 9: स एता आप्रीरपश्यत्तामिरात्मा-
नमाप्रीणीत ।

XVIII. 21: देवेभ्यो वनस्पते हवीषि
हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय-
र्तस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥
वनस्पते रशनयाभिधाय
पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दिधिषो हवीषि
प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

VI. 1: खा वागैष्ट जुहुधीति स इतः पर्यमृष्ट
तत्खाहेत्यजुहोत्तस्मादेषैवमाहुतिस्खा ह्येनं
वागैष्ट ।

XXVI. 9: प्राणा वै प्रयाजाः ।

XXIII. 9: आत्मा वै प्रयाजाः प्रजानुयाजाः ।

XIX. 13.

XIX. 13.

XXV. 1: यत्समरुजत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।

XII. 8: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा
सा राका ।

या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा
कुहूः ।

XXII. 7: अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न
रामामुपेयात् । द्वितीयं चित्वा नान्येषां
त्रियस्तृतीयं चित्वा न कांचन ।

THE AITAREYA BRĀHMANA.

V. 7. 3: यदिमौल्लोकान्प्रजापतिः सृष्टुदं सर्व-
मशकरोद् यदिमं किंच तच्छकरीणांभवस्तच्छ-
करीणां शकरीत्वम् ।

I. 4. 9: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति ।

XXIX. 4. 18: तद् वैश्वामित्रम् । विश्वस्य
ह वै मित्रं विश्वामित्र आस । विश्वं ह्यसौ
मित्रं भवति ।

THE NIRUKTA.

3. 17: अङ्गारेष्वाङ्गिराः ।

4. 27: पंचर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिबिरयोः समासेन ।

4. 27: षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।

4. 27: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ।

5. 11: अग्निगो शमीध्वं सुशमी शमीध्वं शमीध्वमग्निगविति ।

7. 5. 8: तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ।

7. 5: अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो बान्तरिक्षस्थानः सूर्यो ब्रुस्थानः ।

7. 8: अथैतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः प्रातः-सवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ।

7. 10: अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशः स्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने ।

THE AITAREYA BRĀHMAṆA.

XIII. 10. 2: येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ।

I. 1. 14: पंचर्तवो हेमन्तशिबिरयोः समासेन । तावान्संवत्सरः ।

II. 17. 2: त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि ।

II. 17. 4: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः ।

II. 7. 11: अग्निगो शमीध्वं सुशमी शमीध्वं शमीध्वमग्निगा ३ उ इति ।

II. 17. 17: तिस्रो देवता अन्वाह ।

II. 17. 17: त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव...

V. 32. 1: तेभ्योऽमिततेभ्यस्त्रीणि ज्योतीष्य-जायंत । अग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरं-तरिक्षादादित्यो दिवः ।

II. 32. 1: अग्निरिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी...

III. 13. 1: प्रजापतिवै...छंदांसि...व्यभजत् स गायत्रीमेवाग्नये...प्रातःसवनेऽभजत् ।

IV. 29. 1: अग्निवै देवता प्रथममहर्वहति त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं साम गायत्री छंदः... यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते । यदयं लोको-ऽभ्युदितो यद्वाथन्तरं यद्वायत्रं...एतानि वै प्रथमस्याहो रूपाणि ।

VIII. 12. 4:...त्वा गायत्रेण छंदसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना रोहन्तु ।

II. 32. 1: इन्द्र इति माध्यन्दिनस्य ।

III. 13. 1: त्रिष्टुभमिन्द्राय...माध्यन्दिने ।

IV. 31. 1: इन्द्रो वै देवता द्वितीयमहर्वहति । पञ्चदशः स्तोमो बृहत् साम त्रिष्टुप् छन्दः... यन्मध्ये पदे देवता निरुच्यते । यदन्तरिक्षमभ्युदितं यद्वाहंतं यत्त्रैष्टुभं...एतानि वै द्वितीयस्याहो रूपाणि ।

VIII. 12. 4: रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा पंचदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना रोहन्तु ।

THE NIRUKTA.

THE AITAREYA BRĀHMAṆA.

7. 11: अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोक-
स्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशः स्तोमो वैरूपं
साम ये च देवगणाः समान्नाता उत्तमे
स्थाने...।

7. 11: शरदनुष्टुबेकविंशः स्तोमो वैराजं सामेति
पृथिव्यायतनानि ।

7. 11: हेमन्तः पंक्तित्रिणवः स्तोमः शाकरं
सामेत्यन्तरिक्षायतनानि ।

7. 11: शिशिरोऽतिछंदास्त्रयस्त्रिंशः स्तोमो रैवतं
सामेति द्युमक्तीनि ।

7. 12: पंक्तिः पञ्चपदा ।

7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा
देवताः । इति

7. 23: तामनुकृतिं होताग्निमास्ते शस्त्रे वैश्वान-
रीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते ।

7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो
भवति ।

II. 32. 1: सूर्य इति तृतीयसवनस्य ।

III. 13. 1: जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदि-
त्येभ्यस्तृतीयसवने ।

V. 1. 1: विश्वे वै देवा देवतास्तृतीयमहर्व-
हन्ति । सप्तदशः स्तोमो वैरूपं साम जगती
छंदः...यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ
लोकोऽभ्युदितो यद्वैरूपं यज्जागतं...एतानि वै
तृतीयस्याहो रूपाणि ।

VIII. 12. 4: आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा
सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्ना रोहन्तु ।

V. 4. 1: एकविंशः स्तोमो वैराजं सामानुष्टुप्
छंदः...यद्वैराजं यदानुष्टुभं...प्रथमस्याहो
रूपम् ।

VIII. 12. 4: विश्वे त्वा देवा आनुष्टुमेन
छंदसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना
रोहन्तु ।

V. 6. 1: त्रिणवः स्तोमः शाकरं साम पंक्ति-
श्छंदः...यच्छाकरं यत्पांक्तं...द्वितीयस्याहो
रूपम् ।

VIII. 12. 4: आप्याश्च देवाः पांक्तेन छंदसा
त्रिणवेन स्तोमेन शाकरेण साम्ना रोहन्तु ।

V. 12. 1: त्रयस्त्रिंशः स्तोमो रैवतं सामातिछं-
दाश्छंदः...यद्वैवतं यदतिछंदा...तृतीयस्याहो
रूपम् ।

VIII. 12. 4: मरुतश्च त्वांगिरसश्च देवा
अतिछंदसा छंदसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन
साम्ना रोहन्तु ।

V. 19. 6: पञ्चपदा पंक्तिः...

I. 1. 4. अग्निर्वै सर्वा देवताः ।

XII. 3. 4: स वैश्वानरीयेणाग्निमाहुतं प्रत्यं-
पद्यत ।

VII. 9. 1: सोऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं
पुरोळाशं निर्वपेत् ।

THE NIRUKTA.

7. 26: मातरिश्वा वायुः ।
 8. 4: आप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम् ।
 8. 22: प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् ।
 8. 22: यस्य देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् ।
 11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ।
 11. 31: या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।
 12. 8: सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राहो प्रजापतये वा । इति च ब्राह्मणम् ।
 12. 41: अग्निनामिमयजन्त देवाः । अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त । तेनायजन्त । इति च ब्राह्मणम् ।

THE NIRUKTA.

1. 8: तद् यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते ।
 1. 9: पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।
 4. 27: षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
 6. 31: अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ।
 7. 5. 8: तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ।
 7. 5: यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति

THE AITAREYA BRĀHMAṆA.

- X. 6. 7: प्राणो मातरिश्वा ।
 II. 4. 1: आप्रीभिराप्रीणाति ।
 I. 11. 3: प्राणा वै प्रयाजाः प्रयाजानुयाजाः ।
 1. 17. 14: प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते य इमे शीर्षेण प्राणास्ते प्रयाजा येऽनाब्रस्तेऽनुयाजाः ।
 III. 8. 1: यस्य देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन् ।
 VII. 11. 2: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राका ।
 VII. 11. 3: या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूः ।
 IV. 7. 1: प्रजापतिर्वै सोमाय राहो दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् ।
 I. 16. 36: यदग्निनामिमयजन्त ।
 I. 16. 38: तेऽग्नेऽग्निनामिमयजन्त ।
 I. 16. 39: तेऽग्नेऽग्निनामिमयजन्त ।
 I. 16. 12: रक्षांसि वा एनं तद्व्यालभन्ते ।
 I. 16. 40: सैषा स्वर्ग्याहुतिर्यदभ्याहुतिः ।

THE KAUSĪTAKI BRĀHMAṆA.

- XXIII. 2: एताः शक्य एताभिर्वा इन्द्रो वृत्रमशकद्धन्तुं तद्याभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तस्माच्छक्यः ।
 XVII. 4: पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।
 III. 2: त्रीणि वै षष्ठिशतानि संवत्सरस्याहं तत्सामिधेनीभिः संवत्सरस्याहान्याप्नोति ।
 VI. 13: तस्मादाहुरदन्तकः पूषा करम्भभाग इति ते देवा ऊचुः ।
 VIII. 8: ता वै तिस्रो देवताः ।
 I. 1: अस्मिन् वै लोके उभये देवमनुष्या आसुः ।

THE NIRUKTA.

KAUṢĪTAKI BRĀHMAṆA.

7. 8: अथैतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः प्रातः-
सवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं
साम ।

ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ।

7. 10: अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोको
माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् ।

पञ्चदशः स्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः
समाम्नाता मध्यमे स्थाने ।

अथास्य कर्म रसानुदानं वृत्रवधो या च का
च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् ।

7. 11: अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोक-
स्तृतीयसवनं वर्षा जगती ।

VIII. 9: गायत्र्यावाग्नेय्यौ गायत्रोऽयं
लोकः....।

XII. 4: गायत्री प्रातःसवनं वहति ।

XIV. 1: अग्निर्ज्योतिः...तदिमं लोकं लोका-
नामाप्नोति प्रातःसवनं यज्ञस्य ।

XIV. 3: अस्मिँल्लोके गायत्रोऽयमग्निरध्युढः ।

XIV. 5: अग्नेरग्रे प्रातःसवनमासीत् ।

XXII. 1: प्रथममहरयमेव लोक आयतनेना-
भिर्गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम...

प्रथमे पदे सदेवम् ।....

प्रथमस्याहो रूपमिमं लोकं...गायत्री छन्द-
स्त्रिवृत् स्तोमं रथन्तरं साम प्राचीं दिशं
वसन्तमृतूनां वसून्देवान्देवजातमग्निमधिप-
तिम् ॥ १ ॥

VIII. 9: त्रिष्टुभा सौम्यौ त्रैष्टुभोऽन्तरि-
क्षलोकः....

XIV. 1: इन्द्रो ज्योतिः...तदन्तरिक्षलोकं
लोकानामाप्नोति माध्यन्दिनं सवनं यज्ञस्य ।

XIV. 3: त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षलोके त्रैष्टुभो वायुर-
ध्युढः ।

XIV. 5: इन्द्रस्य माध्यन्दिनं सवनम् ।

XXII. 2: द्वितीयमहरन्तरिक्षलोकं आयत-
नेनेन्द्रस्त्रिष्टुप् ।

पञ्चदशः स्तोमो बृहत्साम...मध्यमे पदे सदेवम्
...अन्तरिक्षलोकं द्वितीयेनाहामुवन्ति त्रिष्टुभं
छन्दः पञ्चदशं स्तोमं बृहत्साम दक्षिणां दिशं ग्री-
ष्ममृतूनां मरुतो देवान्देवजातमिन्द्रमधिपतिम् ॥

XVI. 1: बलं वै वीर्यं त्रिष्टुब्जमेव तद्वीर्यं
यजमाने दधाति ।

XXII. 2: यद्वै प्रत्यक्षमस्पृष्टं तत्कुर्वद्धतवद-
ञ्जवद्वृत्रहवद्वृषण्वद्वद्विषतिस्थितम् ।

VIII. 9: जगत्सौ वैष्णव्यौ जागतोऽसौ
लोकः....

XIV. 1: सूर्यो ज्योतिः...तदसुं लोकं
लोकानामाप्नोति तृतीयसवनं यज्ञस्य ।

THE NIRUKTA.

KAUṢĪTAKI BRĀHMAṆA.

7. 11: सप्तदशः स्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः
समाम्नाता उत्तमे स्थाने ।

शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथि-
व्यायतनानि ।

हेमन्तः पंक्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्रं सामेत्यन्त-
रिक्षायतनानि ।

7. 12: पंक्तिः पञ्चपदा ।

7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।

7. 23: असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः । इति ।

7. 24: अस्ति हि सौर्य एककपालः...।

7. 17: समुद्राच्छेषोऽद्भ्य उदेति । इति च
ब्राह्मणम् ।

8. 4: आप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम् ।

8. 22: ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजाः ।
इति च ब्राह्मणम् । पशवो वै प्रयाजाः पशवो-
ऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजाः । इति
च ब्राह्मणम् ।

10. 32: आदित्योऽपि सवितोच्यते ।

XIV. 3: जागतेऽमुष्मिँल्लोके जागतोऽसावादि-
त्योऽध्युहः ।

XVI. 1; XXX. 1: ...आदित्यानां तृती-
यसवनम् ।

XXII. 3: तृतीयमहरसावेव लोक आयतनेन
वरुणो जगती सप्तदशः स्तोमो वैरूपं साम...
उत्तमे पदे सदेवम् ।

XXII. 5: यथा वै...अमुं लोकं तृतीयेनाह्वा-
मुवन्ति जगतीं छन्दः सप्तदशं स्तोमं वैरूपं
साम प्रतीचीं दिशं वर्षा ऋतूनामादित्यान्देवा-
न्देवजातं वरुणमधिपतिम् ।

XXII. 9: चतुर्थेनाह्वामुवन्त्यनुष्टुभं छन्द
एकविंशं स्तोमं वैराजं सोमोदीचीं दिशं
शरदमृतूनां...वृहस्पतिं च चन्द्रमसं चाधिपती ।

XXIII. 3: पञ्चमेनाह्वामुवन्ति पंक्तिं छन्द-
स्त्रिणवं स्तोमं शाक्रं साम...हेमन्तमृतूनां
मरुतो देवान्देवजातं रुद्रमधिपतिम् ।

XI. 2: अथ वै पंक्तेः पञ्चपदानि ।

I. 3, 4. XIII. 2; XIX. 4. 7:
पञ्चपदा पंक्तिः ।

IV. 3: द्वादशकपालमसौ वै वैश्वानरः ।

IV. 3: असौ वै वैश्वानरो योऽसौ तपति ।

V. 8: अथ यत्सौर्य एककपालः ।...

XXV. 1: समुद्राच्छेषोऽद्भ्य उदेति ।

X. 3: आप्रीभिराप्रीणाति...तमस्यैताभिराप्रीभि-
राप्रीणाति तद्यदाप्रीणाति तस्मादाप्रियो नाम ।

III. 4: ऋतवो वै प्रयाजा ऋतूनेव तत्प्रीणाति ।
.....पशवो वै प्रयाजाः ।

VII. 1: प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः ।

x. 3: प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः ।

VII, 6: असौ वै सविता योऽसौ तपति ।

THE NIRUKTA.

11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ।

11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।

12. 8: सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति ब्राह्मणम् ।

12. 14: अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते प्राश्नित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् ।

THE NIRUKTA.

7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा देवताः । इति ।

11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ।

11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।

THE NIRUKTA.

1. 15: ऊरु प्रथस्वेति प्रथयति ।

1. 15: अथापि जानन्तं संप्रेषयति । अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ।

3. 8: सोर्देवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते ।

3. 20: नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः ।

3. 20: नेमानि क्षत्राणि ।

THE KAUSĪTAKI BRĀHMAṆA.

iii. 1: पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्ग्यमुत्तरा-मिति कौषीतकम्... उत्तरां पौर्णमासीमुपवसेत् । अनिर्ज्ञाय पुरस्तादमावास्यायां चन्द्रमसं यदुप-वसति तेन पूर्वा प्रीणाति यद्यजते तेनोत्तरामु-त्तरामुपवसेत् । उत्तरामु ह वै समुद्रो विजते सोममनु...

xviii. 1: अथ यत्र ह तत् सविता सूर्या प्राय-च्छत् सोमाय राज्ञे यदि वा प्रजापतेः ।

vi. 13: तद् भगाय परिजहुस्तस्याक्षिणी निर्ज-घान तस्मादाहुरन्धो भग इति ।

THE ŚADVIMS'Ā BRĀHMAṆA.

iii. 7: अग्निवै सर्वा देवताः ।

IV. 6: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राका ।

IV. 6: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूः ।.....पुष्ये चानुमतिर्ज्ञेया सिनीवाली तु द्वापरे । खार्वायां तु भवेद्राका कृतपर्वे कुहूर्भवेत् । [नूतने ?] चानुमतिं विद्याद् यस्मिन् दृश्येत् सा सिनीवाली । राकायां तु सम्पूर्णश्चन्द्रस्तु कुहूर्न दृश्येत् ।

THE TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA.

III. 2. 8. 4: उरु प्रथस्व ।

III. 3. 7. 1: अग्नये समिध्यमानायानुब्रूही-त्याह ।

II. 3. 8. 2: तेनासुनाऽसुरानसृजत । तदसु-राणामसुरत्वम् ।

II. 3. 8. 4: दिवा देवत्राऽभवत् । तदनु देवानसृजत । तद्देवानां देवत्वम् ।

I. 5. 2. 5, 6: अमुं स लोकं नक्षते । तन्नक्ष-त्राणां नक्षत्रत्वम् । देवग्रहा वै नक्षत्राणि ।... यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि तानि नक्षत्राणि ।

II. 7. 18. 3: न वा इमानि क्षत्राण्यभूव-न्निति । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् ।

THE NIRUKTA.

1. 7: दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः ।
व्युद्धं समर्धयतीति ।

1. 15: प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।

1. 15: ओषधे त्रायस्यैनम् ।

स्वधिते मेनं हिंसीः । इत्याह हिंसन् ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ।

2. 6: अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते
...आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति ।
सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।

2. 10: समुद्द्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्ये-
नमापः ।

3. 4: अज्ञादज्ञात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

3. 16: तथा पशुः पश्यतेः ।

4. 21: अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते । तच्छं-
योरारवृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।

THE ŚĀTAPATHA BRĀHMAṆA.

II. 2. 2. p. 146: स एष यज्ञो हतो
न ददक्षे । तं देवा दक्षिणामिरदक्षयंस्तद्यदेनं
दक्षिणामिरदक्षयंस्तस्माद् दक्षिणा नाम ।...
अथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद् दक्षिणा
ददाति ।

VI. 1. 3. 7. p. 505: तद् भूमिरभवत् ।
तामप्रथयत् । सा पृथिव्यभवत् ।

III. 1. 2. 7: ओषधे त्रायस्तेति वज्रो वै
क्षुरः । तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ।
अथ क्षुरेणाभिनिदधाति ।

III. 1. 2. 7: स्वधिते मेनं हिंसीरिति
वज्रो वै क्षुरः । तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न
हिनस्ति । The passage is repeated
in III. 6. 4. 10. and III. 8.
2. 12. verbatim reading परशुः
and असिः for क्षुरः respectively.

II. 5. 2. 9: अथाध्वर्युरेवाह । अग्नये समिध्य-
मानायानुब्रूहीति ।

IX. 4. 1. 9: सुषुम्ण इति । सुयज्ञिय
इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो
रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरस
इति चन्द्रमा ह गन्धर्वः ।

XIV. 2. 2. 2. p. 1035: अयं वै समुद्रो
योऽयं पवत एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि समुद्द्रवन्ति ।

XIV. 9. 4. 8. p. 1106: स यामिच्छेत् ।
कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं
संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदज्ञादज्ञात्स-
म्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमज्ञकषायो-
ऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ।

VI. 2. 1. 4: यदपश्यत्तस्मादेतै पशवस्तेष्वे-
तमपश्यत्तस्मादेवैते पशवः ।

I. 9. 1. 24-27: अथ शम्भोराह । शम्भु-
र्है वै बार्हस्पत्यः ।...तच्छंयोरारवृणीमहे...
गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतयेऽइति ।

THE NIRUKTA.

4. 27: पञ्चतैवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्त-
शिबिरयोः समासेन ।

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ।

6. 31: पूषेत्यपरम् । सोऽदन्तकः । अदन्तकः
पूषा । इति च ब्राह्मणम् ।

7. 5: अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्ष-
स्थानः सूर्यो द्युस्थानः ।

7. 14: अग्निः कस्मात् । अग्रणी भवति । अग्रं
यज्ञेषु प्रणीयते ।

7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा
देवताः ।

7. 23: अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः ।

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो
भवति ।

7. 24: बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति ।
पृथिवी वैश्वानरः । संवत्सरो वैश्वानरः । ब्राह्मणो
वैश्वानरः ।

7. 26: मातरिश्वा वायुः ।

8. 10: उषासानक्ता । उषाश्च नक्ता च ।

8. 22: छन्दांसि वै प्रयाजाच्छन्दांस्यनुयाजा
इति च ब्राह्मणम् ।

ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति
च ब्राह्मणम् ।

THE ŚĀTAPATHA BRĀHMAṆA.

I. 7. 2. 8: पञ्चतैवः संवत्सरस्य । and
also in XII. 3. 2. 1.

XII. 3. 2. 3: त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च
संवत्सरस्य रात्रयः ।...अत्र तत्समं त्रीणि च
शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि ।

XII. 3. 2. 4: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
संवत्सरस्याहोरात्राणि ।

I. 7. 4. 7: तत्पूष्णे पर्याजहुस्तत्पूषा प्राश तस्य
दतो निर्जघान तथेन्नूनं तदास तस्मादाहुर-
दन्तकः पूषेति ।

XI. 2. 3. 1: तद् देवान् सृष्ट्वा...व्यारोह्य-
दस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव
सूर्यम् ।

II. 2. 4. 2: तद्वाऽएनमेतदग्रे देवानाम-
जनयत । तस्मादभिरग्निर्ह वै नामैतद्यदभिरिति
स जातः पूर्वं प्रेयाय यो वै पूर्वं एत्यग्रऽएतीति
वै तमाहुः सोऽएवास्यामिता ।

VI. 1. 1. 11: सोऽभिरसृज्यत स यदस्य
सर्वस्याग्रमसृज्यत तस्मादभिरग्निर्ह वै तमभि-
रित्याचक्षते ।

I. 6. 2. 8: सोऽग्निमेव प्राप्य संवभूव...सर्वा
विद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वा श्रीम् ।

IX. 3. 1. 25: स यः स वैश्वानरोऽसौ स
आदित्यः ।

VI. 6. 1. 5: वैश्वानरो द्वादशकपालः ।

XIII. 3. 8. 3: इयं(पृथिवी) वै वैश्वानरः ।

V. 2. 5. 15; VI. 6. 1. 5. संवत्सरो
वैश्वानरः ।

VI. 4. 3. 4: अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं
पवते ।

VI. 7. 2. 3: अहोरात्रे वै नक्तोषासा ।

I. 3. 2. 9: छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति । अनुया-
जेभ्यो हि तद् गृह्णाति । छन्दांसि ह्यनुयाजाः ।

I. 3. 2. 8: ऋतुभ्यस्तद् गृह्णाति । प्रयाजेभ्यो
हि तद् गृह्णाति । ऋतवो हि प्रयाजाः ।

THE NIRUKTA.

8. 22: प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा
इति च ब्राह्मणम् ।
9. 20: उरु मे कुर्वित्यब्रवीत् । तदुल्लखलमभवत् ।
उरुकरं वैततदुल्लखमित्याचक्षते परोक्षेणेति च
ब्राह्मणम् ।
9. 24: पितुरित्यन्नाम ।
9. 26: आप आप्रोतेः ।
10. 5: यदरोदीत्तद्ब्रुवस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् ।
10. 7: अग्निरपि रुद्र उच्यते ।
10. 8: तद् यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्ये-
न्द्रत्वम् । इति विज्ञायते ।
10. 26: विश्वकर्मा...सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि
जुह्वांचकार । स आत्मानमप्यन्ततो
जुह्वांचकार ।
10. 31: सविता सर्वस्य प्रसविता ।
12. 14: अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृतो न दृश्यते ।
प्राशिन्नमस्याक्षिणी निर्जघान । इति च
ब्राह्मणम् ।

THE NIRUKTA.

1. 15: ओषधे त्रायस्वैनम् ।

स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।

इत्याह हिंसन् ।

THE S'ATAPATHA BRĀHMAṆA.

- XI. 2. 7. 27: प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना
अनुयाजाः ।
- VII. 5. 1. 22: उरु मे करदिति तस्मादुरु-
करम् । उरुकरं ह वै तदुल्लखलमित्याचक्षते
परोक्षम् ।
- I. 9. 2. 20: अन्नं वै पितुः ।
- VI. 1. 1. 9: यदाप्रोत्तस्मादापः ।
- IX. 1. 1. 6: सोऽरोदीत्तस्य नान्यश्रूणि
प्राक्कन्दंस्तान्यस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्त एव
शतशीर्षा रुद्रः समभवत् ।
- V. 2. 4. 13: यो वै रुद्रः सो अग्निः ।
- VI. 1. 1. 2: एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मभ्यत
इन्द्रियेणैन्द्र यदैन्द्र तस्मादिन्द्र इन्धो ह वै
तमिन्द्र इत्याचक्षते ।

- XIII. 7. 1. 1: तदैक्षत न वै तपस्यानन्य-
मस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वाणि भूतानि
चात्मनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा
भूतानि चात्मनि...सर्वमेधे सर्वाग्नेधान्हुत्वा
सर्वाणि भूतानि...पर्येति ।

- I. 1. 2. 17: सविता वै देवानां प्रसविता ।

- I. 7. 4. 6: तद् भगाय दक्षिणत आसीनाय
पर्याजहुः । तद् भगोऽवेक्षांचक्रे । तस्याक्षिणी
निर्देदाह ।...तस्मादाहुरन्धो भग इति ।

THE MANTRA BRĀHMAṆA.

- I. 6. 5: ओषधे त्रायस्वैनम् ओषध इति ।
दर्भरूप उपधिर्देवता ।

- I. 6. 6: स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।

स्वधित इति । स्वधितिर्देवता ।

The following 2 stanzas are quoted by Sāyanācārya in the in-
troductory remarks of his commentary on the Mantra Brāhmaṇa.

स्थाणुरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनमाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

Of. N. 1. 18.

Daivata Brāhmaṇa of the Sāmaveda

III. Khaṇḍa

THE NIRUKTA.

N. 7. 12: गायत्री गायते: स्तुतिकर्मणः ।
त्रिगमना वा विपरीता । गायतो मुखादुदपत-
दिति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्क्ष्णाता भवति ।
स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । उष्णीषिणी वेल्यौ-
पमिकम् । उष्णीषं स्नायते: । ककुप् ककुभिनी
भवति । ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा ।
अनुष्टुबनुष्टोभनात् । गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं
चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ।
बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्
स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् । तीर्ण-
तमं छन्दः । त्रिवृद्रजस्तस्य स्तोभतीति वा ।
यत्त्रिरस्तोभतत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्स्वमिति विज्ञा-
यते ॥ १२ ॥

N. 7. 13: जगती गततमं छन्दः । जलवर-
गतिर्वा । जलाल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् ।
विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा ।
विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराधनाद्नाक्षरा विप्रा-
पणादधिकाक्षरा । पिपीलिकामध्येल्यौपमिकम् ।
पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ।

THE NIRUKTA.

1. 16: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च
ब्राह्मणम् ।

2. 10: समुद्भवन्त्यस्मादापः । समभिद्रव-
न्त्येनमापः ।

4. 27: ऋतुः संवत्सरः ।

KHAṆḌA III.

अथातो निर्वचनम् । १ । गायत्री गायते:
स्तुतिकर्मणः । २ । गायतो मुखादुदपतदिति
ह ब्राह्मणम् । ३ । उष्णिगुत्क्ष्णानास्निह्यतेर्वा
कान्तिकर्मणोऽपि वोष्णीषिणी वेल्यौपमिकम् । ४ ।
ककुप् ककुद्रूपिणील्यौपमिकम् । ५ । ककुप् च
कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा । ६ । अनुष्टुबनुष्टो-
भनात् । ७ । अन्वस्तौदिति ह ब्राह्मणम् । ८ ।
पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः । ९ । पिपीलिक-
मध्येल्यौपमिकम् । १० । बृहती बृंहतेर्बृहदि-
कर्मणः । ११ । विराड् विरमणाद्विराजनाद्वा । १२ ।
पङ्क्तिः पञ्चिनी पञ्चपदा । १३ । त्रिष्टुप् स्तोभ
इत्युत्तरपदा । १४ । का तु त्रिता स्यातीर्णतमं
छन्दो भवति । १५ । त्रिवृद्रजस्तस्य स्तोभ-
मित्यौपमिकम् । १६ ।

जगती गततमं छन्दो जज्जगतिर्भवति क्षि-
प्रगतिर्जज्जमला(?) कुर्वन्नसृजतेति ह ब्राह्मणम्
। १७ । This passage is cited by
Gune in Bhand. Comm. Vol.
p. 51.

GOPATHA BRĀHMAṆA.

II. 2. 6; p. 171: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं
यद् रूपसमृद्धं यत्कर्मक्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति ।

I. 1. 7; p. 7: तद् यत्समवद्रवन्त तस्मात्
समुद्र उच्यते ।

I. 5. 5: ऋयो वा ऋतवः संवत्सरस्य ।

THE NIRUKTA.

GOPATHA BRĀHMANA.

4. 27: षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-
स्याहोरात्राः ।

7. 8: अथैतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः प्रातः-
सवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोम रथन्तरं
साम ।

I. 5. 5; p. 119: त्रीणि च ह वै शतानि
षष्टिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि ।...सप्त च ह वै
शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च रात्रयश्च ।

I. 1. 29; p. 21: किं देवतमिति । ऋचा-
मग्निर्देवतम् । तदेव ज्योतिर्गायत्रं छन्दः
पृथिवीस्थानम् ।

I. 1. 17; p. 13: तस्य प्रथमया...पृथिवी-
मग्निम्...गायत्रं छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं...वसन्त-
मृतम्.....।

I. 2. 24; p. 62: पृथिवी वा ऋचामायतन-
मग्निर्देवता गायत्रं छन्दः.....।

II. 3. 12; p. 199: अथातः...प्रातःसवनम्
.....स आग्नेय्या गायत्र्याज्यं प्रत्यपद्यत ।

II. 3. 10; p. 196: पुरस्तात् प्रातःसवने
...उक्थं...शस्त्वा चतुरक्षरम्.....चतुरक्षरं
तदष्टाक्षरं संपद्यते । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्रीमेवैतत् ।

II. 3. 16; p. 202: गायत्रं हि प्रातःसवनं
...परिदधति ।.....अयं वै लोकः प्रातः-
सवनम् । तस्य...पञ्चोक्थानि ।

7. 10: अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोको
माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदश स्तोमो
बृहत्साम ।

I. 1. 29: यजुषां वायुर्देवतम् । तदेव ज्योति-
स्त्रैष्टुभं छन्दोऽन्तरिक्षं स्थानम् ।

I. 1. 18: तस्य द्वितीयया...अन्तरिक्षम् ।

I. 1. 17: वायुं...त्रैष्टुभं छन्दः पञ्चदशं स्तोमं
...ग्रीष्ममृतम् ।

I. 2. 24: अन्तरिक्षं वै...आयतनं वायुर्देवता
त्रैष्टुभं छन्दः.....।

II. 3. 10: माध्यन्दिने...त्रिष्टुभमेवैतत् ।

II. 3. 12: तं माध्यन्दिने पवमाने...स
ऐन्द्रया त्रिष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत ।

II. 4. 4: ऐन्द्रं हि त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं
सवनम् ।...अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनम्।
...पञ्चोक्थानि माध्यन्दिनस्य सवनस्य ।

THE NIRUKTA.

GOPATHA BRĀHMAṆA.

7. 11: अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोक-
स्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशः स्तोमः ।

I. 1. 29: साम्नामादित्यो दैवतम् तदेव ज्योति-
र्जागतं छन्दो द्यौः स्थानम् ।

I. 1. 19: तस्य तृतीयया...दिवमादित्यं...
जागतं छन्दः सप्तदशं स्तोमं...वर्षा ऋतुम्...।

I. 2. 24: द्यौर्वै...आयतनमादित्यो देवता
जागतं छन्दः.....।

II. 3. 10: तृतीयसवने...जगतीमेवैतत् ।

II. 4. 18: जागतं हि तृतीयसवनम्...असौ
वै लोकस्तृतीयसवनम् ।

7. 12: पङ्क्तिः पञ्चपदा ।

I. 3. 8: अथ यः पङ्क्तिः पञ्चपदाम् ।

I. 3. 10: अथ या पङ्क्तिः पञ्चपदा ।

I. 4. 24: इति होवाच पञ्चपदा पङ्क्तिः ।

7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा
देवता इति ।

II. 1. 12: अग्निर्वै सर्वा देवताः ।

7. 23: अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः ।

I. 2. 20: ब्राह्मणो ह वा इममग्निं वैश्वानरं
वभार । सोऽयमग्निर्वैश्वानरः....। अथायमीक्षते-
ऽग्निर्जातवेदा ब्राह्मणद्वितीयो ह वा अयमिद-
मग्निर्वैश्वानरो ज्वलति ।

8. 22: यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तां मनसा
ध्यायेद् वषट्करिष्यन् ।

II. 3. 4: यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां
मनसा ध्यायन् वषट्कुर्यात् ।

11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा
सा राकेति विज्ञायते ।

II. 1. 10: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमति-
र्योत्तरा सा राका ।

11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली
योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।

या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
सा कुहूः ।

12. 14: अन्धो भग इत्याहुः ।

II. 1. 2: तस्मादाहुर्न्धो वै भग इति ।

THE NIRUKTA.

THE AITAREYA ĀRANYAKA.

4. 27: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ।

III. 2. 1: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
संवत्सरस्याहोरात्राः ।

THE NIRUKTA.

THE TAITTIRĪYA ĀRANYAKA.

2. 11: तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभू-
भ्यानर्षत् ऋषयोऽभवन् । तद्वीणामृषित्वमिति
विज्ञायते ।

II. 9: तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभूभ्यानर्षत् ऋष-
योऽभवन् । तद्वीणामृषित्वम् ।

THE NIRUKTA.

SARVĀNUKRAMAṆĪ.

N. 1. 2: कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ।

N. 1. 15: अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो
न विद्यते...स्वार्थसाधकं च ।

N. 1. 20: नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान्देवम-
नुष्यस्थानेषु ।

N. 2.10,11: cf.

N. 2. 11: ऋषिदर्शनात्

N. 2. 24: स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा
भवतेति ।

N. 5. 13: उर्वश्यप्सरा...तस्या दर्शनान्मित्रा-
वरुणयो रेतश्चस्कन्द ।

N. 7. 1: तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां
देवतानां तदैवतमित्याचक्षते.

N. 7. 1: यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामर्थपत्य-
मिच्छन्स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति ।

N. 7. 3: एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रद-
ष्टयो भवन्ति ।

N. 7. 3: एवमक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा
च ।

N. 7. 4: माहाभाग्याद्देवताया एक आत्मा
बहुधा स्तूयते । एवमस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्य-
ङ्गानि भवन्ति...आत्मजन्मान आत्मैवैषां
रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुधमात्मेषव आत्मा
सर्वं देवस्य ।

N. 7. 5: तिष्ठ एव देवता इति नैरुक्ताः ।
अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्ष-
स्थानः । सूर्यो द्युस्थानः ।.....अपि वा
कर्मपृथक्त्वात्...अपि ना पृथगेव स्युः पृथग्वि-
स्तृतयो भवन्ति तथाभिधानानि ।

N. 7. 12: छन्दांसि छादनात्

Paribhāṣā 1. न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तक-
र्मप्रसिद्धिः ।

मन्त्राणां ब्राह्मणार्थेयच्छन्दोदैवतविद्याजनाध्याप-
नाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति ।

61. 98: बृहस्पते द्वादशाष्टिषेणो देवापिर्वृष्टि-
कामो देवांस्तुष्टाव ।

paribhāṣā 2. 4: यस्य वाक्यं स ऋषिः ।

18. 33: प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभि-
र्विश्वामित्रस्योत्तितीर्थोः ।

I. 166. p. 12....मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्हव-
शीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत् ।

paribhāṣā 2. 5: या तेनोच्यते सा देवता ।

paribhāṣā 2. 7: अर्थेप्सव ऋषयो देवता-
च्छन्दोभिरुपाधावन् ।

56. 34: प्रावेपाः षड्भूना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषि-
प्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती ।

paribhāṣā 2. 14: एकैव वा महानात्मा
देवता ।

pari° 2. 16: स हि सर्वभूतात्मा.

pari° 2. 18: तद्विभूतयोऽन्या देवताः

pari° 2. 12: तत्तत्स्थाना अन्यदेवतास्तद्वि-
भूतयः ।

paribhāṣā. 2. 8: तिष्ठ एव देवताः क्षिप्र-
न्तरिक्षद्युस्थाना अग्निर्वायुः सूर्य इति ।

pari° 2. 13: कर्मपृथक्त्वाद्धि पृथगभिधानस्तु-
तयो भवन्ति ।

paribhāṣā. 2. 6: यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः

THE NIRUKTA.

VEDĀRTHA DĪPIKĀ.

N. 2. 10. अन्तरिक्षं कस्मात् । अन्तरा क्षान्तं
भवत्यन्तरेमे इति वा । शरीरेष्वन्तरक्षयमिति
वा ।

Ved. dip. 2. 8; p. 60: भूमिस्वर्गयोरन्तरा
मध्येऽमूर्ततयानुपलंभादन्तरा क्षान्तमित्येवमन्तरि-
क्षम् ।

N. 2. 11. ऋषिदर्शनात् ।

Ved. dip. 2. 4; p. 60: उक्तं च ।
ऋषिदर्शनादिति ॥

Ved. dip. 1. 1; p. 57: अतैः सनोतेश्च
ऋषिशब्दो निरुच्यते ।

N. 7. 12: छन्दांसि छादनात् ।

Ved. dip. 1. 1; p. 57: छन्दः पापेभ्य-
श्छादनात् ।

N. 9. 32. कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा
कण्टतेर्वा स्याद्वैतकर्मण उद्गततमो भवति ।

Ved. dip. 1. 2; p. 58:
कण्टकाः पीडकाः कण्टयन्तीति निरुक्तितः ।

THE NIRUKTA.

R. PRĀTISĀKHYA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।

12. 5: 699: नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्च-
त्वार्याहुः पदजातानि शब्दाः ।

भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

12. 5: 700-701: तन्नाम येनाभिदधाति
सत्त्वं तदाख्यातं येन भावं स धातुः ॥

12. 8: 707: क्रियावाचकमाख्यातम्...सत्त्वा-
भिधायकं नाम...।

1. 3: न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति
शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग-
द्योतका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्थाः...तद्य
एषु पदार्थाः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थ-
विकरणम् । आ...प्र परा...अभि...प्रति...
अति सु...निर्दुर्...न्यव...उद्...सम्...व्यप
...अनु...अपि...उप...परि...अधि...।

12. 8: 707: उपसर्गो विशेषकृतः ।

12. 6: 702-703: प्राभ्यापरानिर्दुरनुव्युपा-
पसंपरिप्रतिन्यत्यधिसूद्वापि । उपसर्गो विशति-
रर्थवाचकाः सहेतराभ्याम्...॥

1. 4: अथ निपाता...पदपूरणाः ।

12. 8: 707: निपातः पादपूरणः ।

1. 9: अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु
वाक्यपूर्णा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मित-
क्षरेष्वनर्थकाः...।

12. 9: 708: निपातानामर्थवशाच्चिपातनाद-
नर्थकानामितरे च सार्थकाः ।

नेयंत इत्यस्ति संख्येह वाङ्मये मितक्षरे
चाप्यमिताक्षरे च ये ॥

1. 17: पदप्रकृतिः संहिता ।

2. 1: 105: संहिता पदप्रकृतिः ।

THE NIRUKTA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।

भावप्रधानमाख्यातम् । सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

cf. N. 1. 3.

THE NIRUKTA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।
1. 1: भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

1. 3: नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका
भवन्ति ।...आ...प्र...अधि...।

1. 4: अथ निपाता...ऽपि पदपूरणाः ॥

THE NIRUKTA.

1. 3: आ...प्र परा...अभि...प्रति...अति सु
...निर्दुर्...न्यव...उद्...सम्...व्यप.....
अनु...अपि...उप...परि...अधि...।

THE NIRUKTA.

- N. 1. 1: भावप्रधानमाख्यातम् ।
N. 1. 1: पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे ।
N. 1. 2: षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्पा-
यणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते
विनश्यतीति ।

ATHARVA-VEDA PRATISĀKHYA.

1. 1: चतुर्णां पदजातानां नामाख्यातोपसर्गनिपा-
तानां सन्ध्यपद्यौ गुणौ प्रातिज्ञम् ।

The following verses are cited
by the commentator in the
begining of the fourth chapter
(see J. A. O. S. vol. 7. p. 591):

समासावग्रहविग्रहान्पदे यथोवाच छन्दसि
शाकटायनः ।

तथा वक्ष्यामि चतुष्टयं पदं नामाख्यातोपसर्ग-
निपातानाम् ॥

- II. 1: आख्यातं यत्क्रियावाचि नाम सत्त्वाख्यमु-
च्यते । निपाताश्चादयः सर्वे उपसर्गास्तु प्रादयः ॥

- II. 17: प्रपराणि समादुर्णिर्वाधिपरिवीनि च ।
अत्यभ्यपिसूदपा य उपातुप्रतिर्विंशतिः ॥

THE VĀJA. PRĀTISĀKHYA.

8. 52: तच्चतुर्धा नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ।

8. 54-55: क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशे-
षकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः ॥

- VI. 24: परोपावावप्रतिपर्यन्वप्यव्याङ्प्रसन्नि-
र्दुश्चिक्चिक्चि ।

THE TAITTIRĪYA PRĀTISĀKHYA.

1. 15: आप्रावोपाभ्यधिप्रतिपरिवीनित्युपसर्गः ॥

BRHADDEVATĀ.

- Brh. D. II. 121: भावप्रधानमाख्यातम् ।

- Brh. D. I. 44: यः पूर्वापरीभूत इहैक एव ।
...आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥

- Brh. D. II. 121: षड् विकारा भवन्ति
ते । जन्मास्तित्वं परीणामो वृद्धिर्हानं विनाशनम् ॥

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

N. 1. 4: अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निप-
तन्ति । अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पद-
पूरणाः ।

N. 1. 4: तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति ।
इवेति...नेति...चिदिति...न्विति ।

N. 1. 5: अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः
संप्रदितास्त्रकारः । स इन्द्र एव परिदेवयास्त्रके ।

N. 1. 6: न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद
यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि-
नश्यति ॥

N. 1. 9: पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमी-
मिद्विति ।

N. 1. 20: तद् यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघ-
ण्टुकं तत् ।

N. 2. 2: अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च...
प्रविभज्य निर्ब्रूयात् । दण्ड्यः पुरुषो...दण्ड-
मर्हतीति ।

N. 2. 10: देवापिश्चाष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ
भ्रातरौ बभूवतुः । स शन्तनुः कनीयान-
भिषेचयांचके ।

Brh. D. II. 89: उच्चावचेषु चार्थेषु निपाताः
समुदाहृताः ।

कर्मोपसंग्रहार्थे च कचिचौपम्यकारणात् ॥

Brh. D. II. 91: इव न चिन्नु चत्वार
उपमार्था भवन्ति ते ।

Brh. D. IV. 48-50: स तानभिजगा-
माशु निरूप्यैन्द्रं हविस्तदा । मरुतश्चाभितुष्टाव
सूक्तैस्तद्विविति च त्रिभिः ॥ महश्चिदिति चैवेन्द्रं
सहस्रमिति चैतया । निरुप्तं तद्विविष्यैन्द्रं
मरुद्भ्यो दातुमिच्छति ॥ विज्ञायावेक्ष्य तद्भावम्
इन्द्रो नेति तमब्रवीत् ।

Brh. D. IV. 50-51: न श्वो नाद्यतनं
ह्यस्ति वेद कस्तद्यदद्भुतम् ॥ कस्यचित्त्वर्थसंचारे
चित्तमेव विनश्यति ।

Brh. D. II. 90-91: मिताक्षरेषु ग्रन्थेषु
पूरणार्थास्त्वनर्थकाः । कमीमिद्विति विज्ञेया ये
त्वनेकार्थकाश्च ते ॥

Brh. D. I. 18: मन्त्रेऽन्यदैवतेऽन्यानि
निगद्यन्तेऽत्र कानिचित् ।

Brh. D. II. 106: विग्रहानिवंचः कार्यं
समासेष्वपि तद्धिते । प्रविभज्यैव निर्ब्रूयाद्
दण्डार्हो दण्ड्य इत्यपि ॥

Brh. D. VII. 155-157: आष्टिषेणस्तु
देवापिः कौरव्यश्चैव शन्तनुः । भ्रातरौ कुरुषु
त्वेतौ राजपुत्रौ बभूवतुः ॥ ज्येष्ठस्तयोस्तु
देवापिः कनीयाश्चैव शन्तनुः । त्वग्दोषी
राजपुत्रस्तु ऋष्टिषेणस्तुतोऽभवत् ॥ राज्येन
छन्दयामासुः प्रजाः स्वर्गं गते गुरौ । स
मुहूर्तमिव व्यात्वा प्रजास्ताः प्रत्यभाषत ॥

VIII. 1: न राज्यमहमर्हामि नृपतिर्वोऽस्तु
शन्तनुः ।

तथेत्युक्त्वाभ्यषिध्वंस्ताः प्रजा राज्याय श-
न्तनुम् ॥

देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये
द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष ।

VIII. 2-6: ततोऽभिषिक्ते कौरव्ये वनं
देवापिराविशत् । न ववर्षाथ पर्जन्यो राज्ये
द्वादश वै समाः ॥

THE NIRUKTA.

तमूचुर्ग्राहणा अधर्मस्त्वया चरितः । ज्येष्ठं
भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न
वर्षेतीति । स शान्तमुर्देवापि शिक्षिष्य राज्येन ।
तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि
च त्वेति ।

N. 2. 12: पुरोहितः पुर एनं दधति ।

N. 2. 17: अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ।
अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हसितोपसर्ग आ-
हन्तीति ।

N. 2. 18: उषाः कस्मात् । उच्छतीति ।
सत्या रात्रेरपरः कालः ।

N. 2. 23: तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवेदेवतावच्च
निगमा भवन्ति ।

N. 2. 24: विश्वामित्र ऋषिः सुदासः वैज-
वनस्य पुरोहितो बभूव...स वित्तं गृहीत्वा
विपादस्तुद्रयोः संभेदमाययौ ।...स विश्वा-
मित्रो नदीस्तुष्टाव गाथा भवतेति । अपि
द्विवदपि बहुवत् ।

N. 5. 13: उर्वश्यप्सराः...तस्या दर्शनाग्नि-
त्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द ।

N. 5. 14: सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त ।

N. 6. 5: शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं
वनम् ।

उदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तयः ॥

N. 6. 31: करुळती...पूषेति...सोऽदन्तकः ।
अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ।

N. 7. 1: यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थ-
पत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति ।

N. 7. 3: एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्र-
दृष्टयो भवन्ति ।

THE BRHADDEVATĀ.

ततोऽभ्यगच्छद्देवापि प्रजाभिः सह शान्तनुः ।
प्रसादयामास चैनं तस्मिन्धर्मव्यतिक्रमे ॥
शिक्षिष्य चैनं राज्येन प्रजाभिः सहितस्तदा ।
तमुवाचाथ देवापिः प्रह्वं तु प्राञ्जलिस्थितम् ॥
न राज्यमहमर्हामि त्वग्दोषोपहृतेन्द्रियः ।

याजयिष्यामि ते राजन् वृष्टिकामेज्यया स्वयम् ॥
ततस्तं तु पुरोऽधत्त आर्विज्याय स शान्तनुः ।
स चास्य चक्रे कर्माणि वार्षिकाणि यथाविधि ॥

Brh. D. V. 166: अहिराहन्ति मेधान्
स एति वा तेषु मध्यमः ।

Brh. D. III. 9: तम उच्छत्युषाः ।

Brh. D. II. 135-136: सरस्वतीति
द्विविधमृशु सर्वासु सा स्तुता । नदीवेदेवतावच्च
तत्राचार्यस्तु शौनकः । नदीवन्निगमाः षट् ते
सप्तमो नेत्युवाच ह ।

Brh. D. IV. 106; 107: पुरोहितः
सञ्जिज्यार्थं सुदासा सह यवृषिः । विपाद-
स्तुद्रयोः संभेदं शमिलेते उवाच ह ॥
प्रवादास्तत्र दृश्यन्ते द्विवद्बहुवदेकवत् ।

Brh. D. V. 149: तयोरादित्ययोः सत्रे
दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे
न्यपतद्वासतीवरे ॥

Brh. D. V. 155: सर्वत्र पुष्करं तत्र
विश्वे देवा आधारयन् ।

Brh. D. VI. 138: शकटं शाकिनी गावः
कृषिरस्यन्दनं वनम् ।

समुद्रः पर्वतो राजा एवं जीवामहे वयम् ॥

Brh. D. IV. 139: करुळतीति पूषोकोऽ-
दन्तकः स इति श्रुतेः ।

Brh. D. I. 6: अर्थमिच्छन्वृषिर्देवं यं यमा-
हायमस्त्विति । प्राधान्येन स्तुवन्मत्तया मन्त्र-
स्तदेव एव सः ॥

Brh. D. I. 3: तद्धितांस्तदभिप्रायानृषीणां
मन्त्रदृष्टिषु ।

विज्ञापयति विज्ञानं कर्माणि विविधानि च ॥

THE NIRUKTA.

- N. 7. 4: माहाभाष्यादेवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।
- N. 7. 4: आत्मैवैषां रथो...आत्मायुधं... आत्मा सर्वं देवस्य ।
- N. 7. 5: तिस्र एव देवताः...अग्निः पृथिवी-स्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो बुस्थानः ।
- N. 7. 8: अयं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं साम ये च देवगणाः समान्नाताः प्रथमे स्थाने ।...अथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किञ्चिद्दार्ष्टिंविषयिकमभिकर्मैतत् । अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतवः । आमावैष्णवं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथाप्यामापौष्णं हविर्न तु संस्तवः ।
- N. 7. 10: अन्तरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम...। अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च [चिद् Shorter recension] बलकृतिरिन्द्र-कर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कृतसो विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमो ऽग्निना [वायुना Shorter recension] च पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥

THE BRHADDEVATĀ.

- Brh. D. I. 73; 74: तेषामात्मैव तत्सर्वं यद्यद्भक्तिः प्रकीर्त्यते ॥ तेजस्वेवायुधं प्राहु-र्वाहनं चैव यस्य यत् ॥
- Brh. IV. 143: आयुधं वाहनं चापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते । तमेव तु स्तुतं विद्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः ॥
- Brh. I. 69: अग्निरस्मिन्नथेन्द्रस्तु मध्यतो वायुरेव च । सूर्यो दिवीति विज्ञेयास्तिस्र एवेह देवताः ॥
- Brh. D. I. 115-116: लोकोऽयं यच्च वै प्रातःसवनं क्रियते मखे । वसन्तशरदौ चर्तु-स्तोमोऽनुष्टुभयो त्रिवृत् ॥ गायत्री चैकविंशश्च यच्च साम रथंतरम् ।
- I. 119-120: देवतावाहनं चैव वहनं हविषां तथा ॥ कर्म दृष्टे च यत्किञ्चिद् विषये परिवर्तते ।
- I. 117-118: इन्द्रेण च भरद्वाज सोमेन वरुणेन च । पर्जन्येनर्तुभिश्चैव विष्णुना चास्य संस्तवः ॥ अस्यैवाग्नेस्तु पूष्णा च साम्राज्यं वरुणेन च । देवतामर्थतत्त्वज्ञो मन्त्रैः संयोजये-द्भविः ॥ असंस्तुतस्यापि सतो हविरेकं निरुप्यते ।
- Brh. D. I. 130-131: छन्दस्त्रिवृत् च पङ्क्तिश्च लोकानां मध्यमश्च यः । एतेष्वेवाश्रयो विद्यात् सवनं मध्यमं च यत् ॥ ऋतू च ग्रीष्महेमन्तौ यच्च सामोच्यते बृहत् । शक्नोरीषु च यद्गीतं नाम्ना तत्साम शाक्यम् ॥
- II. 6: रसादानं तु कर्मास्य वृत्रस्य च निब-र्हणम् । स्तुतेः प्रभुत्वं सर्वस्य बलस्य निखिला कृतिः ॥
- II. 2-5: संस्तुतश्चैव पूष्णा च विष्णुना वरुणेन च । सोमवाय्वग्निः कुत्सेश्च ब्रह्मणस्पति-नैव च ॥ बृहत्स्पतिना चैव नाम्ना यथापि पर्वतः । कासुचित्केचिदित्याहुर्निपाताः स्तुतिषु स्तुताः । मित्रश्च श्रूयते देवो वरुणेन सहासकृत् । रुद्रेण सोमः पूष्णा च पुनः पूषा च वायुना ॥ वातेनैव च पर्जन्यो लक्ष्यतेऽन्यत्र वै कश्चित् ।

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

N. 7. 11: असौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरुपं साम.....चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ।.....शरद-नुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्या-यतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिखिण्वस्तोमः शाक्वरं सामेल्यन्तरिक्षायतनानि ।

Brh. D. II. 13: असौ तृतीयं सवनं लोकः साम च रैवतम् । वैरुपं चैव वर्षाश्च शिशि-रोऽथ ऋतुस्तथा ॥

II. 14: त्रयस्त्रिंशश्च यः स्तोमः ऋत्या सप्त-दशश्च यः । छन्दश्च जगती नाम्ना तथाति-छन्दसश्च याः ।

II. 15: एतस्यैव तु विज्ञेया देवाः संस्त-विकास्त्रयः ॥

II. 16: चन्द्रमाश्चैव वायुश्च यं च संवत्सरं विदुः ॥

I. 116: गायत्री चैकविंशश्च यच्च साम रथंतरम् । साध्याः साम च वैराजमाप्त्याश्च वसुभिः सह ॥

cf. I. 131.

N. 7. 13: देवताः...सूक्तभाजः.....ऋग्भा-जश्च...काश्चिन्निपातभाजः ।

Brh. D. I. 17: देवतानामधेयानि मन्त्रेषु त्रिविधानि तु । सूक्तभाज्यथवर्गमाञ्जि तथा नैपातिकानि तु ॥

N. 7. 14: अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति संनममानः ।

Brh. D. II. 24: जातो यदग्रे भूताना-मग्रणीरध्वरे च यत् । नाम्ना संनयते वाङ्म-स्तुतोऽग्निरिति सूरिभिः ॥

N. 7. 18: यस्तु सूक्तं भजते यस्यै हविर्नि-रुप्यतेऽयमेव सोऽग्निः । निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते ।

Brh. D. I. 78: निरुप्यते हविर्यस्मै सूक्तं च भजते च या । सैव तत्र प्रधानं स्थानं निपातेन या स्तुता ॥

N. 7. 19: जातवेदाः...जातानि वेद । जातानि वै न विदुः । जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः ।

Brh. D. I. 92: यद्विद्यते हि जातः सज्जातै-र्यद्वात्र विद्यते ।

II. 30: भूतानि वेद यज्जातो जातवेदाश्च कथ्यते । यच्चैष जातविद्योऽभूद्वित्तं जातोऽधि-वेत्ति वा ॥

II. 31: विद्यते सर्वभूतैर्हि यद्वा जातः पुनः पुनः ।

N. 7. 23: रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनु-कृतिं होताग्निमारुते शस्त्रं वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते...तत आगच्छति मध्यस्थानां देवता रुद्रं च मरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ।

Brh. D. I. 102-103: रोहात्प्रत्यवरोहेण चिकीर्षन्नाग्निमारुतम् । शस्त्रं वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते ॥ ततस्तु मध्यमस्थाना देवतास्त्वेनुशंसति । रुद्रं च मरुतश्चैव स्तोत्रि-येऽग्निमिमं पुनः ॥

THE NIRUKTA.

N. 7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।.....अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्य-
वैश्वानरं भवति ।.....अथापि हविष्पान्तीयं
सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।

cf. 7. 24.

N. 7. 24: आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाध्वः
पर्यावर्तन्ते ।

N. 8. 1: द्रविणोदाः कस्मात् । धनं द्रविण-
मुच्यते...बलं वा द्रविणं...तस्य दाता
द्रविणोदाः ।

N. 8. 2: तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति कौष्टुकिः ।
स बलधनयोर्दातृतमः ।.....
अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेये-
ष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति ।

N. 8. 2: अग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते
तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूनूं सहसो
यहुम् ।

ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते ।
हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषीणां
पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति ।

N. 8. 3: एष हि वनानां पाता वा पालयिता
वा ।

N. 8. 5: नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधे-
यम् ।

N. 8. 6: नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यः । नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाक-
पूणिः । नरैः प्रशस्यो भवति ।

N. 8. 10: नक्तेति रात्रिनाम । अनक्ति भूता-
न्यवदयायेन । अपि वा नक्ताव्यक्तवर्णा ।

THE BRHADDEVATĀ.

Brh. D. II. 16-17: केचित्तु निर्वपन्त्यस्य
सौर्यवैश्वानरं हविः ॥ सौर्यवैश्वानरीयं हि
तत्सूक्तमिव दृश्यते ।

Brh. D. II. 8-9:....सूर्यस्यैव तु पत्नयः ॥
अमुतोऽर्वाङ्निवर्तन्ते प्रतिलोमास्तदाश्रयाः ।

Brh. D. II. 25: द्रविणं धनं बलं वापि
प्रायच्छयेन कर्मणा । तत्कर्म दृष्ट्वा कुत्सस्तु
प्राहेनं द्रविणोदसम् ॥

Brh. D. III. 61: तमाहुरिन्द्रं दातृत्वादेके
तु बलवित्तयोः ॥

Brh. D. III. 65: द्रविणोदोऽग्निरेवायं
द्रविणोदास्तदोच्यते । आग्नेयेष्वेव दृश्यन्ते
प्रवादा द्रविणोदसः ॥

Brh. D. III. 62: जायते च बलेनायं
मथ्यत्यृषिभिरध्वरे ॥ III. 64:....दृश्यते
सहसो यद्वो ॥

Brh. D. III. 63-64: हवींषि द्रविणं
प्राहुर्हविषो यत्र जायते । दातारश्चत्विजस्तेषां
द्रविणोदास्ततः स्वयम् ॥
ऋषीणां पुत्र इत्येषाम्....।

Brh. D. III. 26: अयं वनानां हि पतिः
पाता पालयतीति वा ।

Brh. D. II. 27: अनन्तरां प्रजामाहुर्नपा-
दिति कृपण्यवः ।

Brh. D. II. 28:....यज्ञे यच्छस्यते नृभिः ।
स्तुवन्त्याग्नीषु तेनेमं नराशंसं तु कारवः ॥

III. 2-3: नराशंसमिहैके तु अग्निमाहुरधेतरे ।
नराः शंसन्ति सर्वेऽस्मिन्नासीना इति वाध्वरे ॥
एतमेवाहुरन्येऽग्निं नराशंसोऽध्वरे ह्यम् ।
नरैः प्रशस्य आसीनैराहुश्चैवत्विजो नरः ॥

Brh. D. III. 9:....नक्तानक्तीमां हिमर्बि-
हुभिः । अपि वाव्यक्तवर्णेति नञ्पूर्वाभिरिदं
भवेत् ॥

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

N. 8. 13: त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्ताः ।
त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोति-
कर्मणः ।

N. 8. 14: माध्यमिकस्त्वष्ट्रेत्याहुर्मध्यमे च
स्थाने समान्नातोऽभिरिति शाकपूणिः ।

N. 8. 22: तान्येतान्येकादशाग्रीसूक्तानि । तेषां
वासिष्ठमात्रेयं वाध्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशं-
सवन्ति । मेधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभय-
वन्ति । अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति ।

N. 9. 23: मुद्गलो भार्म्यश्च ऋषिर्दृषभं च
दृषणं च युक्त्वा संप्राप्ते व्यवहृत्याजि जिगाय ।

N. 9. 40: शुनासीरौ । शुनो वायुः । शु एत्यन्त-
रिक्षे । सीर आदित्यः सरणात् ।

N. 10. 5: यदरुदत्तद्वद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् ।
यदरोदीत्तद्वद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्विकम् ।

N. 10. 8: इन्द्र इरां दृणाति ।

N. 10. 10: पर्जन्यस्तुपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्प-
यिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा
प्रार्जयिता वा रसानाम् ।

N. 10. 12: ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता ।

N. 10. 27: ताक्ष्यः...तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति ।
तूर्णमर्थं रक्षत्यश्रोतेर्वा ।

N. 10. 42: देवतानामधेयान्यनुकान्तानि ।
सूक्तभाजि हविर्भाजि ।

Brh. D. III. 16: त्विषितस्त्वक्षतेर्वा स्या-
त्तूर्णमश्नुत एव वा । कर्मसूतारणो वेति...॥

Brh. D. III. 25: त्वष्टा रूपविकर्ता च
योऽसौ माध्यमिके गणे ।

Brh. D. II. 154-157: अत्रैव प्रैषसूक्तं
स्यात्... । तेषां प्रैषगतं सूक्तं यच्च दीर्घतमा
जगौ ॥ मेधातिथौ यदुक्तं च त्रीण्येवोभयवन्ति
तु । ऋषौ गुत्समदे यच्च वाध्यश्चे च यदुच्यते ॥
नाराशंसवदत्रेश्च ददर्श च यदौर्विशः । तनूनपा-
दगस्त्यश्च जमदग्निश्च यजगौ ॥ मेधातिथेर्ऋचां
यास्तु प्रोक्ता द्वादश देवताः ॥

Brh. D. VIII. 12: आज्ञावनेन भार्म्यश्च
इन्द्रासोमौ तु मुद्गलः । अजयदृषभं युक्त्वा
ऐन्द्रं च दृषणं रथे ॥

Brh. D. V. 8: वायुः शुनः सूर्य एवात्र सीरः
शुनासीरौ वायुसूर्यौ वदन्ति । शुनासीरं यास्क
इन्द्रं तु मेने सूर्येन्द्रौ तौ मन्यते शाकपूणिः ॥

Brh. D. II. 34: अरोदीदन्तरिक्षे यद्विद्यु-
दृष्टिं ददन्नाम । चतुर्भिर्ऋषिभिस्तेन रुद्र
इत्यभिसंस्तुतः ॥

Brh. D. II. 36: इरां दृणाति यत्काले
मरुद्भिः सहितोऽम्बरे । रथेण महता युक्त-
स्तेनेन्द्रमृषयोऽनुवन् ॥

Brh. D. II. 37-38: यदिमां प्रार्जयत्येको
रसेनाम्बरजेन गाम् । कालेऽत्रिरौर्विशशर्षां तेन
पर्जन्यमाहृतुः ॥ तर्पयत्येष यल्लोकाञ्जन्यो
जनहितश्च यत् । परो जेता जनयिता यद्वाग्ने-
यस्ततो जगौ ॥

Brh. D. II. 40: पातारं ब्रह्मणस्तेन शौन-
होत्रः स्तुवज्जगौ ।

Brh. D. II. 58: स्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति
यद्वा तूर्णं क्षरत्यसौ ।...ताक्ष्यं तेनैवमुक्तवान् ॥

Brh. D. I. 17: देवतानामधेयानि मन्त्रेषु
त्रिविधानि तु । सूक्तभाज्यथवर्गाजि तथा
नैपातिकानि तु ॥

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

- N. 10. 44: योऽहिः स बुध्यो बुध्नन्तरिक्षं तन्निवासात् । Brh D. V. 166: योऽहिः स बुध्यो बुध्ने हि सोऽन्तरिक्षोऽभिजायते ।
- N. 11. 5: चन्द्रमाश्चायन्द्रमति । चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा । Brh. D. VII. 129 (B): चारु द्रमति वा चायंश्चायनीयो द्रमत्युत ।
- N. 11. 6: मृत्युर्माययतीति सतो मृतं च्यावयतीति वा । Brh. D. II. 60: यत्तु प्रच्यावयजेति घोषेण महता मृतम् । तेन मृत्युमिमं सन्तं स्तौति मृत्युरिति खयम् ॥
- N. 11. 16: ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । Brh. D. III. 83: सुधन्वन आङ्गिरसस्यासन्पुत्रास्त्रयः पुरा । ऋभुर्विभ्वा च वाजश्च शिष्यास्त्वष्टृश्च तेऽभवन् ॥
- N. 12. 1: तत् कावश्चिनौ । द्यावापृथिव्याविलेके । अहोरात्राविलेके । सूर्याचन्द्रमसाविलेके । Brh. D. VII. 126: सूर्याचन्द्रमसौ तौ हि प्राणापानौ च तौ स्मृतौ । अहोरात्रौ च तावेव स्यातां तावेव रोदसी ॥
- N. 12. 14: सूर्यः सतेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यते-र्वा । Brh. D. VII. 128 (B): सूर्यः सरति भूतेषु सु वीरयति तानि वा ।
- N. 12. 16: अथ यद्रदिमपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । Brh. D. II. 63: पुष्यन् क्षितिं पोषयति प्रणुदन् रदिमभिस्तमः ।
- N. 12. 18: अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा । Brh. D. II. 69: विष्णातेर्विशतेर्वा स्याद्वे-वेष्टेर्व्याप्तिकर्मणः । विष्णुर्निरुच्यते सूर्यः सर्व सर्वान्तरश्च यः ॥
- N. 12. 25: केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्गान्भवति । काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । Brh. D. II. 65: कृत्वा सायं पृथग्याति भूतेभ्यस्तमसोऽत्यये । प्रकाशं किरणैः कुर्वस्ते-नैनं केशिनं विदुः ॥
- N. 12. 27: अथ यद्रदिमभिरमिप्रकम्पयजेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनः । Brh. D. II. 67: वृषैष कपिलो भूत्वा यन्नाक्रमधिरोहति । वृषाकपिरसौ तेन विश्व-स्मादिन्द्र उत्तरः ॥ रदिमभिः कम्पयजेति वृषा वर्षिष्ठ एव सः ॥
- N. 12. 40: यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते । Brh. D. II. 133: पादं वा यदि वार्षस्वी-मृचं वा सूक्तमेव वा । वैश्वदेवं वदेत्सर्वं यत्किञ्चिद्बहुदैवतम् ॥

THE NIRUKTA.

PĀṆINI'S AṢṬĀDHYĀYĪ.

Cf. 1. 3.

I. 4. 83-97.

1. 3: आ इत्यर्वागर्थे ।

I. 4. 89: आङ् मर्यादावचने ।

अभीत्याभिमुख्यम् ।

I. 4. 91: अभिरभागे ।

अति सु इत्यभिपूजितार्थे ।

I. 4. 95: अतिरतिक्रमणे च ।

अपीति संसर्गम् ।

I. 4. 94: सु: पूजायाम् ।

I. 4. 96: अपि: पदार्थसंभावनान्वसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु ।

उपेत्युपजनम् ।

I. 4. 87: उपोधिके च ।

परीति सर्वतोभावम् ।

I. 4. 88: अपपरी वर्जने ।

अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ।

I. 4. 97: अधिरीश्वरे ।

1. 17: पर: संतिकर्षः संहिता ।

I. 4. 109: पर: संनिकर्षः संहिता ।

THE NIRUKTA.

THE ARTHASĀSTRA OF KAṬĪLYA.

N. 1. 1: तयान्येतानि चत्वारि पदजातानि
नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि
भवन्ति...II. 10: 28, p. 72: वर्णसंघातः पदम् ।
तच्चतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति ।

भावप्रधानमाख्यातम् ।

अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि ।

सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

तत्र नाम सत्त्वाभिधायि ।

N. 1. 3: ...नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग-
द्योतका भवन्ति ।

क्रियाविशेषिताः प्रादय उपसर्गाः ।

N. 1. 4: अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निप-
तन्ति...

अव्ययाश्चादयो निपाताः ।

THE NIRUKTA.

THE UṆĀDI SŪTRAS

1. 7: दक्षिणा दक्षतेः ।

II 50: दृदक्षिभ्यामिनच् ।

1. 13: प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।

I. 150: प्रथे: पिवन् संप्रसारणं च ।

1. 18: स्थाणुस्तिष्ठतेः । अर्थोऽर्तः ।

II 4: उपिकुषिगतिभ्यः स्थन् ।

1. 20: भीमो बिभ्यत्यस्मात् । भीष्मोऽप्येतस्मा-
देव ।

I. 147: सिन्धुः पुग्व ।

2. 2: तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैत-
द्वतिर्यदुः पृथुः पृषतः कुणारमिति ।

I. 29: प्रथिप्रदिप्रस्त्रजां संप्रसारणं सलोपः ।

III. 111: पृथिरंजिभ्यां कित् ।

2. 5: गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरं गता
भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति ।

II. 67: गमेडोः ।

2. 6: वृक्षो ब्रश्चनात् ।

2.18: रात्रिः कस्मात्...रातेर्वा स्यात् । दानकर्मणः ।

2. 27: अश्वः कस्मात् । अश्रुतेऽध्वानम् ।

3. 5: इमश्च लोम । इमनि श्रितं भवति ।

3. 10: तच्छित्...ताडयतीति सतः ।

3. 21: स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः ।

4. 10: लक्ष्मी...लक्षणाद्वा ।

4. 17: रथिरिति धननाम । रातेर्दानकर्मणः ।

7. 24: घृतमित्युदकनाम । जिघर्तेः सिञ्चति-
कर्मणः ।

8. 2: बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति ।

9. 27: आप आप्रोतेः ।

10. 5: रुद्रः...रोदयतेर्वा ।

10. 4: इन्दुरिन्धेरुनतेर्वा ।

11. 30: राका रातेर्दानकर्मणः ।

THE NIRUKTA.

1. 1: अपि वाहननादेव स्युः ।

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
ओपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।

भावप्रधानमाख्यातम् ।

सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

III. 66: अश्वश्चिह्नवृषिभ्यः कित् ।

IV. 67: राशदिभ्यां त्रिप् ।

I. 151: अश्वपुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कन् ।

V. 28: इमनि श्रयतेर्ङ् ।

I. 100: ताडेर्णिञ्चक् ।

IV. 165: स्त्यायतेर्ङ् ।

III. 160: लक्ष्मेर्मुदक् ।

II. 66: रातेर्ङ् ।

III. 89: अंजिघृतिभ्यः क्तः ।

II. 50: द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।

II. 58: आप्रोतेर्ह्रस्वश्च ।

II. 22: रोदेर्णिञ्चक् ।

I. 13: उन्देरिच्चादेः ।

III. 40: कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । *

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

Vol. III. p. 274: आहस्य तृचो यच्छा-
स्त्रम् ।

1. 1. 1. Vol. I. p. 3: चत्वारि शृङ्गाणि
चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपा-
ताश्च ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि पदजा-
तानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।

V. 3. 2. Vol. II. p. 418: क्रियाप्रधा-
नमाख्यातं भवति ।...इन्द्रप्रधानं नाम ।

* Cf. *Annals of the Bhandarkar Institute*, vol. IV. part 2. pp. 119-120. The passage in the *Annals* is full of inaccuracies. The reference on p. 119 to Upādi I. 156; I. 158; II. 235 is wrong; the correct reference being I. 150; I. 147; II. 67 respectively. The quotation of the sūtras is wrong on the same page; अश्वपुषि etc. should read अश्वपुषि. On p. 120. राशदिभ्यां त्रिप् IV. 67. should read राशदिभ्यां त्रिप् । The passages of the Nirukta are also inaccurately quoted: On p. 119 the derivation of लक्ष्मीः is quoted as लक्ष्मीर्लक्षणाद्वा । But the passage in the Nirukta 4. 10. is the following: लक्ष्मीर्लोमाद्वा । लक्षणाद्वा । The reference of this passage is wrongly given as 4. 9. On p. 120 रात्रिः रातेवास्यात् दानकर्मणः (sic.) should read रात्रिः कस्मात् ।...रातेर्वा स्यात् । दानकर्मणः । (N. 2. 18). Similarly N. 3. 5. इमश्च इमनिश्रितं भवति (sic.) should read इमश्च लोम । इमनि श्रितं भवति ।

THE NIRUKTA.

गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ।

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ।

1. 2: व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ।

1. 2: षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्णीयणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति ।

1. 3: न निर्वद्धा उ सर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति ।

अति सु इत्यभिपूजितार्थे । निद्र दुर इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् ।

सम् इत्येकीभावम् ।

परि इति सर्वतोभावम् ।

अधि इत्युपरिभावम् ।

1 4: आचार्य आचारं प्राहयति ।

1. 6: अद्यास्मिन् यवि । द्युरित्यहो नामधेयम् ।

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

1. 1. 1. Vol. 1. p. 1, 5: गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिर्दृगः etc.

1. 4. 4. Vol. 1. p. 356: एकैकवर्णवर्ति-त्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । ...उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः ।

1. 1. 1. Vol. 1. p. 6: किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्त्रित्कार्यः ।

1. 1. 6. Vol. 1. p. 105: अर्थगल्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते ।

1. 1. 9. Vol. 1. p. 175: शब्देनोच्चारिते-नार्थो गम्यते । गामानय दध्यज्ञानेत्यर्थं आनीयतेऽर्थश्च भुज्यते ।

1. 3. 1; Vol. 1. p. 258: षड् भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वार्ष्णीयणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति ।

1. 3. 1. Vol. I, p. 256: क्रियाविशेषक उपसर्गः ।

2. 1. 1. Vol. I, p. 365: उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चिक्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः ।

2. 2. 1. Vol. I, p. 416: एतदेव च सौनागौर्विस्तरतरेण पठितम् । स्वती पूजायाम् । स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् ।... दुर्निन्दायाम् ।

2. 1. 3. Vol. I, p. 393: समेकत्ववाची ।

5. 1. 1. Vol. 2. p. 343: परिः सर्वतोभावे वर्तते ।

1. 3. 1. Vol. 1. p. 256: अधिरुपरिभावे वर्तते ।

1. 1. 3. Vol. I, p. 38: आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिः । आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिर्भविष्यति ।

5. 3. 1. Vol. II, p. 407: अन्यस्मिन्नहन्त्यन्येद्युः । etc.

THE NIRUKTA.

1. 7: मंहतिर्दानकर्मणः ।

दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः । व्युद्धं
समर्धयतीति ।

1. 9: अक्षि चष्टेः । अनक्तेरित्याग्रायणः ।

1. 12: तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ।

1. 15: अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न
विद्यते ।

अथाप्यविसष्टार्था भवन्ति ।

1. 17: परः सन्निकर्षः संहिता ।

1. 18: यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनम्नाविव शुष्कैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

1. 19: उत त्वः पश्यन्न...उशती सुवासाः ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च
शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम् ।
अप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति स्वमात्मानं
विवृणुते ।...जायेव पत्ये कामयमाना
सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः...

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

6. 1. 1. Vol. III. p. 16: मंहतिर्दान-
कर्मा ।

5. 1. 2. Vol. II. p. 356: सर्वे ते
दक्षिणा समृद्धा इति । दक्षेर्दृष्टिकर्मणो
दक्षिणा ।

Cf. 3. 2. 2. Vol. II. p. 119: अश्रुते-
ऽनेनेत्यक्षि ।

Vol. III. p. 408: अंक्तेऽक्षिणी इत्युच्यते ।

3. 3. 1. Vol. II. p. 138: नाम च
धातुजमाह निरुक्ते । नाम खल्वपि धातुजम् ।
एवमाहुर्नैरुक्ताः । व्याकरणे शकटस्य च
तौकम् । वैयाकरणानां च शाकटायन आह
धातुजं नामेति ।

I. 1. 9. Vol. I. p. 175: अर्थस्यासंभ-
वात् । इह व्याकरणेऽर्थे कार्यस्यासंभवः ।

1. 1. 9. Vol. I. p. 176: मन्त्रायर्थमिति
चेत्तत्र ।

2. 1. 1. Vol. I. p. 363: बहवो हि
शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते । जर्मेरी तुर्फ-
री तु ।

1. 4. 4. Vol. I. p. 354: परः सन्निकर्षः
संहिता ।

8. 3. 1. Vol. III. p. 430: परः
सन्निकर्षः संहिता इत्युच्यते ।

1. 1. 1. Vol. I. p. 2: यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव शब्द्यते । अनम्नाविव शुष्कैधो न
तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

1. 1. 1. Vol. I. p. 4: उत त्वः पश्यन्न
...उशती सुवासाः ।

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति
वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणो-
त्येनाम् । अविद्वांसमाहार्धम् । उतो त्वस्मै
तन्वं विसस्रे । तत्तुं विवृणुते । जायेव पत्ये
उशती सुवासाः । जायेव पत्ये कामयमाना
सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्वाग्विदे
स्वमात्मानं विवृणुते ।

THE NIRUKTA.

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

2. 1: अथाप्युपधालोपो भवति जगमतुर्जमु-
रिति ।

2. 1: अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः
सिकतास्तर्कितेति ।

2. 2: शवतिर्गतिकर्मा । कम्बोजेष्वेव भाष्यते
...विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । दाति-
र्लवनार्थे प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु ।

2. 18: रातेर्वा स्यादानकर्मणः ।

2. 21: मेहतीति सतः ।...उपरता आप इति
वा ।

3. 1: अपत्यं कस्मात् ।...नानेन पततीति वा ।

3. 9: धनं कस्मात् । धिनोतीति सतः ।

3. 16: आदिलोऽत्र जार उच्यते । रात्रेर्जर-
यिता ।

3. 18: सिंहः सहनात् । हिंसेर्वा स्याद् विपरी-
तस्य ।

3. 21: स्त्रियः स्त्यायतेः ।

4. 9: तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुञ्चवद्वा
तिलमात्रतुञ्चमिति वा ।

4. 10: संकुमिव...वाचि ॥ संकुमिव परिपवनेन
पुनन्तः । संकुः सचतेर्दुर्भावो भवति कसतेर्वा
स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा
मनसा वाचमकृत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो
ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि संजा-
नते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति ।...
लक्ष्मीर्लभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लाञ्छ-
नाद्वा लभतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लभ्यतेर्वा
स्यादाक्षेपकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्वाकर्मणः ।

6. 1. 1. Vol. III. p. 17: उपधालोप-
स्यावकाशः.....जगमतुः जग्मुः । जग्नतुः
जग्मुः ।

1. 1. 2. Vol. I. p. 31: कृतेस्तर्कुः ।
कसेः सिकताः हिंसेः सिंहः ।

1. 1. 1. Vol. I. p. 9: शवतिर्गतिकर्मा ।
कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति । विकार एन-
मार्या भाषन्ते शव इति ।...दातिर्लवनार्थे
प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु ।

Vol. III. p. 36: रातेर्दानकर्मणः ।

Vol. III. p. 16: मिहेर्मेघः । मेघश्च
कस्माद्भवति । अपो ददाति ।

5. 1. 2. Vol. II. p. 356: पुत्रा अप-
त्यमित्यपतनादपत्यम् ।

5. 1. 2. Vol. II. p. 356: धनमिति
धिनोतेर्धनम् ।

3. 3. 1. Vol. II. p. 146: जरयन्तीति
जाराः । जीर्यन्ति तैर्जाराः ।

3. 1. 6. Vol. II. p. 87: हिंसेः सिंहः ।

1. 2. 3. Vol. I. pp. 245-6: ननु च
लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री...स्त्यायत्यस्यां गर्भ
इति ।

I. 1. 1. p. 4: तितउ परिपवनं भवति
ततवद्वा तुञ्चवद्वा ।

1. 1. 1. p. 4: संकुमिव.....वाचि ॥ संकुः
सचतेर्दुर्भावो भवति । कसतेर्वा विपरीता
द्विकसितो भवति ।...धीरा ध्यानवन्तो मनसा
प्रज्ञानेन वाचमकृत वाचमकृत । अत्रा सखायः
सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः
सख्यानि जानते । सायुज्यानि जानते ।...।
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि
भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्वा-
सनत्परिवृद्धा भवति ।

THE NIRUKTA.

4. 15: कन्या कमनीया भवति ।

5. 26: काकुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन्धीयते । जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णाबुदतीति.....

5. 27: सुदेवो असि...सुषिरामिव ॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिंघवः...यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मिकल्याणोर्मि स्रोतः सुषिरमनु यथा ।

9. 11: रथो रंहते...रममाणोऽस्मिस्तिष्ठतीति वा ।

9. 15: अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुम् ।

13. 7: चत्वारि शृङ्गा त्रयो...मर्त्या आविवेश । चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृधभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्मय-जुभिः सामभिर्मयदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्मिर्य-जमिति सामभिः स्तुवन्ति । महोदेवेत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय ।

13. 9: चत्वारि वाक्परिमिता.....मनुष्या वदन्ति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूह्यतेस्तुरीयं त्वरते । कतमानि तानि चत्वारि पदानि ।... नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणः ।

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI

3. 2. 3. Vol. II. p. 134: कन्या कमना ।

1. 1. 1. p. 4. सुदेवो...सुषिरामिव ॥ सुदेवो असि वरुण सत्यदेवो असि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयोऽनुक्षरन्ति काकुदम् । काकुदं ताळु । काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम् । सूर्म्यं सुषिरामिव । तद्यथा शोभ-नामूर्मि सुषिरामभिरन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयस्तात्वनुक्षरन्ति । तेनासि सत्यदेवः ।

Vol. I. p. 327: रमन्तेऽस्मिन्नथ इति ।

Vol. II. p. 340: अथवा भोगशब्दः शरी-रवाच्यपि दृश्यते । तद् यथा । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते ।

1. 1. 1. p. 3: चत्वारि शृङ्गा.....मर्त्या आविवेश । चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजा-तानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादास्त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्त-हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आविवेशेति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरण-धर्माणो मनुष्याः । तानाविवेश ।

1. 1. 1. p. 3: चत्वारि वाक्परिमिता...मनुष्या वदन्ति ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनसः ईषिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति । न चेष्टन्ते । न निमिशन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते । चतुर्थमित्यर्थः । चत्वारि ।

THE NIRUKTA.

1. 1: तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति
भावप्रधानमाख्यातम् ।
1. 1: तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः
1. 1: पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनावष्टे व्रजति
पचतीति ।
1. 1: उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं
सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरिति ।

THE PŪVA MĪMĀṢĀ.

2. 1. 1: भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया
प्रतीयेत । एष ह्यर्थो विधीयते ॥
2. 1. 2: सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ।
2. 1. 4: येषां तत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते
तान्याख्यातानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वा-
त्प्रयोगस्य ।
2. 1. 3: येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धि-
स्थानि नामानि तस्मात्तेभ्यः पराकांक्षा भूत्वा स्वे
प्रयोगे ।

Cf.

1. 1: इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥

1. 1. 6: कर्मैके तत्र दर्शनात् ।
1. 1. 7: अस्थानात् ।
1. 1. 8: करोतिशब्दात् ।
1. 1. 9: सत्त्वान्तरे यौगपद्यात् ।
1. 1. 10: प्रकृतिविकृत्योश्च ।
1. 1. 11: वृद्धिश्च कर्तृभूमास्य ।
1. 1. 12: समं तु तत्र दर्शनम् ।
1. 1. 13: सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ।
1. 1. 14: प्रयोगस्य परम् ।
1. 1. 15: आदित्यवद् यौगपद्यम् ।
1. 1. 16: वर्णान्तरमविकारः ।
1. 1. 17: नादवृद्धिपरा ।
1. 1. 18: नित्यस्तु स्यान्दर्शनस्य परार्थत्वात् ।
1. 1. 19: सर्वत्र यौगपद्यात् ।
1. 1. 20: संख्याभावात् ।
1. 1. 21: अनपेक्षत्वात् ।

1. 15: अनर्थका हि मन्त्राः ।

1. 2. 1: आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमत-
दर्शानां तस्मादनित्यमित्युच्यते ।
1. 2. 39: अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ।

1. 15: नियतवाचो युक्त्यो नियतानुपूर्व्या
भवन्ति ।

1. 2. 32: वाक्यनियमात् ।

1. 15: अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ।

1. 2. 33: बुद्धशास्त्रात् ।

1. 2. 34: अविद्यमानवचनात् ।

1. 15: अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति । ओषधे
त्रायस्त्रैनम् । स्वधिते नैनं हिंसीः ।

1. 2. 35: अचेतनार्थसंबन्धात् ।

THE NIRUKTA.

1. 15: अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।
 1. 15: अथाप्यविसृष्टार्था भवन्ति ।
 1. 16: अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ।
 1. 16: यथो एतन्नियतवाचो.....लौकिकेष्व-
 प्येतत् ।
 1. 16: उदितानुवादः स भवति ।
 1. 16: यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था.....लौकिके-
 ष्वप्येतत् ।
 1. 16: यथो एतदविसृष्टार्था.....

THE NIRUKTA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
 ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।
 1. 1: भावप्रधानमाख्यातम् ।
 1. 1: गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ।
 1. 3: नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका
 भवन्ति ।

THE PŪRVA MĪMĀMSĀ OF JAİMİNĪ.

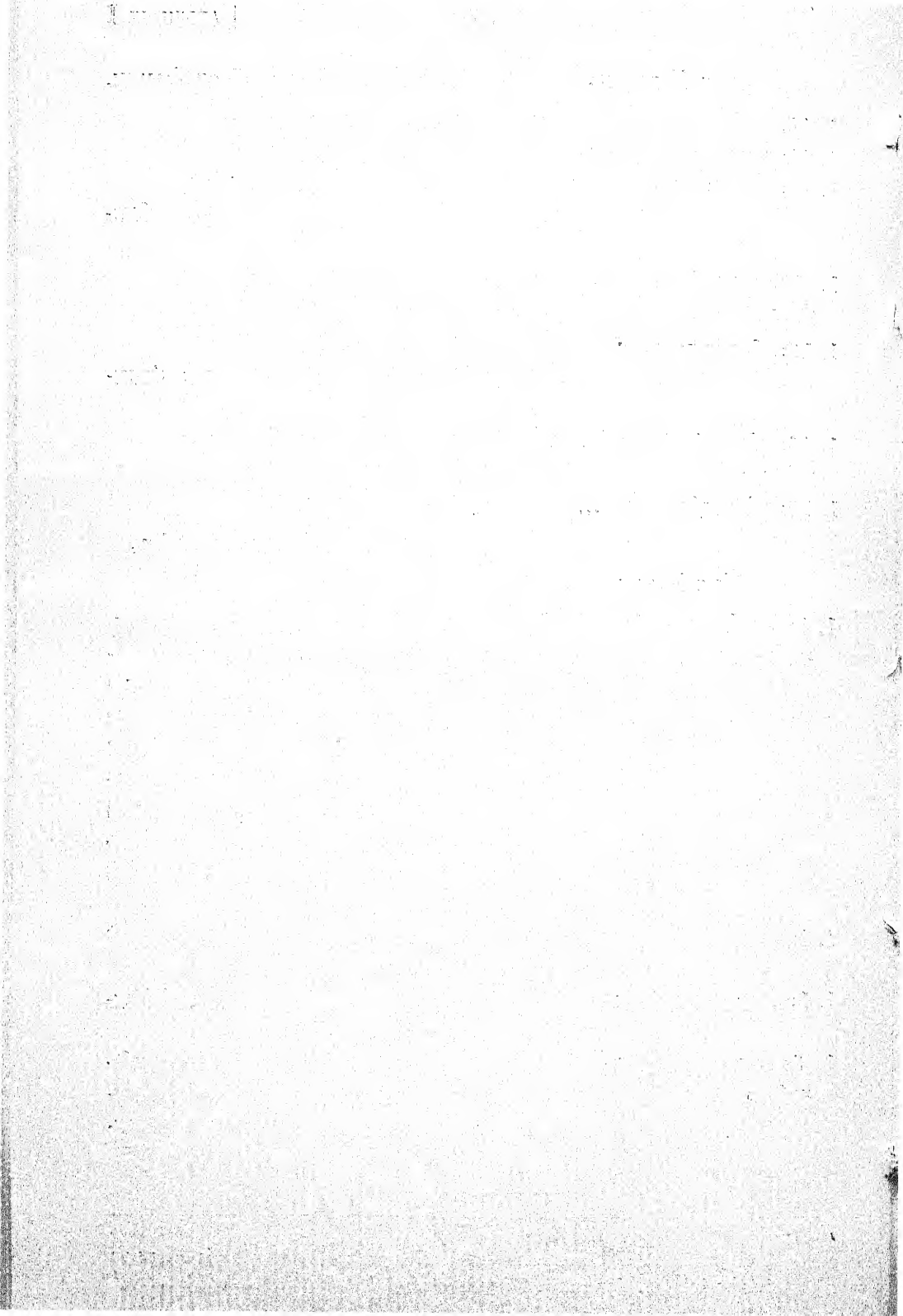
1. 2. 36: अर्थविप्रतिषेधात् ।
 1. 2. 38: अविज्ञेयात् ।
 1. 2. 40: अवशिष्टस्तु वाक्यार्थः ।
 1. 3. 30: प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभा-
 गात् ।
 1. 2. 44: अविरुद्धं परम् ।
 1. 2. 41: गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ।
 1. 2. 45: संप्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कार-
 त्वात् ।
 1. 2. 47: गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ।
 1. 2. 49: सतः परमविज्ञानम् ।

Sarvādars'anasamgraha.

THE PĀNINIDARS'ANA.

- p. 140. ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्र-
 तीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेन्मैवं प्रका-
 रान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके ।
 द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।
 अपोद्धत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥
 कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्च-
 विधत्वमिति हेलाराजो व्याख्यातवान् ।
 कर्मप्रवचनीयास्तु... ..उपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्ती-
 त्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तं
 युक्तमिति विवेक्तव्यम् ॥
 p. 144. भाववचनो धातुरिति...क्रियावचनो
 धातुरिति...
 p. 135. गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिरित्या-
 दयः.....
 p. 140: कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनि-
 तसंबन्धावच्छेदहेतव इति संबन्धविशेषद्यो-
 तनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवान्त-
 र्भवन्ति ।

Note.—The references are to the pages of *Sarvādars'anasamgraha* edited in Bib. Ind. published at Calcutta in 1858. The system of Pāṇini is discussed in the 13th section of the *Sarvādars'a.* pp. 135–147 in this edition.

Additions.

P. 4. line 9:—Devarāja says that Mādhava does not read शवः but शिवम् and शापम् as synonyms of water. शिवम् occurs in the Veda as a synonym of water, but as शिवम् is used in the spoken language (*bhāṣā*) in the sense of water, the adoption of शिवम् is not quite appropriate. शापम् is extremely obscure. It has never been used as a synonym of water by ancient teachers. It may however be explained in the following way:—शापन्त्यनेनेति शापम्... हस्ते ह्युदकमादाय शपन्ति मुनय इति श्रूयते ।

P. 9. l. 11:—For शव as a synonym of बल cf. S'B. 9. 4. 4. 3. p. 738: बलं वै शवः ।

P. 10. l. 8:—उक्षा-इळा are quoted as synonyms of cow by S'abara in his commentary on the *Pūrvamīmāṃsā*. on X. 4. 32. p. 492. (Jivananda's edition.)

P. 11. l. 2:—Satyavratasāmas'rami attributes the reading संसति to Devarāja (see p. 236. Bib. Ind. edition). This is incorrect for Devarāja really reads संसते see p. 240. *op. cit.*

P. 25. l. 1:—All the accented Mss. and printed editions of the *Nighaṇṭu* put the *udātta* accent on the *ya* of रय्यति which occurs in RV. IX. 3. 5 and does not bear any *udātta*. रय्यतः occurs in RV. VIII. 101. 2 also without the *udātta*. रय्यसि is found in RV. X. 37. 3 and is accented on the syllable *ya* because it occurs in a subordinate clause.

P. 26. l. 1:—शुनासीरौ bears a double accent in the *Nighaṇṭu*. As an example of *devatā-dvandva* compound it should have a double accent. It occurs once only in RV. IV. 57. 5 and is accented on the first syllable only शुनासीरौ although it is clear that it is a *devatā-dvandva* compound. The form शुनासीरा occurs in RV. IV. 57. 8. and is also accented on the first syllable only.

P. 27. l. 8:—With Yaska's definition of a noun and a verb, cf. Bhartṛhari, *Vākyapadīya*.

2. 346: क्रियाप्रधानमाख्यातं नाम्नां सत्त्वप्रधानता ।

चत्वारि पदजातानि सर्वमेतद्विरुध्यते ॥

P. 28. l. 1-2:—The passage पूर्वापरीभूतं...पर्यन्तं is quoted by S'abara in his commentary on the *Pūrvamīmāṃsā* 1. 1. 5. p. 15, with the remark: शास्त्रकारा अप्येवमाहुः ।

P. 29 l. 1:-cf. Bhartṛhari, *Vākya-padīya*, 2. 347:

वाक्यस्य बुद्धौ नित्यत्वमर्थयोगं च लौकिकम् ।

इदं चतुष्टुं नास्तीति वार्त्ताक्षौदुम्बरायणौ ॥

P. 30. l. 13:-आचारं ग्राहयति is quoted by Kṣīrasvāmin in his *Amaratīkā*, p. 114. 7.

Cf. *Vāyu Purāṇa*, 59. 29-30. pp. 200-1.

बुद्धा ह्यलोलुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदम्भकाः ।

सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।

आचिनोति च शास्त्रार्थान् यमैः संतियमैर्युतः ॥

Cf. Āpastam. Dh. Sū.

14:-यस्माद्दर्शनाचिनोति स आचार्यः ।

cf. S'abara on 1. 3. 13: आचार्यो वेदोऽभिप्रेतः । आचिनोत्यस्य बुद्धिम् ।

l. 14: cf. Pāṇini, 8. 2. 101: चिदिति चोपमार्थे....।

P. 40. l. 18-19:-The two lines are quoted by Kumārila Bhaṭṭa in his commentary *Tantravārtika* p. 213, reading अचीतं for गृहीतं ।

P. 41. l. 5-6:-Cf. Viśvarūpācārya in the *Bālakṛidā* p. 83: अप्येकस्मै वाग् विस्त्वधमात्मानमर्पयति । जायेव पत्ये उशती कामयमाना सुवासा ऋतुकालेऽपि ।

l. 15:-दैवताध्यात्मे is a variant for देवताध्यात्मे ।

P. 42. l. 4:-Cf. S'abara, 8. 2. 53. vol. 2. p. 252: अपि च पृणाते: पर्वशब्दः । पृणातिश्च दाने प्रसिद्धः ।

P. 44. l. 4:-अप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् is quoted by Kumārila Bhaṭṭa in the *Tantravārtika* p. 214.

l. 10:-तत्त्वा यामि is a fragment of RV. I. 24. 11.

P. 45. l. 3:-Quoted by Kumārila Bhaṭṭa *op. cit.* p. 146: तथा चोक्तम् । शवतिर्गतिकर्मा । कम्बोजेष्वेव दृष्टः ।

l. 9:-अकूरो ददते मणिमिति looks like a quotation.

P. 48. l. 23:-Roth reads ध्वंसन० for ध्वसन०.

P. 50. l. 10:-Cf. *Mahābhārata*, *Ādiparvan*, (Kumbhakṇa ed.) 63. 49:

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शन्तनुं विदुः ॥

In तनोऽस्त्विति, तनो can be either in the vocative or in the genitive. If in the former, the reading should be तनो अस्त्विति, if the latter, it should read तनोरस्त्विति. The case is undoubtedly vocative.

P. 51. l. 14:—The quotation is found in KS. 21. 2, Vol. II. p. 39; Cf. MS. 3. 3. 1, Vol. III. p. 32.

P. 52. l. 15:—इन्द्रशत्रुः । Cf. *Nāradaśikṣāvivaraṇam*. i. 4:

इन्द्रशत्रुर्मेव उच्यते । इन्द्रः शत्रुः शातयिताऽस्येति बहुव्रीहिः ।

P. 56. l. 11:—For काल cf. *Vāyu Purāṇa* 32. 30. p. 105: कालः कलयते सदा । cf. *Sus'ruta Sūtra Sthāna*, chapter VI. p. 22: स सूक्ष्ममपि कलां न लीयत इति कालः । संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः । *Nirṇaya saṅgṛhaḥ* ed. with the com. of Dalhaṇa.

P. 57. footnote 4:—Add, N. X. 31.

P. 58. l. 4:—Following the method of the Samhitā text, शुष्मेभि should be read शुष्मेभी ।

P. 60. l. 18:—Roth reads अमूर्या. Accent is wrong.

P. 60. footnote 11:—The quotation is from KS. XXVII. 9. Vol. II. p. 149.

P. 61. l. 18 as well as footnote 14:—The quotation is attributed to the *S'ruti* of the Bhāṭṭas by Viśvarūpācārya in his commentary, the *Bālakriḍā* on *Yājñavalkya-smṛti* p. 61.

P. 63. l. 2:—Cf. S'aṅkara on the *Vedānta Sūtra* 1. 4. 12: कैश्चित् देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः ।

l. 6:—बाहू is a variant for बाहुः ।

P. 65. l. 19:—तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति looks like a quotation.

P. 69. l. 1:—The Mss. which mark accent on the quotation have changed the accent. The correct accent should be ब्राह्मणवद् वृषलवत् ।

P. 76. l. 11:—Roth reads एनेन for अनेन.

P. 79. l. 17:—आदित्यादथो निस्तृष्ट इति seems to be a quotation.

P. 85. l. 18:—The quotation is identical with MS. IV. 13. 10.

P. 95. l. 9:—The quotation is found in MS. I. 10. 14; KS. XXXVI. 8.

P. 96. l. 16:—For the quotation, see *Āp. S'raut. Sū.* XII. 19. 6. Footnote 16—add, RVKH. XVII. 7.

P. 99. l. 5:—Roth reads तच्छब्दवत्त्वात् for शब्दवत्त्वात् ।

P. 99. footnote 2:—Omit VS. 5. 7. The quotation is found in TS. II. 4. 14. 1.

Foot note 5:—Omit VS. 5. 7. Add, cf. AV. VII. 81. 6; cf. TS. II. 4. 14. 1.

P. 100. footnote 12:—Durga's quotation is identical with KS. IX. 4; MS. I. 10. 2, except the last line, which reads in the KS. as follows:—यदेकस्यापि धर्मण्येतत्तदवयवजामहे ॥ स्वाहा । The same is given in the MS. as follows:—तदेकस्यापि चेतसि तदेकस्यापि धर्मणि । तस्य सर्वस्याहसोऽवयवजनमसि ।

P. 120. l. 15:—S'ivadatta reads ऊरु for उरु. It is evidently a mistake.

P. 121. l. 8:—All the Mss. and printed editions read आस्कन्नं. There is no evidence therefore to question the genuineness of आस्कन्नं but as it qualifies स्कन्ध, it should have been आस्कन्नः for स्कन्ध is used in the masculine gender only and never in the neuter. Should this be taken as evidence in support of स्कन्ध being also used in the neuter or a slip on the part of Yāska?

P. 136. l. 19:—S'ivadatta adds च after आग्नावैष्णवं ।

P. 141. l. 18:—जातवेदसं is a variant.

P. 150. l. 8:—The text reads याचन्ति. The root याच् is used in the *Ātmanepada* in classical Sanskrit. Probably a fine distinction is made in this passage i. e. the solicitation is not meant for one's self but for others, hence the *parasmaipada* is used.

P. 168. l. 3:—धामानि त्रयाणि is not correct. It should be either (1) धामानि त्रीणि or (2) धामत्रयम्. In my opinion, the text is corrupt.

P. 178. l. 20:—Some critics think that the correct reading should be जामि and not अजामि. This view is erroneous. It is clear, these critics have not understood the passage. The word जामि is used in the sense of tautology. Some scholars are of opinion that the recurrence of an identical expression in a stanza is tautology. Others think that the recurrence of the same expression in a verse (*pāda*) is tautology. Another school of thought holds that if there is even a very slight difference (in the expression), it is the negation of tautology. यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् । It is clear therefore that अजामि and not जामि is the correct reading.

P. 181. l. 14:—S'ivadatta reads सरस्वन् without any justification.

P. 186. l. 3-4:—जरायु is used in the masculine gender in the third but in the neuter gender in the fourth line. (जरायु जरया etc.) The word can be used in both genders but it does not look consistent to use the same word in two different genders in practically the same sentence.

P. 193. l. 14:—S'ivadatta reads स्वर्चिभिः although the same word in Durga's commentary in the same edition is printed as स्वर्चिभिः । I think, S'ivadatta confounds the Vedic word स्वर्चि with the classical स्वर्चिस् ।

P. 194. l. 4:—S'ivadatta reads इति after उदन्यवे ।

P. 204. l. 13 and 16:—S'ivadatta reads ऽसन्नदीभिः and ऽसदभिनदीभिः ।

P. 206. l. 6:—S'ivadatta reads अनुत्तमो while Durga seems to favour अनुत्तमो.

P. 216. l. 7:—S'ivadatta adds च after धारयिता.

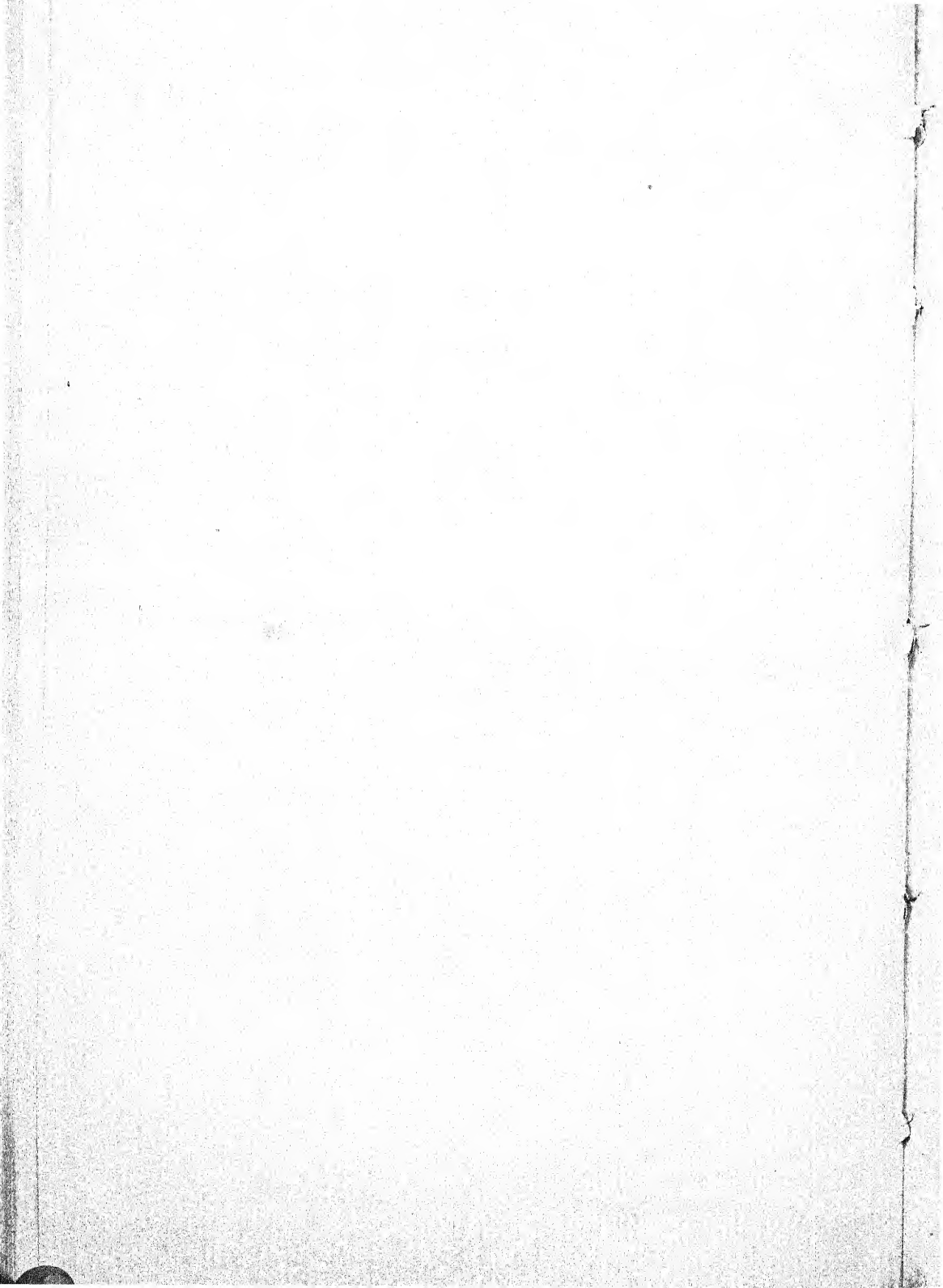
P. 225. l. 16:—The reading of the text is ईक्षन्तमिति. I suggest ईक्षन्त इति ।

P. 227. l. 1:—S'ivadatta reads अक्षयो which is wrong. It should have been अक्षयं.

P. 230. l. 4:—S'ivadatta reads अन्नं पानमिः ।

P. 231. l. 5:—All Mss. read ममौ which does not give any sense. I suggest ममो.

P. 231. l. 14:—The reading of the text is प्रतिपद्यते but as the subject is ये I suggest प्रतिपद्यन्ते ।

Corrections.

Page	9	line	11	read	तरः	for	सरः
"	10	"	13	"	व्यथिरि०	"	व्यथितिरि०
"	18	"	15	"	भनति	"	मनति
"	20	"	5	"	याच्वा०	"	याच्वा०
"	22	"	9	"	उर्वृ०	"	उर्वृ०
"	23	"	2	"	सुप्रायणाः	"	सुप्रायणः
"	24	"	9	"	आनुषक्	"	आनषक्
"	25	"	13	"	तिस्त्रो	"	तिस्त्रो
"	30	"	12	"	आचार्यः	"	आचार्य
"	32	"	6	"	न ननु	"	नु ननु
"	41	"	7	"	कामयमाना	"	कामयमानाः
"	42	"	10	"	चरति कर्म	"	चरतिकर्म
"	44	"	14	"	मध्विति	"	मध्विति
"	47	"	8	"	क्षा क्षियतेः । नि०	"	क्षाक्षियते । नि०
"	51	"	10	"	संस्पृष्टो	"	संस्पृष्टो
"	"	"	13	"	प्रतिषिद्धं	"	प्रतिषिद्धं
"	52	"	19	"	श्रोतांसि	"	श्रोतांसि
"	53	"	7	"	विलं	"	विलं
"	55	"	12	"	शुष्मेभिर्वि	"	शुष्मेभिर्वि
"	59	"	3	"	अपतितं	"	अपतितं
"	"	"	16	"	एतु	"	एतु
"	60	"	3	"	दुरे	"	दुरे
"	"	footnote १	"	"	hemistich	"	hemistitch
"	61	line	2	"	अनीर्वाह	"	अनीर्वाह
"	"	"	20	"	दुहितुर०	"	दुहितर०
"	62	"	15	"	वासुरिति	"	वा सुरिति
"	66	"	11	"	बहु	"	बहुः
"	69	"	11	"	श्वा काक	"	श्वाकाक
"	70	"	19	"	तृयमा	"	तृयसा
"	71	footnote ८	"	"	MS. I. 11. 9.	"	MS. ii. 9.
"	72	line	12	"	०पिनष्ट्येनेन	"	०पिनष्ट्येनेन
"	74	"	9	"	द्विशो	"	द्विषो
"	75	"	15	"	चष्टेर्वा	"	चष्टे वा
"	76	"	14	"	तन्मनाः	"	तन्मना
"	77	topnote	"	"	४. ७	"	४. ८
"	"	line	16	"	सोमं	"	सोमे

Page	78	line	8	read	वाचुमक्रेत	for	वाचुमक्रेत
"	79	"	1	"	बोपमा०	"	बोपमा०
"	"	"	3	"	समनात्सीत्	"	समनात्सीत्
"	"	"	13	"	संश्रूणासः	"	संश्रूणास
"	79	"	17	"	निस्तष्ट	"	निरतष्ट
"	80	topnote		"	नसन्त	"	नसन्तः
"	81	line	2	"	आहननवन्तो	"	आहनवन्त
"	82	"	1	"	सु इते	"	सु उते
"	"	footnote	२	"	KS. 19. 13	"	KS. 19. 3.
"	"	"	७	"	untraced	"	untreced
"	83	"	7	"	रक्षितारो	"	रक्षितारो
"	"	"	17	"	तन्यवः	"	तान्यवः
"	84	"	4	"	वि	"	वि
"	"	"	16	"	वा	"	वा
"	85	"	1	"	कृण्वन्न०	"	कृण्वन्न०
"	86	"	7	"	क्षितयो	"	क्षितयो
"	87	"	13	"	दूरेअन्ते	"	दूरअन्ते
"	88	"	6	"	अजाश्च	"	अजाश्चा
"	93	"	13	"	पृड्भिरुप	"	पृड्भिरुप
"	96	"	5	"	ध्यय	"	ध्यय
"	97	"	6	"	०मवक्ष्यत्	"	०मवक्ष्यत
"	98	footnote	१२	"	Kumāria	"	Kumāria.
"	100	"	८	"	उरुभ्याम्	"	उरुभ्याम्
"	101	line	3	"	वसिष्ट	"	वसिष्टः
"	102	"	14	"	अव्रन्दन्त	"	अव्रन्दन्त
"	106	"	15	"	कर्म कुत्सितम्	"	कर्मकुत्सितम्
"	109	footnote	९	"	Mimāṃsā	"	Mimāṃsā
"	111	line	3	"	विभ्रतः	"	विभ्रतः
"	111	"	13	"	भूर्यत्तः	"	भूर्यत्तः
"	114	"	11	"	०ध्यायाम	"	०ध्यायाम्
"	116	"	7	"	निर्हंसित०	"	निर्हंसित०
"	118	"	15	"	यादृशो	"	यादृशो
"	"	"	16	"	जारयार्मि	"	जारयार्मि
"	"	footnote	१४	"	VI. 12. 4	"	V. 12. 4.
"	120	topnote		"	स्तिपाः	"	स्तिपाः
"	"	line	15	"	उरु	"	ऊरु
"	121	"	8	"	०पीतरः	"	०पीतर०
"	"	"	19	"	उपोन्नद्ध०	"	उपोन्नद्ध०

Page 121 line 19-20	read	०रष्यूध	for ०रष्यूध
„ 123 footnote २	„	कञ्जतिः	„ सृञ्जतिः
„ 125 line 8	„	चुकुधं	„ चुकुधं
„ 126 „ 17	„	सप्त मर्यादाः	„ सप्तमर्यादाः
„ „ „ 18	„	अण०	„ अण०
„ 128 „ 3	„	ऽविक्रान्त०	„ विक्रान्त०
„ „ footnote ३५	„	S/B. 1. 7. 4. 7.	„ S/B. 1. 7. 4. 6.
„ 132 line 5	„	तद्दैवतः	„ तद् दैवतः
„ 135 topnote	„	देवतानामाकारचिन्तनम्	for शाशदानः
„ 143 line 1	read	महत्त्वं	„ महत्त्वं
„ 144 „ 4	„	समावृत्त	„ समावृत्त
„ „ „ 12	„	अस्तमे०	„ अस्थमे०
„ 149 „ 1	„	०र्तये	„ ०तयेना
„ „ „ „	„	देवता अथ	„ देवतार्थ०
„ 152 „ 8	„	चेतनावान्	„ चेतनवान्
„ 153 „ 11	„	प्रदिशा	„ प्रदिशा
„ 155 „ 10	„	आत्मयशाः	„ आत्मयशा
„ 156 „ 4	„	यदूर्ध्वः	„ यदूर्ध्व
„ 158 „ 13	„	निरुक्तेऽष्ट०	„ निरुक्त अष्ट०
„ 160 „ 16	„	०जिन्वितां	„ ०जिन्वितां
„ 161 „ 11	„	भूजवति	„ भूजवति
„ 162 „ 6	„	अमन्दास्तो०	„ अमन्दास्तो०
„ 163 „ 15	„	पुर्मासं	„ पुर्मासं
„ 165 „ 6	„	उर्करं	„ उर्करं
„ 166 „ 16	„	०स्थान	„ ०स्थानो
„ 167 „ 11	„	सिन्धुः	„ सिन्धु
„ 168 „ 7	„	सर्दासि	„ सर्दासि
„ 170 „ 17	„	हासतिः	„ हासति
„ 174 „ 3	„	महत्त्वेन	„ महत्त्वेन
„ 187 „ 18	„	रजःसु	„ रजस्सु
„ 188 „ 13	„	देवपत्न्यो	„ देवपत्न्यो
„ 196 „ 15	„	०मादित्यः	„ ०मादित्य
„ 205 „ 4	„	रोदसी रोदसी	„ रोदसी
„ „ „ 7	„	महे	„ महे
„ 206 „ 12	„	पुत्रस्त्वन्य	„ पुत्रस्त्वन्य
„ 214 „ 7	„	प्रकाशनाद्वा	„ प्रकाशनाद्वा
„ 219 footnote ९	„	RV. VIII. 29. 1.	„ RV. VIII. 29.
„ 221 line 2	„	स्वर्चना	„ स्वर्चन

Page	223	line	6	read	निमिषश्च	for	निमिषश्च
"	"	footnote	६	"	RV. VIII. 70. 5.	"	RV. VIII. 59. 5.
"	225	line	12	"	तस्योत्तरा	"	तस्योत्तर
"	227	"	1	"	अक्षयं	"	क्षयं
"	231	"	16	"	अर्चिपोऽहः	"	अर्चिपरहः
"	232	"	3	"	सहाप्रमाद०	"	महाप्रमाद०
"	232	"	8	"	संजानाति भूतं	"	संजानातिभूतं
"	235	"	16	"	काम-	"	काम
"	240	"	18	"	सखायेति	"	साखायेति
"	248	Col. 2 l.	9	"	०मजयत्	"	०मयजत्
"	254	"	1	"	यस्यै	"	यस्य
"	"	"	2	"	प्रजानुं	"	प्रयाजानु०
"	260	"	1	"	०दुल्लखमि०	"	०दुल्लखमि०
"	261	"	2	"	पिपीलिका-	"	पिपीलिक-
"	264	"	1	"	०मार्थमस्यं	"	०मर्थपस्य०
"	"	"	"	"	अपि वा	"	अपि ना
"	265	"	2	"	शब्दाः	"	शब्दाः
"	267	"	1	"	निरूप्य	"	निरूप्य
"	269	"	"	"	०कर्मैव तत्	"	०कर्मैतत्
"	271	"	2	"	ह्ययम्	"	ह्यम्
"	279	"	1	"	सूर्मिः कल्याणोर्मिः	"	सूर्मिकल्याणोर्मि
"	"	"	"	"	वैयाकरणाः	"	वैयाकरणः
"	280	"	2	"	स्याद्दर्शनस्य	"	स्यान्दर्शनस्य
"	"	"	"	"	०दानार्थक्यम०	"	०दानार्थक्यम०

N. B.—It is a matter of regret that a good many misprints have remained notwithstanding the pains taken to insure accuracy. During the summer vacations I was absent from Lahore for a considerable period. The task of correcting proofs had to be entrusted to some other hand in my absence as the proofs were likely to be lost or would have been very much delayed, had they been sent to me to Cashmere or other distant hills from Bombay. Even as it is, it has taken about six years to print the text of *Nirukta*. If no arrangement had been made for summer vacations, the period of six years would have been considerably prolonged. I do not say this to throw blame on any particular person. The final responsibility is wholly mine. However I think that most of the misprints are such as can be easily corrected by the reader himself.